POLIROM

Jean-François Soulet

Istoria Europei de Est

de la al doilea război mondial pînă în prezent

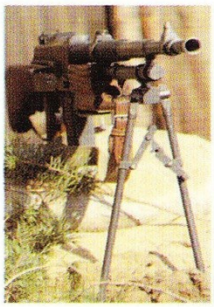

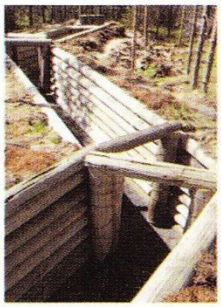

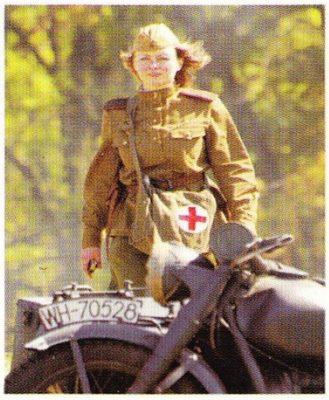

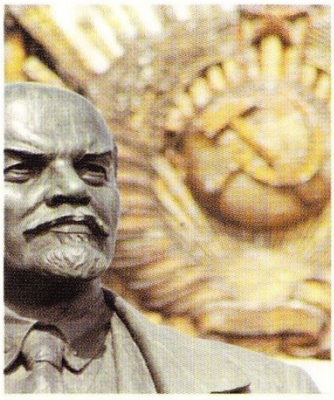
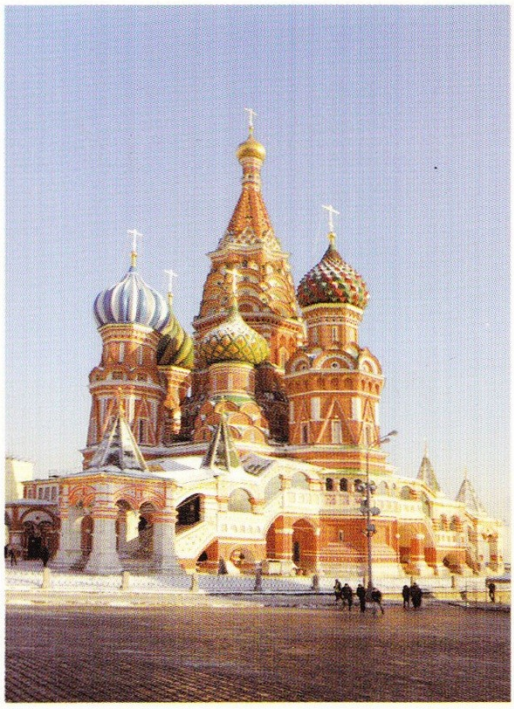

HISTORIA

Colecţia HISTORIA este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Jean-François Soulet este profesor de istorie contemporană la Universitatea Toulouse-Le-Mirail şi la Institutul de Ştiinţe Politice din Toulouse. Este specialist în istoria comparată a lumii comuniste şi în istoria societăţii civile. Dintre lucrările publicate, amintim: *Histoire de la dissidence en URSS et dans les démocraties populaires depuis 1953* (1982), *La mort de Lenine. L'implosion du système communiste* (1991), *La révolte des citoyens* (2001), precum şi eseuri despre istoria imediată, *Précis d'histoire immediate* (1989), *Un histoire immédiate* (1994). La Editura Polirom a mai apărut *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre* (1998).

Această carte a fost editată cu sprijinul
MINISTERULUI FRANCEZ AL AFACERILOR EXTERNE
ŞI AL AMBASADEI FRANŢEI ÎN ROMÂNIA.

Jean-François Soulet, *Histoire de l'Europe de l'Est
de la Seconde Guerre mondiale a nos jours*
© ARMAND COLIN, 2006

© 2008 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37; P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:
SOULET, JEAN-FRANÇOIS
Istoria Europei de Est de la al doilea război mondial până în prezent/Jean-François Soulet;
trad. de Marius Roman – Iaşi: Polirom, 2008

I. Roman, Marius (trad.)

ISBN: 978-973-46-1042-6
94(4-11)
Printed in ROMANIA

Jean-François Soulet

Istoria Europei de Est de la al doilea război mondial până în prezent

Traducere de Marius Roman

POLIROM
2008

Cuprins

Cuvânt înainte.....11

Partea I
Trecerea la comunism

Capitolul 1 – Recuperarea de către Stalin a teritoriilor vestice ale Imperiului Ţarist (1939-1940).....15
Teritorii aprig disputate timp de secole.....16
Procesul de „recuperare“ a teritoriilor de către URSS.....22
Capitolul 2 – Preluarea puterii de către comunişti în Albania şi Iugoslavia (1941-1945).....32
State tinere distruse de război.....33
Atuurile comuniştilor.....36
Două războaie simultane.....41
Capitolul 3 – Marea cucerire (1944-1948).....49
Vânt puternic din Est.....49
O perioadă interbelică incertă (1945-1948).....57

Partea a II-a
Vremea comunismului

Capitolul 4 – Sovietizarea stalinistă.....73
Îngenuncherea noilor „republici-surori“ ale Uniunii Sovietice.....73
Satelizarea „fraţilor“ din Europa.....76

Veleităţile de tutelă asupra Iugoslaviei şi Finlandei.....90
Capitolul 5 – Revolte şi disidenţe.....100
Rezistenţa antisovietică în teritoriile cucerite şi recucerite.....100
Revoltele sociale.....103
Imposibilele revoluţii dinspre vârf.....112
Disidenţele.....117
Capitolul 6 – Replierile strategice ale puterii comuniste.....122
Soluţia naţional-comunistă.....122
Opţiunea liberală.....128

Partea a III-a
Prăbuşirea comunismului

Capitolul 7 – Desatelizările din 1989.....137
Desatelizarea dinspre vârf: Polonia şi Ungaria.....137
Desatelizarea de jos (RDG, Cehoslovacia).....144
Desatelizarea influenţată (Bulgaria, România).....152
Capitolul 8 – Independenţa Ţărilor Baltice (1989-1991).....161
Factori şi actori.....161
Fazele importante ale procesului de cucerire a independenţei.....167
Capitolul 9 – Implozia regimurilor comuniste din Europa de Sud.....179
Sfârşitul deplorabil al regimului comunist albanez.....179
Factorii dezintegrării iugoslave.....185
Războaiele de independenţă.....192

Partea a IV-a
Drumul spre Uniunea Europeană

Capitolul 10 – Moşteniri şi memorii ale comunismului.....201
Momentul adevărului?.....201
Vremea dreptăţii?.....204
Timpul amintirilor.....209

Capitolul 11 – Tripla provocare a intrării în Uniunea Europeană.....223
Provocarea economică: de la economia planificată şi colectivistă la economia liberalizată.....223
Provocarea politică: de la totalitarism la democraţie.....231
Provocarea geopolitică: de la blocul sovietic la Uniunea Europeană.....240

Concluzie.....247
Bibliografie.....251
Index de nume proprii.....258

Harta 1 – *Europa comunistă*

Sursa : Pierre Barral, *Il y a trente ans, la guerre froide*, Armand Colin, Paris, 1984, p. 71.

Cuvânt înainte

Cunoscute mult timp în Occident sub expresia generică, anonimă şi oarecum ironică – într-atât cuvintele au părut să contrazică realitatea – de „democraţii populare“, opt state (Albania, Bulgaria, Cehoslovacia, Ungaria, Polonia, Republica Democrată Germania, România şi Iugoslavia) aproape că au dispărut din atenţia francezilor timp de peste patruzeci de ani. Am spus „aproape că au dispărut“ deoarece evenimente dureroase ori spectaculoase ca revoluţia din 1956 din Ungaria sau Primăvara de la Praga din 1968 au propulsat o vreme cele două state pe prima pagină a cotidienelor; la fel, puţin mai târziu, înfiinţarea şi scoaterea în afara legii a sindicatului *Solidaritatea*, în Polonia anilor ’80. Să adăugăm că, după „schisma“ titoistă, turiştii francezi începuseră să viziteze Iugoslavia, primul stat comunist care s-a deschis spre Occident. Dar acestea erau doar cazuri speciale. În general, opinia publică franceză părea indiferentă la soarta acestor state-tampon dintre Est şi Vest, abandonate definitiv Uniunii Sovietice după încheierea războiului. Totuşi, ca intensitate, dezinteresul era distribuit oarecum inegal, în funcţie de ţări: aproape total pentru Albania şi Bulgaria, mai scăzut pentru Polonia şi Cehoslovacia. În privinţa celorlalte trei state europene, reunite şi ele sub o denumire anonimă, „Ţări Baltice“, în mintea multor francezi ele erau integrate pentru totdeauna în imensa şi puternica Uniune Sovietică şi nu le trezeau un interes mai mare, ba dimpotrivă, decât exoticele republici sovietice Kazahstan şi Uzbekistan.

Istoriografia franceză se asemăna opiniei publice: foarte săracă în referinţe, deşi existau unele excepţii. În 1952 apăruse o remarcabilă *Histoire des démocraties populaires*, opera unui ziarist de origine maghiară, François Fejtö. Datorită calităţii informaţiei şi a obiectivităţii, această lucrare importantă de istorie recentă a cunoscut un succes binemeritat şi a fost reeditată în mai multe rânduri. Ceva mai târziu, au fost publicate alte două cărţi cu caracter general: una de Henri Bogdan, în 1982[1], şi cealaltă de Georges Mink, în 1997[2], în timp ce în 1990 apărea luminoasa reflecţie a lui Jacques Rupnik, *L’Autre Europe*, lucrare-cheie despre criza şi sfârşitul

[1] *De Varsovie à Sofia, histoire des Pays de l’Est*, Dossier de l’histoire, Editions de l’Universite et de renseignement moderne, Paris, 464 p.

[2] *Vie et mort du Bloc sovietique*, Casterman Giunti, Paris, 160 p.

comunismului în Europa Centrală[3].

Pe lângă raritatea lor, sintezele istorice franceze despre ţările din Est se individualizau şi prin faptul că îşi însuşeau geopolitica rezultată după Ialta. Astfel că un fel de barieră bibliografică separa ţări care aveau totuşi în comun o mare parte din istoria lor contemporană. Cel care voia, de exemplu, să cunoască istoria Ţărilor Baltice trebuia neapărat să recurgă la cărţi despre Uniunea Sovietică. În ceea ce le priveşte, cele şase ţări cucerite de Stalin şi rămase ca sateliţi pe orbita URSS între 1945 şi 1989 făceau obiectul unor lucrări separate, consacrate „ţărilor surori“. În mod similar, istoria Iugoslaviei şi cea a Albaniei erau fie asociate celorlalte „democraţii populare“, fie tratate în lucrări distincte.

Integrarea efectivă – sau doar anunţată – a tuturor acestor state în sânul Uniunii Europene a modificat optica statelor occidentale, în special a Franţei. Pe de o parte, curiozitatea faţă de ele a crescut, aşa cum dovedeşte introducerea lor în programele şcolare de istorie din 2002 pentru clasele terminale. Pe de altă parte, clasificarea lor în funcţie de statutul pe care l-au avut faţă de URSS (ţări integrate în Uniunea Sovietică; ţări satelit; ţări comuniste independente) se dovedeşte a fi astăzi mult mai puţin pertinentă, ba chiar stânjenitoare, în măsura în care tinde să oculteze destinul comun al celor 11 state, devenite la ora actuală 15[4], după reunificarea germană, dezmembrarea Iugoslaviei şi separarea Cehoslovaciei. Jucând rolul de teritorii frontaliere între Orient şi Occident, toate aceste ţări au fost, rând pe rând, disputate fără milă de către marile puteri ale momentului, au trecut în masă, uneori cu forţa, la comunism, după ce suferiseră vicisitudinile regimurilor fasciste şi, spre surpriza generală, au reuşit să se elibereze de jugul totalitar, sfârşind prin a intra cu entuziasm şi curaj în Uniunea Europeană. Tocmai acest parcurs excepţional şi deseori puţin cunoscut îşi propune să-l traseze, în linii mari, această carte.

[3] Odile Jacob, Paris.

[4] Albania, Bosnia-Herţegovina, Bulgaria, Croaţia, Uniunea statală Serbia şi Muntenegru, Estonia, Ungaria, Letonia, Lituania, Macedonia, Polonia, Republica Cehă, România, Slovacia, Slovenia.

Partea I:

Trecerea la comunism

Capitolul 1

Recuperarea de către Stalin a teritoriilor vestice ale Imperiului Ţarist (1939-1940)

Trecerea la comunism, în mai puţin de zece ani (1939-1948), a aproape unei treimi din Europa ridică şi azi multe semne de întrebare. Instigatorii acestei acţiuni au procedat cu viclenie pentru a încâlci pistele, şi-au disimulat intenţiile reale şi au deghizat faptele. Aşa s-a întâmplat cu fiecare dintre cele trei faze ale expansiunii comunismului în Europa, mai ales cu prima (1939-1940), care face obiectul capitolului de faţă.

Pentru ca sovieticii să recunoască faptul că au semnat acordurile secrete ale Pactului germano-sovietic din august 1939, care îi confereau lui Stalin o sferă de influenţă considerabilă la periferia vestică a URSS, a fost nevoie de apariţia glasnostului gorbaciovist, adică de peste 50 de ani! Fiecare dintre brutalele anexiuni care, în 1939 şi 1940, au urmat semnării acordurilor, a fost sărbătorită de către istoria oficială sovietică drept o acţiune justă şi de eliberare: anexarea Ucrainei Occidentale şi a Belarusului Occidental a fost interpretată ca un gest de solidaritate cu „fraţii de sânge“ din aceste regiuni, persecutaţi şi reduşi de polonezi la statutul de paria; înglobarea teritoriilor finlandeze răspundea exclusiv necesităţii de a întări securitatea frontierelor de nord-vest ale URSS; revenirea Basarabiei şi alipirea Bucovinei de Nord puneau capăt „suferinţei fraţilor moldoveni şi ucraineni, aflaţi sub jugul boierilor români“; integrarea celor trei state baltice în URSS răspundea dorinţei muncitorilor din aceste trei ţări... Uniunea Sovietică nu numai că nu avea nimic să-şi reproşeze, dar, prin toate aceste acţiuni, dădea dovadă de generozitate şi de altruism.

Faptul că, la Conferinţa de la Teheran din noiembrie 1943, anglo-saxonii au acceptat anexiunile sovietice a contribuit la legitimarea şi credibilizarea în Occident a versiunii staliniste. Primele voci discordante s-au auzit târziu şi au avut un ecou slab. Ele proveneau din mediile de imigranţi baltici şi polonezi, active mai ales în Statele Unite în timpul Războiului Rece. Comparând aceste versiuni contradictorii, suntem astăzi în măsură să stabilim circumstanţele în care milioane de bărbaţi şi femei s-au trezit incluşi, în câteva luni, în cel mai puternic stat comunist din acea vreme.

Teritorii aprig disputate timp de secole

2 700 km de la Marea Barents la Marea Neagră

Din punct de vedere *geografic*, zona anexată de către sovietici în 1939-1940 corespunde unei fâşii strâmte de pământ (de la 50 km, în Basarabia – partea cea mai îngustă la 400 km în Lituania şi Letonia – partea cea mai largă), întinsă de-a lungul a peste 2 700 km, de la Marea Barents, în nord, până la Marea Neagră, în sud. În mare parte rectilinie, ea îşi schimbă direcţia pe ultimii 400 km şi se îndreaptă spre sud-est.

Din punct de vedere *uman*, această zonă, foarte întinsă în latitudine, cuprinde popoare de origine extrem de diversă, de la finlandezi, în nord, la români, în sud. Dar diversitatea nu poate masca unele dominante pronunţate, în special prezenta masivă a slavilor în două treimi din zonă şi existenţa unor importante grupuri etnice omogene: finlandezi şi estonieni în nord, balto-slavi în Letonia şi Lituania, germani în extremitatea septentrională a golfului Vistula, polonezi în Polesia de Nord, belaruşi în Polesia Centrală şi Meridională, ucraineni în Volînia şi Ucraina Subcarpatică, români în Bucovina şi Moldova... În interiorul acestor grupuri există minorităţi ce joacă un rol important, uneori chiar dominant: polonezii în Lituania, Polesia şi Volînia, ucrainenii în Moldova, evreii (aşkenazi) în Ţările Baltice, Volînia, Rutenia şi Moldova.

Din punct de vedere *istoric*, aceste teritorii au devenit foarte de timpuriu, prin situarea lor, spaţii de contact şi de conflicte; un fel de zone-tampon între marile puteri care îşi disputau Europa Centrală. În decursul vremii, ele au avut destine diferite: uneori şi-au cucerit independenţa, dar cel mai des au fost pasate de la un învingător la altul al momentului.

Astfel, Volînia (situată între cursul superior al Bugului şi malul drept al râului Pripet) a depins succesiv de Kiev (în secolul al X-lea), de Galiţia (secolul al XIII-lea), a fost ulterior împărţită între Lituania (care a luat partea de est) şi Polonia (partea de vest), sfârşind prin a fi absorbită de Rusia după împărţirile Poloniei, la finele veacului al XVIII-lea.

La sud de Volînia, *Galiţia Orientală*, anexată de Cazimir cel Mare (1349), a rămas a Poloniei până în 1772, când a trecut la Austria. Provincia nu trebuia să aparţină niciodată Imperiului Rus; la fel *Bucovina*, cedată Austriei, în 1775, de către Imperiul Otoman. Aceasta din urmă, după ce a alipit-o Galiţiei, a ridicat-o la rangul de ducat (1849). La sfârşitul primului război mondial, populaţia ei şi-a exprimat dorinţa să se unească cu România (octombrie 1918).

Istoria *Ţărilor Baltice* este şi ea bogată în conflicte şi împărţiri teritoriale. *Estonia*, divizată între danezi şi germani, a intrat integral sub stăpânirea acestora din urmă, la mijlocul secolului al XIV-lea. După o perioadă în care a făcut parte din Confederaţia Livoniană (membră a Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană), a fost împărţită între Suedia şi Polonia, după care a trecut în totalitate la Rusia, în 1721. Vecina ei, *Letonia*, dominată mult timp de seniorii germani, a fost încorporată succesiv Poloniei, Suediei şi Rusiei.

Lituania a avut o soartă mai norocoasă. După ce a fost unificată în secolul al XIII-lea, principii ei au pornit să cucerească Belarusul şi Mica Rusie[5], luptându-se cu cnejii moscoviţi pentru dominarea cnezatelor ruseşti. În secolul al XV-lea, ei au acceptat să-şi unească statul cu cel polonez pe baze de egalitate absolută, dominând astfel un imens teritoriu întins până la Marea Neagră.

De-a lungul secolelor, s-a ajuns ca, asemenea populaţiilor din Lituania Mare, cele dintr-o mare parte a teritoriului care ne interesează acum să fie grupate provizoriu în sânul aceluiaşi vast stat. *Astfel, în cursul veacului al XVIII-lea, ţarii ruşi au reuşit să treacă sub autoritatea lor popoarele din această parte a Europei, cu excepţia celor din Galiţia Orientală, Bucovina de Nord şi Ucraina Subcarpatică, pe care nu le-au controlat niciodată în mod direct.* Aşadar, prin anexarea Estoniei (Războiul Nordic, 1700-1721), a Livoniei (1721), Kurlandei, Podoliei şi Volîniei (teritorii obţinute după împărţirile Poloniei), a Finlandei (cucerită în 1809) şi a Basarabiei (1812) s-a creat o adevărată zonă protectoare la frontiera de vest a Rusiei.

Menţinerea acestor teritorii în Imperiul Rus până la prăbuşirea lui, în 1917, deşi a afectat populaţiile, nu a fost suficient de îndelungată pentru a duce la o veritabilă asimilare. Cu atât mai mult cu cât majoritatea populaţiilor de la marginea Imperiului se bucurau de privilegii şi statute deosebite, cunoscând în secolul al XIX-lea o afirmare pronunţată a identităţii lor.

Afirmarea identităţii naţionale în decursul secolului al XIX-lea

Până spre 1830-1840, cu excepţia polonezilor, pătrunşi de amintirea măreţiei apuse a statului lor, strâns uniţi prin credinţa catolică şi susţinuţi de o diasporă activă şi puternică, conştiinţa naţională a celorlalte populaţii ce trăiau la graniţa de vest a Imperiului Rus pare a fi puţin dezvoltată. În decursul acestei perioade, pentru multe dintre ele, tutela Sankt-Petersburgului nu e prea apăsătoare, întrucât unele teritorii recent anexate nu se supun legislaţiei comune. Potrivit ordinelor date de însuşi ţarul Pavel I, în decembrie 1796, ele trebuie administrate, „datorită condiţiilor deosebite, în conformitate cu drepturile şi privilegiile lor“.

Finlanda se bucură de cea mai largă autonomie. Părţii anexate cel mai timpuriu („Vechea Finlandă“) i s-a garantat încă de pe atunci, între 1721 şi 1743, libertatea cultului luteran şi i s-au confirmat „privilegiile, drepturile şi obiceiurile“. În ceea ce priveşte „Marele Principat al Finlandei“, anexat între 1808 şi 1809, el beneficiază de un Senat, de o administraţie proprie, exclusiv finlandeză, de o bancă şi de o monedă. „Finlanda era astfel legată de Rusia doar prin persoana ţarului – având titlul de Mare Prinţ – şi prin dinastia sa, dar şi în domeniul politicii externe“ (A. Kappeler). Acest statut anunţa „finlandizarea“ din a doua jumătate a secolului XX. De asemenea, Alexandru I acordă Basarabiei, până în 1828, o autonomie destul de largă. La fel se întâmplă şi cu Ţările Baltice, a căror administrare este încredinţată

[5] Altă denumire, devenită între timp desuetă, pentru Ucraina. (n.tr.)

funcţionarilor autohtoni.

Din punct de vedere social, statutul populaţiilor din aceste teritorii dominate rămâne unul privilegiat în raport cu cel al restului popoarelor din Imperiu. Ţăranii finlandezi sunt scutiţi de iobăgie; cei estonieni şi letoni îşi obţin libertatea personală încă din 1816-1819, iar dreptul de proprietate în 1840. În plus, regiunile dobândite la ultima împărţire a Poloniei (1795) sunt integrate de Pavel I şi apoi de Alexandru I cu o rigoare asimilaţionistă mai scăzută decât cele anexate în 1772. Limba poloneză e păstrată ca limbă administrativă, iar ţarul se sprijină pe elitele poloneze care acceptă să colaboreze. Prinţul Jerzy Czartoryski conduce astfel circumscripţia administrativă a oraşului Vilnius, a cărui universitate cunoaşte la acea dată o perioadă înfloritoare.

De fapt, mai mult decât de tutela rusă – recentă şi, repetăm, până spre anii 1830 puţin apăsătoare –, populaţiile rămân însă foarte marcate cultural şi social de către puternicele popoare vecine care le-au dominat anterior: suedez (pe teritoriile finlandez şi estonian), german (asupra Estoniei şi Letoniei), polonez (asupra Lituaniei, Polesiei şi Volîniei). Altfel spus, dacă identitatea naţională a acestor popoare era puţin afirmată atunci, e mai curând din cauza ponderii vechilor dominanţi decât a jugului noului cuceritor rus. Şi alţi factori împiedică dezvoltarea mişcărilor pentru unitate, cum ar fi absenţa unor focare prielnice: la ţară, sătenii sunt slab alfabetizaţi; în oraşe, populaţia foarte eterogenă cuprinde comunităţi importante de străini (poloni, ruşi, evrei).

Pe ansamblu, în cursul primei treimi a secolului al XIX-lea, cu excepţia polonezilor şi a lituanienilor, conştiinţa naţională este cu adevărat puternică doar în rândul claselor înstărite şi printre intelectuali. Datorită acestora din urmă, în Finlanda, Estonia şi Letonia iau fiinţă societăţi literare şi sunt publicate texte fondatoare, cum sunt *Kalevala* şi *Kanteletar* ale finlandezului Elias Lonnrot sau replica lor estoniană, *Kalevipoeg* („fiul lui Kalev“), de F.R. Kreutzwald.

În anii 1840-1880, sentimentul naţional cunoaşte o evoluţie decisivă, răspândindu-se în toate păturile sociale şi la aproape toate popoarele (mai puţin, poate, la cel belarus) ce trăiau la periferia vestică a Imperiului Rus. Există cel puţin două tipuri de cauze care explică acest elan, unele interne, altele externe populaţiilor.

Se observă astfel un progres foarte pronunţat al alfabetizării, ca şi o reînviere a limbilor şi culturilor naţionale. Clerul local reprezintă, de cele mai multe ori, motorul acestui elan cultural. Sub oblăduirea Bisericii Luterane, o adevărată reţea de şcoli în care se predau limbile locale împânzeşte teritoriile estonian şi leton. La sfârşitul secolului al XIX-lea, rata alfabetizării în rândurile bărbaţilor atinge 85% în Letonia, 94% în Estonia, pe când în Rusia ajunge abia la 45%. Această alfabetizare masivă joacă „un rol-cheie în dezvoltarea naţională, permiţând răspândirea rapidă şi uniformă a ideilor de independenţă şi popularizând scrierile intelighenţiei“ (M.-P. Rey). În Basarabia, la iniţiativa arhiepiscopului şi a rectorului seminarului din Chişinău, se deschid, din februarie 1824, şcoli în care se aplică metoda predării reciproce, pusă la punct de pedagogii britanici Andrew Bell şi Joseph Lancaster.

Nu numai că autorităţile ruse nu stăvilesc acest elan, dar uneori îl stimulează, pentru a slăbi impactul cultural al vechilor puteri dominante. Aşa este cazul Finlandei, unde Alexandru al II-lea, dorind să lupte împotriva influenţei suedeze, încurajează eforturile pentru răspândirea limbii finlandeze, căreia i se acordă, printr-o ordonanţă din 1863, statutul de limbă administrativă, la egalitate cu suedeza. La fel se întâmplă în Lituania, unde guvernul imperial, în aceeaşi perioadă, încearcă să anihileze influenţa Poloniei. În alte regiuni, în schimb, politica de rusificare, declanşată după insurecţiile poloneze din 1830-1831 şi 1863, se arată foarte ostilă faţă de acele limbi şi religii care nu sunt ale stăpânilor Imperiului. În provinciile baltice are loc o intensă acţiune misionară a clerului ortodox (100 000 de convertiri între 1845 şi 1847). În Basarabia, rusa înlocuieşte româna ca limbă administrativă. Regiunile anexate în 1792 şi 1795, unde insurecţia din 1831 este sprijinită de elita poloneză, îşi pierd particularităţile: abolirea regimului lituanian şi introducerea legislaţiei ruse, obligaţia folosirii limbii ruse în administraţie şi în învăţământ, închiderea universităţii din Vilnius. Doar Finlanda şi provinciile baltice, care s-au dovedit loiale ţarului, îşi păstrează privilegiile.

După insurecţia din 1863, prioritatea puterii ruse o reprezintă rezolvarea problemei poloneze printr-o integrare forţată şi o represiune foarte dură, pe care o conduce cu mână de fier guvernatorul general al oraşului Vilnius, N.M. Muraviev. Ca urmare, Finlanda şi Ţările Baltice sunt, la rândul lor, puternic afectate de febra naţionalistă rusă. Slavofilii contestă privilegiile acordate populaţiilor germano-baltice, pe care le acuză de tendinţe separatiste. Sub Alexandru al III-lea, particularităţile baltice sunt puse sub semnul întrebării, fără a fi abolite: limba rusă câştigă teren în administraţie, justiţie şi învăţământ; se fac presiuni asupra Bisericii Luterane. În Finlanda, regimul de autonomie este atacat: desfiinţarea armatei finlandeze, introducerea limbii ruse în administraţie, numirea unui guvernator general foarte autoritar (N.I. Bobrikov, asasinat în 1904).

Această politică de integrare forţată, sistematizată în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea în regiunile vestice ale Imperiului ţarist locuite de alte popoare decât ruşii, provoacă rezistenţe puternice şi revigorează elanul naţionalist al populaţiilor.

Identitatea culturală se afirmă şi pătrunde în toate clasele sociale datorită înfiinţării şi răspândirii ziarelor (*Sakala* în Estonia, condus de K.R. Jakobson, între 1878 şi 1882; *Balss* [*Vocea*] în Letonia, *Auszra* [*Zorii*] în Lituania, fondat în 1883 de către Jonas Basanavicius; tipărit la Tilsit[6], în Prusia, este adus clandestin pe teritoriul rus). În plus, iau naştere asociaţii – de pildă, Asociaţia letonă, în 1868 – şi mai ales partide politice, începând chiar din zorii secolului XX, cum ar fi partidul marxist „Social-democraţia din Regatul Poloniei şi Lituaniei“, înfiinţat în 1901, la Vilnius. Revoluţia din 1905, caracterizată prin manifestaţii numeroase în provinciile baltice şi în Finlanda, intensifică acţiunile mişcărilor deja existente în toate teritoriile de la frontiera vestică a Rusiei. Ele capătă acum o dublă orientare: *naţională*, opunându-se măsurilor ţariste ce

[6] Actualmente oraşul rusesc Sovetsk, în enclava Kaliningrad. (n.tr.)

vor să limiteze autonomia populaţiei; şi *socială*, dând frâu liber ostilităţii ţăranilor faţă de marii proprietari germano-baltici sau poloni. Primul conflict mondial, care pune foarte repede în dificultate Imperiul Rus, le apare popoarelor ce doreau emanciparea o extraordinară ocazie de a o obţine.

Răsturnările provocate de primul război mondial şi de Revoluţia bolşevică

Ideile de emancipare primesc în timpul războiului un impuls decisiv. În vara anului 1915, mare parte din teritoriile situate la periferia vestică a Imperiului Rus şi intrate în mâinile Puterilor Centrale îşi fac planuri de independenţă; unele urmăresc reconstituirea unei „Confederaţii a Marelui Principat al Lituaniei“, altele crearea unor state separate, lituanian şi polonez. În acest context intervine Revoluţia bolşevică din 1917 în Rusia, care accentuează imediat revendicările de autonomie ale Finlandei şi Basarabiei, radicalizând totodată viaţa politică din majoritatea statelor. Bolşevicii devin o forţă de prim-plan în Finlanda, Estonia (unde obţin 40% din voturi la alegerile pentru Adunarea constituantă din noiembrie 1917) şi în Letonia (72% din voturi în partea Livoniei neocupate de armata germană). Dar, deşi Declaraţia drepturilor popoarelor din Rusia (2 noiembrie 1917), care recunoaşte dreptul la autodeterminare şi la secesiune, este bine primită, dizolvarea Adunării constituante (5-6 ianuarie 1918) convinge o mare parte din populaţiile non-ruse că politica bolşevică nu lucrează în favoarea lor.

Începând din decembrie 1917, soarta teritoriilor vestice ale Rusiei face obiectul unor negocieri îndelungate între autorităţile bolşevice şi Puterile Centrale. Întrucât condiţiile germane deveniseră tot mai inflexibile în decursul a câtorva săptămâni, bolşevicii întrerup tratativele, conducătorii lor având poziţii divergente. În timp ce Buharin preconizează respingerea pretenţiilor germane şi continuarea războiului, Lenin doreşte să încheie imediat o pace separată cu Germania, indiferent de condiţii. Troţki, preşedintele delegaţiei sovietice la *Brest-Litovsk* – acolo unde au loc negocierile – înclină spre o soluţie de compromis. În cele din urmă, dat fiind că Puterile Centrale lansează o nouă ofensivă dinspre Marea Baltică spre Ucraina, ameninţând Petrogradul, bolşevicii sunt nevoiţi să semneze, la 3 martie 1918, o pace care le e foarte defavorabilă din punct de vedere teritorial: *Rusia pierde 800 000 km^2, adică echivalentul teritoriului francez şi englez laolaltă, printre care Finlanda, Ţările Baltice şi o parte din Belarus.*

În fiecare dintre teritoriile care, la Brest-Litovsk, fac obiectul negocierilor şi sunt pe cale să devină independente, au loc lupte aprige pentru putere.

În *Finlanda*, proclamată independentă la 5 decembrie 1917, Garda Roşie a guvernului revoluţionar (susţinută de Rusia sovietică) se opune Armatei Albe a generalului Mannerheim (ajutat de Germania). Acesta din urmă iese învingător la sfârşitul lui aprilie 1918 şi semnează, pe 14 octombrie 1920, un tratat de pace cu Rusia, la Tartu (Estonia). Finlanda obţine cea mai mare parte a Kareliei, porţiunea centrală fiindu-i lăsată Rusiei, cu condiţia ca aceasta să o plaseze sub administraţie autonomă.

În *Estonia*, puterea sovietelor e măturată prima dată în februarie 1918 în beneficiul celei a „baronilor baltici“, cărora germanii le oferă un ajutor decisiv. După plecarea acestora, Rusia declanşează un atac (noiembrie 1918), respins cu sprijinul Angliei şi al Finlandei. În final, prin Tratatul de la Tartu (2 februarie 1920), Rusia recunoaşte independenţa Estoniei.

În aceeaşi perioadă, *Letonia* este teatrul unor lupte similare. Imediat după retragerea germană şi după proclamarea independenţei, bolşevicii caută fără succes să pună mâna pe noul stat, încercând să impună o „republică socialistă sovietică“. În primăvara lui 1919 e rândul generalului german Von der Goltz, comandantul corpului de mercenari, să încerce să cucerească ţara, luptându-se până în toamnă. În cele din urmă, se semnează la Riga pacea cu Germania (15 iulie 1920) şi cu sovieticii (11 august 1920).

Lituania devine şi ea un câmp de bătălie pentru germani şi ruşi, dar şi pentru polonezi. Bolşevicii încearcă să impună o „Republică Sovietică a Lituaniei“ (proclamată în decembrie 1918 de către Sovietul de la Vilnius), dar sunt obligaţi să renunţe la începutul anului 1919. Germanii, ca urmare a presiunii Aliaţilor, sunt şi ei siliţi să evacueze ţara în decembrie 1919. La 12 iulie 1920 este semnat la Moscova un tratat de pace cu Rusia, care cedează Lituaniei oraşul Vilnius. Dar câteva luni mai târziu, generalul polonez Zeligowski, după cât se pare la ordinul şefului de stat polonez Piłsudski, ocupă Vilniusul (9 octombrie). Această lovitură de forţă, consfinţită de către Societatea Naţiunilor, răneşte adânc amorul propriu al lituanienilor; aceştia, la rândul lor, în ianuarie 1923, recuperează *de manu militari* portul Memel[7].

Dacă în faimoasele sale Paisprezece puncte, formulate la 8 ianuarie 1918, preşedintele Wilson doreşte crearea unei *Polonii* independente, care să cuprindă „teritoriile locuite de populaţia indiscutabil poloneză“, nu face în schimb nici o precizare referitoare la limitele noului stat. Acestea sunt stabilite într-un context dificil, marcat de implicarea în lupte a legiunilor lui Piłsudski şi de neînţelegerile dintre Marea Britanie şi Franţa. Parisul se arată adeptul unui stat polonez întins şi puternic, bastion împotriva germanismului şi bolşevismului, în timp ce Londra se teme că un astfel de stat dăunează echilibrului european, sporind influenţa Franţei. Stabilirea viitoarei frontiere este o operaţiune extrem de delicată. În primăvara anului 1919, armata poloneză a ocupat întreaga Galiţie Orientală şi, mai în nord, o zonă ce se întindea până la Minsk. În decembrie 1919, polonezii primesc propuneri de pace din partea sovieticilor şi, concomitent, un proiect de delimitare a frontierei lor răsăritene, din partea Comisiei pentru afaceri poloneze a Conferinţei de la Paris. Linia frontalieră, ce trece prin Grodno, Brest-Litovsk şi la est de Przemysl, primeşte numele ministrului britanic al Afacerilor Externe, lordul Curzon. Propunerile sunt respinse de către şeful statului polonez, J. Piłsudski, care aspiră să reconstituie „Polonia Mare“ de dinaintea împărţirilor şi să domine o federaţie de state care să cuprindă Lituania, Belarus şi Ucraina. Pilsudski hotărăşte să continue ofensiva, invadează Ucraina şi ocupă Kievul la 8 mai 1920. Această înaintare vertiginoasă determină revenirea în forţă a

[7] Denumirea germană a oraşului lituanian Klaipéda. (n.tr.)

bolşevicilor: propovăduind ridicarea împotriva „seniorilor polonezi“, ei reuşesc să recucerească Kievul pe 12 iunie şi să declanşeze o ofensivă fulgerătoare pe toată linia frontului lituaniano-belarus. În cursul verii 1920, în timp ce Armata Roşie se îndreaptă spre Varşovia, la ordinul expres al lui Lenin, care mizează pe insurecţia clasei muncitoare poloneze (şi pe o posibilă joncţiune cu revoluţionarii germani), britanicii, după ce i-au convins pe polonezi să accepte Linia Curzon, îi sfătuiesc să „se predea necondiţionat bolşevicilor“; dar ei refuză, fiind susţinuţi de Franţa, care trimite atât ofiţeri (printre care generalul Weygand şi căpitanul Charles de Gaulle), cât şi material.

Astfel că situaţia se răstoarnă complet. Pe de o parte, muncitorii şi ţăranii polonezi, care până atunci nu se arătaseră insensibili la propaganda revoluţionară a bolşevicilor, se rup de ei şi, într-un elan patriotic antirus, se regrupează în jurul lui Piłsudski. Acesta, pe de altă parte, printr-o manevră magistrală şi neaşteptată, începută la jumătatea lui august 1920, zdrobeşte armata rusă, „(nelăsând) inamicului timp să-şi revină din surpriză şi, fără să-l slăbească, îl nimiceşte“ (generalul M. Weygand). Pe 12 octombrie se semnează la Riga un armistiţiu, iar pacea e încheiată la 18 martie 1921. *Rusia trebuie să abandoneze Poloniei Belarusul Occidental şi Galiţia ucraineană*, *astfel că frontiera poloneză se află acum la 150-200 km est de Linia Curzon*.

În aceeaşi perioadă se hotărăşte soarta Basarabiei. Odată cu revoluţia din februarie 1917 ia fiinţă un partid naţional moldovenesc, favorabil autonomiei, iar din toamnă, favorabil unirii cu România. În paralel, un „Consiliu al Teritoriului“ proclamă constituirea unei Republici Populare a Moldovei şi integrarea ei în Rusia. Dar la 26 ianuarie 1918 trupele române ocupă capitala, Chişinău, şi apoi toată ţara. Consiliul Suprem Interaliat consfinţeşte, la 8 aprilie 1919, *unirea Basarabiei cu România*. *Sovieticii*, *care cer fără succes organizarea unui plebiscit*, *nu recunosc alipirea*, aceasta, în opinia lor, neavând corespondent în voinţa maselor muncitoare, şi consideră regiunea pământ „iredent“.

Cunoaşterea istoriei foarte agitate a teritoriilor de mai sus pare indispensabilă pentru a înţelege atât hotărârea înverşunată a succesorilor ţarului de a le „recupera“, cât şi voinţa nu mai puţin înverşunată a populaţiilor de a-şi păstra independenţa recent obţinută.

Procesul de „recuperare“ a teritoriilor de către URSS

„Nu vorbiţi niciodată despre ele, ci gândiţi-vă la ele tot timpul!“

Putem folosi îndemnul dat francezilor în legătură cu Alsacia şi Lorena[8] – *„Nu vorbiţi niciodată despre ele, ci gândiţi-vă la ele tot timpul!*“ – pentru a ilustra obsesia bolşevicilor faţă de teritoriile pierdute după încheierea primului război mondial. Potrivit lui Lenin, Rusia sovietică, obligată să accepte amputări teritoriale majore, ar fi schimbat pur şi simplu spaţiul cu timpul. Am amintit

[8] De către politicianul francez Léon Gambetta. (n.tr.)

mai devreme vastele operaţiuni militare declanşate de bolşevici, începând cu 1919-1920, pentru a încerca să recupereze Ţările Baltice şi să arunce în aer noul stat polonez. Într-adevăr, din punct de vedere strategic, situaţia statului bolşevic de după înfrângerile şi tratatele din 1920 le apare conducătorilor săi ca fiind extrem de periculoasă. Marea perdantă a războiului – mai mult decât Germania –, Rusia nu mai avea la frontierele ei vestice spaţiul de securitate pe care şi-l crease începând cu secolul al XVIII-lea. Leningradul, unul dintre principalii poli ai industriei sale, se găsea la aproape 30 km de frontiera finlandeză. Drapelul Poloniei, reconstituită şi plină de resentimente faţă de statul rus, flutura acum la câţiva kilometri de Minsk şi la mai puţin de 200 km de Kiev. Populaţii belaruse şi ucrainene depindeau de Varşovia. Aflată la porţile Rusiei, Germania ţesea intrigi în Finlanda şi în Ţările Baltice, încercând să-şi recapete influenţa din vremurile de odinioară. Obsesia unei încercuiri capitaliste pe flancul de vest a atins paroxismul la sfârşitul anilor ’20. Într-o scrisoare către Molotov, datată 1 septembrie 1930, Stalin dorea să desfăşoare cel puţin 150-160 de divizii la frontiera vestică, pentru a para manevrele poloneze împotriva URSS în direcţia Ţărilor Baltice.

Pe de altă parte, eforturile lui Stalin şi ale lui Molotov de a semna tratate de neagresiune cu Lituania (1926, 1934), Letonia (1927), Polonia (1932, 1934) şi România (1933) trădează teama crescândă a Uniunii Sovietice faţă de un atac, asupra frontierelor sale. Conducătorii bolşevici considerau „regiunea de nord-vest“ – denumirea oficială a zonei baltice în timpul ţarilor – un adevărat cal troian pentru inamicii URSS: „Dacă guvernele micilor Ţări Baltice, ar fi urlat Jdanov la cel de-al VIII-lea Congres al sovietelor din noiembrie 1936, îi lasă pe aventurierii fascişti să le folosească teritoriul împotriva URSS în caz de război, ne vom lărgi cu ajutorul Armatei Roşii ferestruica spre Europa“ *(apud* Dullin).

Ideea de a lărgi „ferestruica“ spre Europa părea cu atât mai realizabilă cu cât cele trei state baltice erau slabe (demografic – sub şase milioane de locuitori în total economic şi militar), se înţelegeau anevoie între ele (în ciuda Antantei Baltice create în 1934) şi aveau regimuri autoritare greu acceptate de către o parte a populaţiei; în plus, în această parte a Europei, adversarii Uniunii Sovietice nu ezitaseră să recurgă la intervenţii violente rămase nepedepsite: Polonia anexează Vilnius în 1920, Lituania ocupă Memel în 1923, apoi, în martie 1938 şi martie 1939, Lituania primeşte ultimatumuri de la Polonia (pentru a păstra definitiv Vilnius) şi de la Germania (pentru a recupera Memel). Astfel de acţiuni îi puteau încuraja pe sovietici să intervină fără reţineri imediat ce li s-ar fi oferit prilejul.

Un punct de cotitură: acordurile secrete ale Pactului germano-sovietic (23 august 1939)

În august 1939, după ce negocierile cu francezii şi englezii în vederea semnării unui pact au eşuat, Uniunea Sovietică începe tratativele cu Germania. Curând, Stalin impune ideea că acordul de neagresiune pe care e gata să-l semneze trebuie însoţit de un protocol adiţional ce prevede

recuperarea teritoriilor pierdute la frontierele de vest. Grăbindu-se să atace Polonia la 1 septembrie, Hitler acceptă fără probleme. Pactul a fost semnat între Von Ribbentrop şi Molotov în noaptea de 23 spre 24 august, la fel şi protocolul secret. Acesta din urmă se ocupa de analiza, „într-o ambianţă strict confidenţială [...], a problemei delimitării sferelor de influenţă respective din Europa de Est“. Prima decizie plasa în zona de influenţă sovietică Finlanda, Estonia şi Letonia, iar în cea germană, Lituania. Se preciza că frontiera dintre cele două zone urma, „cu aproximaţie“, linia cursurilor de apă Narew, Vistula şi San. În ceea ce priveşte Polonia, se prevăzuse ca soarta ei să fie stabilită „în funcţie de evoluţia politică ulterioară [...], într-un spirit de concordie reciprocă“. În sfârşit, protocolul secret recunoştea „interesul URSS pentru Basarabia“.

Prin această alianţă contra naturii, care a avut în lume efectul unui trăsnet, Stalin evita să se lanseze într-un război cu un sfârşit foarte incert – având în vedere dezorganizarea Armatei Roşii după ultimele epurări – şi se punea în poziţia de a putea recupera toate teritoriile pierdute după căderea ţarismului. Se înţelege că, puţin după semnarea acordurilor, şeful de stat sovietic, convins că a dat astfel o lovitură de maestru, a rostit un toast în onoarea Führerului.

Anexarea Volîniei şi a Galiţiei (septembrie-octombrie 1939)

URSS nu a întârziat să pună în practică protocolul secret semnat cu Germania nazistă. La nici două săptămâni după ce aceasta a atacat Polonia, pe 17 septembrie 1939, Molotov, şeful guvernului sovietic, dădea ordin Armatei Roşii să treacă frontiera poloneză şi să „apere viaţa şi bunurile“ populaţiei din Volînia şi Galiţia, a cărei soartă Uniunea Sovietică o descrie cu acelaşi ton revoltat pe care l-au folosit naziştii cu un an mai devreme în cazul locuitorilor din regiunea sudetă, în Cehoslovacia:

> Limba, cultura şi obiceiurile lor tradiţionale căzuseră pradă persecuţiilor (poloneze). Ucrainenii şi belaruşii nu aveau dreptul să exercite funcţii publice [...]. Aproape tot pământul aparţinea latifundiarilor polonezi [...]. În ciuda imenselor bogăţii naturale, industria dădea înapoi, pentru că guvernul considera aceste regiuni doar bază de materii prime agricole pentru regiunile industriale vestice din Polonia [...]. Intelectualii erau şi ei într-o situaţie dureroasă. Accesul la şcolile secundare şi superioare le era aproape refuzat ucrainenilor, belaruşilor şi evreilor *(Istoria URSS*, Moscova, 1948).

Astfel justificată de către propaganda sovietică, intervenţia Armatei Roşii a fost prezentată ca o operaţiune de „eliberare“ ce a stârnit entuziasmul populaţiei. Deşi este adevărat că înaintarea sovietică aproape că nu a întâmpinat nici o rezistenţă şi că belaruşii au primit Armata Roşie cu speranţă, sute de mii de locuitori, consideraţi „elemente ostile şi neloiale“, au fost foarte repede eliminaţi: polonezi, privaţi imediat de drepturile civile (dintre care circa

1-1,5 milioane vor fi deportaţi între octombrie 1939 şi iunie 1941), elite ucrainene şi belaruse (intelectuali, membri ai clerului Bisericii Unite etc.), deportate şi ele în gulag.

Harta 2. *Împărţirea unei zone a Europei de Est între Hitler şi Stalin*

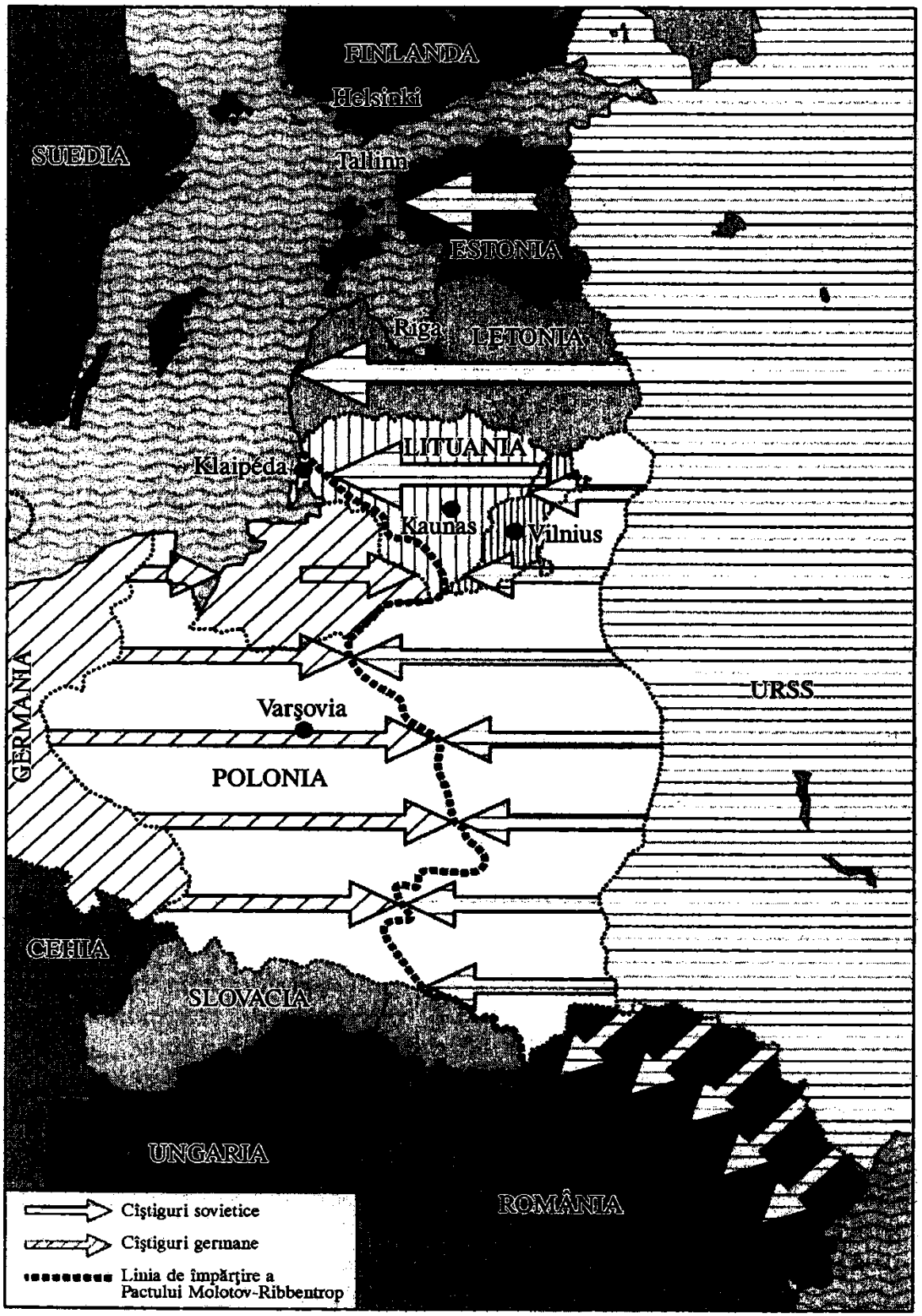

În mai puţin de o lună şi jumătate, Uniunea Sovietică reuşeşte astfel să anexeze 200 000 km^2 şi să înglobeze 12 milioane de persoane (7 milioane de ucraineni, 3 milioane de belaruşi şi 2 milioane de polonezi), după un simulacru de „alegeri libere şi democratice“ în cursul cărora o singură listă, controlată de Partidul Comunist şi de ofiţerii Armatei Roşii, a câştigat 92,8% din voturi în Galiţia şi 96,7% în Volînia. Pe 1 şi pe 2 noiembrie 1939, Sovietul Suprem al Uniunii Sovietice alipea Volînia şi Galiţia Republicilor Belarus şi Ucraina. Se reconstituiau astfel un „Belarus Mare“ şi o „Ucraina Mare“, aşa cum voiseră naţionaliştii din cele două ţări, dar plasate imediat sub jugul stăpânului de la Kremlin.

Anexarea de teritorii finlandeze (1940)

Având acelaşi obiectiv, de a întări securitatea frontierelor sale din nord-vest, dar mai ales de a proteja mai bine Leningradul şi Murmanskul, considerând că Protocolul secret din august 1939 îi dă mână liberă în Finlanda, Uniunea Sovietică îi cere acesteia, la 29 noiembrie, să-şi demilitarizeze frontiera (distrugerea fortificaţiilor numite *linia Mannerheim* din istmul Kareliei), s-o retragă de la 35 la 70 km de Leningrad, să-i cedeze baza Hangö şi cea din insulele Åland, în schimbul unor teritorii din nord. Cum guvernul finlandez refuza, Molotov ordonă Armatei Roşii, la 29 noiembrie 1939, să pătrundă în Finlanda „cu unicul scop de a asigura securitatea Uniunii Sovietice şi, mai ales, a Leningradului, cu cele 3,5 milioane de locuitori ai săi“ (*Istoria URSS*).

A început astfel un război foarte costisitor pentru URSS, care s-a prelungit până în martie 1940 şi a răpus peste 50 000 de sovietici. Confruntându-se cu o Armată Roşie slabă, soldaţii finlandezi au reuşit să compenseze inferioritatea numerică cu un curaj şi cu o combativitate excepţionale. Cu toate că a fost exclusă din Societatea Naţiunilor (14 decembrie 1939) şi a suferit pierderi grele, Uniunea Sovietică a continuat războiul şi a reuşit să oblige Finlanda, prin Tratatul de la Moscova (2 martie 1940), să-i cedeze istmul Kareliei (cu oraşul Vîborg) şi să-i concesioneze (pe 30 de ani) baza de la Hangö. După aproximativ două săptămâni, Sovietul Suprem creează din teritoriile anexate o Republică Socialistă Sovietică Karelo-Finlandeză. Uniunea Sovietică nu va ezita, câţiva ani mai târziu, să prezinte comportamentul său referitor la problema finlandeză drept unul exemplar:

> Tratatul de pace dintre Uniunea Sovietică şi Finlanda face încă o dată dovada politicii URSS faţă de statele mici. După ce a învins armata finlandeză, URSS s-a arătat generoasă faţă de Finlanda. Putea foarte bine să ocupe întreaga ţară şi să pretindă achitarea cheltuielilor de război. Cu toate acestea, URSS s-a limitat la minimul necesar pentru a garanta securitatea oraşelor Leningrad şi Murmansk (*Istoria URSS*).

Stalin nu se va arăta însă la fel de mărinimos faţă de cele trei state

baltice.

Anexarea Ţărilor Baltice (1940)

În vastul efort de recuperare a teritoriilor pierdute, realizat cu încăpăţânare şi succes de către bolşevici, Ţările Baltice ocupau locul central. În perioada interbelică, Moscova a făcut tot posibilul să submineze noile regimuri, încurajând mişcările prosovietice asemenea celei din Reval[9] (Estonia), din 1924; sau, pentru a le seduce, susţinându-le câteva revendicări (recuperarea oraşului Vilnius de la Polonia). Totuşi, pasul decisiv a fost făcut în august 1939, prin semnarea acordurilor secrete cu Germania – ce includeau Estonia şi Letonia în aria de influenţă sovietică – şi apoi, la 28 septembrie 1939, a unui protocol rectificativ, care adăuga în această arie Lituania (mai puţin teritoriul Memel, recuperat de Germania în martie 1939). Aceste achiziţii negociate vor fi completate de cumpărarea de la Germania, în primăvara anului 1941 – pentru suma de 31 de milioane de mărci – a unui teritoriu restrâns din sud-vestul Lituaniei.

Cucerirea Ţărilor Baltice s-a făcut în două etape. La început, Stalin a optat pentru o „străpungere blândă“. Invocând ca pretext plecarea neautorizată a unui submarin polonez prin portul Tallinn, el a ordonat Armatei Roşii să impună Estoniei o blocadă, a obligat autorităţile ei să semneze un pact de asistenţă reciprocă cu Uniunea Sovietică (28 septembrie) şi să permită stabilirea unor baze sovietice pe teritoriul său. La rândul lor, Letonia şi Lituania (aceasta din urmă recuperând Vilniusul) au fost forţate să semneze tratate asemănătoare pe 5 şi pe 10 octombrie. În cele trei state staţionau acum trupe sovietice (20 000 în Lituania, 25 000 în Letonia), în timp ce poliţia sovietică aresta sistematic „toate elementele antisovietice şi antisociale“ (ofiţeri, funcţionari, intelectuali etc.) capabile să pună piedici dominaţiei sovietice.

În a doua etapă, în primăvara anului 1940, Stalin şi-a dat pe faţă adevăratele planuri. Considerând că guvernele celor trei state nu aplică în mod corect pactul de asistenţă reciprocă, le-a somat să-şi modifice componenţa, formând cabinete de coaliţie supravegheate de comisari politici sovietici (Jdanov în Estonia, Vîşinski în Letonia). Cum aceştia din urmă au „controlat“ în stilul lor alegerile, la care nu au putut să se prezinte decât candidaţii aleşi de către partidele comuniste, lista unică a câştigat 97,6% din voturi în Letonia, 92,8% în Estonia şi 99,2% în Lituania. În iulie 1940, cele trei Diete au decis în unanimitate să-şi declare ţările Republici Socialiste Sovietice şi să ceară Sovietului Suprem admiterea lor în URSS. Cererile au fost acceptate în primele zile ale lui august. Astfel, în mai puţin de două luni, trei state şi-au pierdut independenţa printr-un întreg joc de presiuni (sosirea a 800 000 de militari sovietici la mijlocul lui iunie) şi de manipulări (suspendarea principalelor ziare, dizolvarea asociaţiilor, controlarea economiei etc.).

Începea atunci teribila îngenunchere a celor trei popoare, caracterizată

[9] Vechea denumire (germană) a actualei capitale estone Tallinn. (n.tr.)

prin distrugerea regimului politic şi social existent şi prin înlocuirea lui cu sistemul stalinist. Cu o brutalitate rară, ocupantul sovietic a trecut succesiv la neutralizarea forţelor armate naţionale şi la sovietizarea lor; la naţionalizarea şi colectivizarea proprietăţilor; în sfârşit, la persecutarea Bisericilor şi a elitelor (ofiţeri, preoţi, militanţi politici etc.). Partidul Comunist a preluat imediat conducerea vieţii politice, sociale şi culturale, în special a educării tineretului. S-a organizat o rezistenţă armată, dar CEKA a zdrobit-o fără milă, instaurând teroarea în cele trei state. Numai în noaptea de 13 spre 14 iunie 1940, 15 500 de letoni (dintre care 2 400 de copii sub 10 ani), 11 000 de estonieni şi circa 21 000 de lituanieni au fost arestaţi şi deportaţi în gulagurile sovietice. Într-un atare context, marea parte a populaţiei, în iulie 1941 – după ruperea Pactului germano-sovietic –, a întâmpinat armata germană ca eliberatoare. Dar şi-a revenit repede, înţelegând imediat că începea o a doua ocupaţie, la fel de îngrozitoare ca şi cea sovietică.

Anexarea Basarabiei şi a Bucovinei

În acelaşi timp cu acapararea Ţărilor Baltice şi folosind aceleaşi metode, Uniunea Sovietică a început în iunie 1940 anexarea Basarabiei şi a Bucovinei.

Pretextele invocate se asemănau foarte mult cu cele utilizate pentru Volînia şi Galiţia. URSS, chipurile, nu mai putea suporta suferinţele la care „boierii“ români îi supuneau pe moldovenii şi ucrainenii din Basarabia:

> România – explică *Istoria URSS* – făcuse din această ţară (Basarabia) o colonie. Nu mai era decât un pământ sărac, ruinat şi înapoiat din punct de vedere economic [...]. Marii proprietari funciari, capitaliştii, funcţionarii superiori puseseră mâna pe pământ, pe fabrici şi pe uzine şi transformaseră poporul din Basarabia în paria.

Situaţia ar fi identică în Bucovina de Nord, unde poporul, „separat artificial de fraţii lui, ucrainenii“, ar fi supus unei opresiuni foarte grele: „Marii proprietari funciari au pus mâna pe pământ. Domnea aici opresiunea colonială şi exploatarea“ (*ibidem*).

Luând act de aceste pretinse infamii, guvernul sovietic „a invitat“ guvernul României, la 28 iunie 1940, să „restituie“ Basarabia Uniunii Sovietice şi l-a îndemnat, totodată, să-i „redea“ Bucovina de Nord, locuită de ucraineni. Neavând sprijinul germanilor, guvernul român s-a conformat. Bucovina de Nord şi o parte din Basarabia au fost integrate în Ucraina, iar restul Basarabiei a format o parte din noua Republică Socialistă Sovietică Moldovenească (august 1940).

Ca şi în momentul anexării teritoriului polonez, sovieticii au ţinut să sublinieze „bucuria“ celor 3,2 milioane de muncitori din Basarabia şi a celor 500 000 din Bucovina la vestea „eliberării“ lor. Din păcate, asemenea celorlalte anexări staliniste, realitatea a fost cu totul alta. Din 29 iunie 1940 începe lichidarea inteligheţiei şi eliminarea unui milion de moldoveni, ucişi ori

deportaţi în Siberia. Se mai pot vizita şi astăzi, la Chişinău, pivniţele în care au fost torturate elitele ţării.

Ratificarea anexiunilor staliniste de către anglo-saxoni (1943)

În martie 1943, în cursul unei întâlniri la Washington privind viitorul lumii după război, preşedintele Roosevelt şi Anthony Eden, şeful Afacerilor Externe britanice, se pun de acord să ratifice principalele anexiuni pe care le-a realizat Uniunea Sovietică după 1939 la frontiera sa vestică: înglobarea Ţărilor Baltice (dar după organizarea unui nou plebiscit), anexarea Volîniei şi Galiţiei (Linia Curzon fiind acceptată ca frontieră de vest a Poloniei) şi, în sfârşit, anexarea Basarabiei. Nouă luni mai târziu, în octombrie 1943, are loc la Moscova o conferinţă a miniştrilor de Externe aliaţi, care, potrivit lui Cordell Hull, secretarul de stat american, reprezintă prima încercare de a împărţi Europa în zone de influenţă. Este acceptată aici în special ideea întăririi relaţiilor sovieto-cehoslovace, care se va concretiza câteva săptămâni mai târziu prin semnarea la Moscova, pe 12 decembrie 1943, a unui tratat de cooperare între Stalin şi Beneš, şeful guvernului provizoriu cehoslovac. Cei doi oameni politici cad de acord ca noului stat să-i fie retrocedată regiunea Sudetă, iar acesta să cedeze Ucraina Subcarpatică URSS. Din punct de vedere politic, Beneš promite să le ofere comuniştilor un loc generos în guvernul ce avea să fie instalat după Eliberare. În concluzie, după 1943, cu acordul deplin al anglo-saxonilor, dornici să atragă şi mai mult Uniunea Sovietică de partea coaliţiei, Stalin începe crearea unei zone de influenţă aflate la porţile Europei Occidentale şi obţine un teritoriu tampon suplimentar la frontiera sa vestică.

Atitudinea conciliantă a aliaţilor e confirmată la conferinţa de la Teheran (28 noiembrie – 1 decembrie 1943), unde se întâlnesc Churchill, Roosevelt şi Stalin. Acesta din urmă obţine nu doar recunoaşterea Liniei Curzon şi anexarea Ţărilor Baltice – considerată a fi „conformă cu voinţa popoarelor“ –, ci şi a ambiţiilor sovietice asupra oraşului Königsberg (rebotezat Kaliningrad în 1946). Încă din această perioadă, convins că noii aliaţi nu-i vor contesta achiziţiile rezultate din alianţa cu Germania, Stalin se poate gândi la lărgirea ariei sale de influenţă.

Încercare de bilanţ

În această primă fază expansionistă a Uniunii Sovietice în Europa Răsăriteană, responsabilităţile ne par, în definitiv, destul de echilibrate. Pentru a aprecia atitudinea Rusiei bolşevice, trebuie să luăm în considerare vulnerabilitatea pe care i-au adus-o pierderile teritoriale din 1919-1920 pe flancul de vest. Era logic deci ca guvernanţii ei să încerce să remedieze situaţia. Iar pentru aceasta nu aveau la îndemână decât două mijloace: fie semnarea unor tratate de pace şi de neagresiune cu vecinii lor imediaţi, fie recuperarea prin forţă a teritoriilor pierdute. Bolşevicii le-au folosit pe

amândouă, dar, în atmosfera violentă de atunci din Europa, au preferat intervenţiile violente. Similar regimurilor fascist şi nazist, au acţionat cu laşitate şi cinism, atacând naţiuni cu o populaţie mică şi cu o coeziune fragilă. Călcând în picioare acordurile încheiate cu ele, precum şi principiile internaţionale de bază, bolşevicii au căutat să înşele opinia publică internaţională prin simulacre de consultări democratice şi printr-o propagandă mincinoasă.

Tragic este că politica lor expansionistă nu a întâmpinat nici o rezistenţă reală din partea comunităţii internaţionale. Statele Unite şi Marea Britanie au sacrificat deliberat teritoriile anexate pe altarul Alianţei, convinşi – pe nedrept – că gradul de implicare a URSS în război era condiţionat de laxismul lor şi de indulgenţa faţă de intervenţiile în forţă ale lui Stalin. De fapt, acesta, făcând un fel de repetiţie pentru ceea ce avea să fie marele elan sovietic din anii 1944-1948 în Europa de Est, le-a testat comportamentul şi a conchis că are mână liberă în această parte a Europei, atât timp cât salvează aparenţele organizând plebiscite şi alegeri cu aspect democratic. O altă atitudine a Aliaţilor în această perioadă ar fi determinat poate un alt comportament din partea lui Stalin, câţiva ani mai târziu.

Desigur, la acea vreme, Aliaţii îşi puteau închipui că Uniunea Sovietică, satisfăcută de anexările în cascadă, a încheiat definitiv trasarea zonei sale de securitate de la frontiera vestică. Din punct de vedere strategic, poziţiile ei erau acum excelente; la nord, controla o mare parte a Balticii; la sud, gurile Dunării şi un acces facil în Balcani; în centru, Ucraina separa Polonia de România. Aşadar, se sfârşise cu vechiul „cordon sanitar“, iar acum orice inamic potenţial nu putea fi decât descurajat sau, cel puţin, încurcat de lărgimea şi lungimea noii zone de protecţie. În realitate, frontierele „sigure şi recunoscute“ nu vor diminua cu nimic temerile sau poftele stăpânului de la Kremlin. Şi în privinţa acestui subiect Aliaţii se înşelau amarnic.

Capitolul 2

Preluarea puterii de către comunişti în Albania şi Iugoslavia (1941-1945)

În timp ce comuniştii sovietici încheiau acapararea brutală a ţărilor frontaliere ce se întindeau din Finlanda până în Basarabia, alţi comunişti începeau în munţii din Albania şi Iugoslavia o lungă luptă pentru alungarea ocupanţilor străini şi pentru preluarea puterii. Singurul punct comun dintre cele două episoade concomitente ale expansiunii comuniste în Europa a fost războiul. Cu excepţia acestuia, fără de care nici una, nici cealaltă nu ar fi fost posibile, nimic nu lega cele două acţiuni: una era rezultatul târguielilor cinice cu inamicul natural al comunismului şi apogeul violărilor deliberate ale dreptului popoarelor, iar cealaltă, rodul unei lupte aprige cu acelaşi duşman şi expresia unei convingeri revoluţionare împărtăşite de o mare parte a populaţiei. În aceste condiţii, nu e de mirare că artizanul celei dintâi nu s-a recunoscut sub nici o formă în cea de-a doua şi că a făcut totul pentru a o zădărnici. Preluarea puterii de către comunişti în Albania şi în Iugoslavia se datorează în întregime, sau aproape în întregime, militanţilor locali şi deloc „fratelui mai mare“ sovietic. Această autonomie poartă, în germene, diferendele răsunătoare dintre cele trei state, diferende care au marcat, în consecinţă, istoria comunismului mondial.

Nu este uşor de explicat, nici după mai mult de cinci decenii, cum au reuşit comuniştii din Albania şi Iugoslavia să ajungă în patru ani la putere. Deşi victoria lor finală dovedeşte că au depăşit obstacolele cu foarte multă pricepere, raţiunile acestui succes nu sunt evidente. Multă vreme, istoriografia oficială a pus accentul mai ales pe charisma lui Tito sau a lui Hodja, pe reprezentativitatea naţională a partizanilor şi pe calitatea armatei lor, instrument militaro-politic de o mare eficacitate, comparabil cu armata maoistă. Astăzi, se observă la istorici trei tendinţe clare: o mai bună cunoaştere a celorlalte forţe ale rezistenţei albaneze şi iugoslave, în special a mişcării sârbe conduse de Draža Mihailović; o reevaluare a ajutorului acordat de anglo-americani, începând din 1943, şi de URSS, din 1944; în sfârşit, o revalorizare a ponderii războiului civil, considerat acum obiectivul prioritar al conducătorilor comunişti.

State tinere distruse de război

Pentru Albania şi Iugoslavia, perioada interbelică şi începutul anilor ’40 reprezintă o perioadă dezastruoasă, în cursul căreia cele două tinere state au fost scena unor tulburări interne grave, înainte de a fi invadate, ocupate şi lovite crunt.

State recente, fragile şi instabile

Statul albanez şi, mai ales, cel iugoslav erau creaţii recente. Primul şi-a afirmat independenta în 1912, iar cel de-al doilea în 1918. Foarte devreme, ambiţiile vecinilor ei sârbi, muntenegreni şi greci au pus existenţa Albaniei sub semnul întrebării. Alegerea unui şef de stat, impusă de marile puteri, s-a dovedit a fi extrem de laborioasă, ba chiar rocambolescă, de vreme ce un măscărici german, pretinzându-se nepot al sultanului, a reuşit să fie proclamat rege (august 1913)! În cele din urmă, un ofiţer austriac de origine musulmană, Ahmed Bey Zogolli, zis Zogu, după ce fusese ministru de Interne şi premier, a fost ales preşedinte al republicii (1924) şi s-a proclamat rege în 1928. Deşi noul suveran s-a arătat tolerant şi feminist, el a devenit *instrumentul Italiei fasciste*, care, puţin câte puţin, i-a controlat administraţia şi economia, sfârşind prin a invada Albania în aprilie 1939. Fără a încerca să opună rezistenţă, Zogu a abdicat şi a fugit în Grecia, apoi în Marea Britanie.

În aceeaşi perioadă, noul regat al Iugoslaviei era şi el măcinat de nenumărate tulburări interne: alegeri fraudate, corupţie, asasinarea unor deputaţi şi, mai ales, adâncirea prăpastiei dintre sârbi şi croaţi, prin *înfiinţarea mişcării teroriste a ustaşilor de către croatul Ante Pavelić*, cea care l-a asasinat pe regele Alexandru la Marsilia, în 1934. Succesorul lui, regentul Pavel, dat fiind că se apropiase de regimurile totalitare şi semnase la 25 martie 1941 pactul tripartit (Germania, Italia, Japonia), a fost răsturnat printr-un puci militar, fiind înlocuit de nepotul său, Petru al II-lea, în vârstă de 18 ani.

În ansamblu, fragilitatea celor două state era evidentă, problema lor cea mai mare fiind diviziunile etnice, tribale şi de clan care le măcinau şi ameninţau să le destrame. Nenorocirea a vrut ca cel de-al doilea război mondial să accentueze şi mai mult aceste derapaje.

Umilinţa şi duritatea ocupaţiei

La 7 aprilie 1939, în ciuda numeroaselor concesii făcute de regele Zogu, 30 000 de soldaţi italieni debarcau pe coasta albaneză şi transformau ţara într-o simplă provincie italiană, condusă de un „locotenent“ al regelui Victor Emmanuel al II-lea. Peste un an şi jumătate, în octombrie 1940, întrucât Mussolini atacase Grecia, aceasta ripostează printr-o contraofensivă şi ocupă

o parte din Albania, pe care intenţionează s-o anexeze, şi o supune unei intense elenizări. La rândul lor, în septembrie 1943, după ce invadaseră Iugoslavia şi Grecia, germanii ocupă Albania. S-a creat atunci o „Albanie Mare“, cuprinzând Kosovo şi regiuni din Macedonia şi Muntenegru populate de albanezi.

Iugoslavia, vinovată de a-şi fi înlăturat la 27 martie 1941 conducătorul care tocmai tratase cu Hitler, a fost pedepsită imediat şi sever de către acesta. La mai puţin de opt zile de la „afront“, pe 6 aprilie 1941, Belgradul a fost bombardat (12 000 de morţi), şi cum armata regală iugoslavă nu a rezistat mai mult de 11 zile, *ţara a fost invadată de germani*, *italieni*, *unguri*, *bulgari şi albanezi*, în timp ce regele şi guvernul s-au refugiat la Atena şi apoi la Londra. Fiecare invadator a anexat şi a ocupat o parte din statul iugoslav, care s-a dezmembrat în câteva săptămâni. Serbia şi Slovenia de Nord au fost ocupate de germani, Muntenegru, sudul Sloveniei şi Dalmaţia de către italieni; bulgarii au ocupat estul Macedoniei, maghiarii regiuni din Vojvodina şi din Croaţia, iar albanezii au luat Kosovo şi vestul Macedoniei. A fost creat un „stat independent al Croaţiei“, condus de Ante Pavelić, care a anexat Bosnia-Herţegovina. Această dezmembrare nu a făcut decât să accentueze tensiunile interetnice şi a îngreunat organizarea mişcărilor de rezistenţă. Au urmat *masacre îngrozitoare* (declanşate în special de politica rasistă a dictatorului croat Ante Pavelić faţă de sârbi), care s-au adăugat atrocităţilor comise de ocupanţi (o sută de sârbi executaţi pentru un german ucis: principiul aplicat de nazişti) şi care au marcat pentru totdeauna memoria populaţiei. Zeci de mii de sârbi, dar şi evrei, ţigani şi croaţi (ostili lui Pavelić) au pierit în lagărele de internare ale ustaşilor de la Borac, Danica, Dakovo şi, mai ales, Jasenovac, „poate cea mai oribilă dintre toate lagărele de concentrare ale celui de-al doilea război mondial“ (M. Djilas). Trupele lui Tito s-au arătat şi ele vindicative şi pline de cruzime; la sfârşitul războiului, s-au făcut vinovate de executarea în masă la Bleiburg, la frontiera austriacă, a 20 000 până la 30 000 de ustaşi, sloveni şi muntenegreni. Aceste barbarii nemaiauzite au debusolat, au deznădăjduit şi, în cele din urmă, au divizat populaţia, care nu a reuşit niciodată să creeze un adevărat front comun împotriva ocupanţilor.

Disfuncţionalităţile rezistenţei necomuniste

În ambele ţări, dacă exceptăm colaborarea notabilităţilor seduse de crearea unei „Albanii Mari“ sau a unei Croaţii independente, majoritatea populaţiei s-a arătat ostilă ocupanţilor, împotriva lor au fost organizate acţiuni înainte chiar de apariţia partizanilor comunişti.

În Albania, antifasciştii şi câţiva şefi ai triburilor din nord au organizat foarte devreme centre de rezistenţă care au devenit, în 1942 şi 1943, adevărate mişcări: *Balli Kombetar* (Frontul Naţional) al lui Mehdi Frasheri, republican şi apropiat al Partidului Social-Democrat, dar mai ales naţionalist (antiitalian, antiiugoslav) şi ostil comuniştilor; mişcarea *Legaliteti* a lui Abas Kupi, creată la Belgrad cu ajutorul britanicilor şi raliată monarhiei.

În Iugoslavia, imediat după capitulare (18 aprilie 1941), un colonel din armata regală, Draža Mihailović, a adunat în munţii Serbiei unităţi şi ofiţeri care au format nucleul rezistenţei iugoslave organizate şi i-a botezat *cetnici*, după numele bandelor care luptaseră în trecut cu turcii.

Deşi aceste mişcări au avut meritul de a fi primele insule răzvrătite în Europa ocupată şi supusă, ele au manifestat, încă de la înfiinţare, slăbiciuni evidente. *Atât prin oamenii lor, cât şi prin opţiunea politică*, *ele aveau o reprezentativitate restrânsă*. *Legaliteti* albanez al lui Abas Kupi şi *cetnicii* sârbi ai lui Draža Mihailović s-au alăturat monarhilor exilaţi la Londra şi au fost priviţi ca susţinători necondiţionaţi ai vechiului regim. În plus, mişcarea *cetnicilor* s-a implicat preponderent în apărarea sârbilor (din Serbia, Muntenegru şi Croaţia). În realitate, organizaţiile sale erau infiltrate doar în „vechea Serbie“.

Tactica atentatelor pe care au ales-o aceste prime grupări a avut un efect puţin mobilizator pentru populaţie. *Cetnicii*, ca şi *Balli Kombetar* în Albania, au refuzat să se confrunte direct cu ocupanţii atâta vreme cât forţele americano-britanice nu au fost în măsură să le susţină şi să le lanseze ofensiva. În ochii lor, important era să-şi menajeze trupele, să nu cauzeze represalii asupra populaţiei locale şi, de asemenea, să împiedice cu orice preţ venirea la putere a comuniştilor. Această voinţă de a îndigui întâi de toate înaintarea „roşilor“ i-a condus la colaborarea cu ocupanţii, ceea ce, bineînţeles, nesocotea obiectivele lor de bază şi nu putea decât să-i discrediteze.

> Slăbiciunile *cetnicilor* – observă cu îndreptăţire Milovan Djilas, un apropiat al lui Tito – îmi păreau a fi destul de evidente. Ele proveneau mai ales din poziţia lor ilogică şi contradictorie: se pretindeau naţionalişti, devotaţi aliaţilor, opuşi „din principiu“ invadatorilor; dar, în acelaşi timp, acceptau armele şi proviziile italienilor, coordonându-şi acţiunile cu aceştia împotriva partizanilor, deşi nici măcar nu erau comunişti, ci ţărani patrioţi conduşi de comunişti. *Cetnicii* – sau mai curând regimul pe care îl regretau cu nostalgie – pierduseră războiul aproape fără să lupte. Acum, *cetnicii* îşi îndreptaseră „combativitatea“ împotriva adversarului din interior, când ţara continua să fie ocupată. Evident, această atitudine nu avea darul să le confere autoritate şi coeziune.

Să adăugăm că mişcări precum *cetnicii* sau, în Albania, *Balli Kombetar*, erau deseori divizate, stabiliseră puţine contacte cu Aliaţii şi *nu dispuneau de nici o strategie revoluţionară*; acest fapt, în contextul foarte special în care mizele militare se amestecau inextricabil cu cele politice, reprezenta un handicap serios:

> *Balli* – scrie cu dispreţ liderul comunist Enver Hodja despre rivalii săi – era o amestecătură de elemente cu tendinţe diverse şi inconsistente; unii erau adepţii a nouăzeci şi nouă de şiretlicuri pentru un act de bravură; alţii erau primii la datul alarmei, iar alţii rosteau cuvinte frumoase, dar nu făceau nimic concret.

Slăbiciuni care reprezentau tot atâtea avantaje pentru discipolii bolşevicilor, experţi în declanşarea proceselor revoluţionare şi stăpânind arta de a exploata lipsurile şi disfuncţionalităţile adversarilor lor.

Atuurile comuniştilor

Istoricul, având la dispoziţie o bogată literatură favorabilă acţiunilor întreprinse de trupele lui Tito şi ale lui Hodja, trebuie să se ferească de a le privilegia şi idealiza. În haosul tragic şi sângeros reprezentat de anii de război, mişcările comuniste nu sunt scutite de deficienţe grave şi de comiterea unor atrocităţi. E suficient să parcurgem amintirile lui Milovan Djilas pentru a înţelege sectarismul şi dogmatismul Partidului Comunist Iugoslav, obsedat de trădări şi mereu gata, în plin război, să opereze epurări în rândurile sale. Trimis în Muntenegru de Tito, la începutul verii 1941, pentru a transmite directive celulelor partidului şi a începe lupta, Djilas este demis, în noiembrie, din funcţiile pe care le deţinea, din cauza „greşelilor“, şi chemat înapoi lângă Tito. Printre noile misiuni pe care le are, se numără şi executarea unui partizan „care fusese exclus din partid pentru fracţionism şi pe care unii îl acuzau de subversiune în cadrul unităţii sale“. La fel de nemiloşi erau cu trădătorii sau cu cei slabi. Potrivit unei decizii a partidului, orice comunist care se preda trebuia executat. Şi mai puţină milă aveau faţă de *cetnici* şi de ocupanţii italieni şi germani. Lipsiţi de suflet ca şi adversarii lor, partizanii comunişti executau în grabă şi aruncau corpurile în gropi pe care abia dacă le umpleau cu pământ, dobândind astfel teribila poreclă de „gropari“.

Admiraţia nemărginită pentru Uniunea Sovietică stalinistă, precum şi dogmatismul lor i-a determinat pe unii comunişti să se poarte aberant. În primăvara anului 1942, un responsabil comunist a hotărât să înfiinţeze într-o zonă montană din Muntenegru o fermă de animale copiată după sovhozurile sovietice. A desemnat în acest scop o brigadă de ciobani, administratori şi inspectori! Un atac al *cetnicilor* şi al italienilor a pus capăt acestei iniţiative cel puţin premature.

Deşi greutăţile, lipsurile şi hoţiile nu se cuvin a fi minimalizate, ele nu trebuie, în schimb, să pună sub semnul întrebării incontestabila superioritate de ansamblu a rezistenţei comuniste faţă de celelalte mişcări. Principalul ei avantaj, într-o ţară dezorganizată şi fărâmiţată, era acela de a avea în spate un partid puternic şi structurat.

> …oricât de puţine ar fi fost în 1941 elementele comuniste – remarcă istoricul François Fejtö – ele reprezentau atunci *singura* organizaţie politică ce avea legături în *toate* zonele teritoriului dezmembrat. Din întreaga Iugoslavie pan-sârbească, din administraţia ei centralizată, din armată şi din instituţiile sale comune nu mai rămăsese în picioare decât un singur lucru: partidul comunist.

Eficacitatea Partidului Comunist

Cel mai vechi dintre ele, Partidul Comunist Iugoslav, înfiinţat în aprilie 1919, a cunoscut un succes imediat (80 000 de membri), dar a fost interzis începând cu 31 decembrie 1920. Reconstituit în ilegalitate, hărţuit de poliţie, partidul devenise după 1937 una dintre ţintele lui Stalin, care a ordonat o epurare completă, marcată de lichidarea întregii sale conduceri. După ce a îndeplinit această misiune sângeroasă, unul dintre membrii Kominternului, Iosip Broz, zis Tito, a ajuns în fruntea partidului şi a format o nouă echipă de conducere, compusă din Kardelj, Ranković, Djilas etc.

În Albania, deşi foarte recent înfiinţat (8 noiembrie 1941), Partidul Comunist a fost şi el supus, câteva luni mai târziu, unei epurări radicale şi sângeroase. Un singur om, profesorul de franceză Enver Hodja, a reuşit să reunească toate grupusculele comuniste într-un partid unic şi tot el a condus represiunea împotriva „elementelor fracţioniste“. A primit sfaturile unor trimişi ai lui Tito. Lipsit de sprijinul direct al Uniunii Sovietice (care a recunoscut Partidul Comunist Albanez abia în septembrie 1942), Hodja se putea baza, în schimb, pe vecinii lui comunişti iugoslavi.

Cei doi lideri ai partidelor comuniste, Tito şi Hodja, oameni experimentaţi, călită în lupte interne, au preluat, fiecare în ţara lui conducerea mişcării de rezistenţă. Pentru a le lansa şi structura, ei dispuneau, datorită partidelor, de echipe sudate, unite printr-o ideologie revoluţionară şi deja bine integrate într-o infrastructură largă şi ramificată. În Muntenegru, de pildă, ca şi în Albania, mişcările de partizani s-au organizat iniţial plecând de la „celulele“ comuniste săteşti sau urbane. Exista aici o sinergie preţioasă care lipsea organizaţiilor de rezistenţă rivale. La fel era cazul şi cu alegerea responsabililor, cu toate că mişcările de partizani s-au vrut, în principiu, larg deschise necomuniştilor. Altfel spus, *Partidul Comunist constituia o pepinieră practică şi sigură pentru recrutarea cadrelor şi, totodată, un instrument de acţiune eficace prin ideologizarea sa, prin multitudinea structurilor sale (organizaţii de tineret, de femei etc.) şi prin calitatea instrumentelor de propagandă.* Aceasta din urmă a avut un rol deosebit în a crea în jurul liderilor celor două mişcări aura unor „şefi de gherilă“ şi apoi de „şefi de război“, astfel că, urmând exemplul „mareşalului“ Stalin, au apărut la sfârşitul conflictului în uniforme militare şi cu grade avantajoase (pentru Tito, cel de mareşal, iar pentru Hodja, de general-colonel), decoraţi cu cele mai înalte distincţii.

Forţă organizată, nouă şi necompromisă, Partidul Comunist a reprezentat pentru mişcările de rezistenţă pe care le-a inspirat în Albania şi în Iugoslavia un motor important. Majoritatea observatorilor internaţionali sunt impresionaţi de combativitatea forţelor comuniste. Trimisul britanic în Albania, sosit în aprilie 1944, insistă în rapoartele sale pe „forţa partizanilor comunişti, pe disciplina lor, pe energia şi claritatea scopurilor lor, care le lipsesc cu desăvârşire adversarilor naţionalişti“ (*apud* Thomas Schreiber).

Comportamentul paradoxal al Uniunii Sovietice faţă de aceste mişcări le-ar fi putut priva, în special pe cea a partizanilor iugoslavi, de toate avantajele obţinute din puternica implicare a partidelor comuniste. N-a fost aşa, însă

poziţia sovietică i-a costat scump, unii dintre militanţi neacceptând faptul că „fratele mai mare” a refuzat să-i ajute şi că, dimpotrivă, a susţinut deschis revenirea la monarhie, obiectivul principal al rivalilor lor. Ţinând cu orice preţ să fie în consens cu noii săi aliaţi anglo-americani, Stalin continua în 1942 să-l recunoască numai pe Draza Mihailovic, liderul cetnicilor, ca unicul şef al rezistenţei iugoslave, ceea ce-1 făcea pe Tito să treacă, „în anumite momente, de la revoltă la disperare” (M. Djilas). Pe parcursul războiului, Tito a fost nevoit să se convingă, împreună cu restul conducerii mişcării, că partizanii nu trebuie să aştepte eliberarea de la Armata Roşie, ci trebuie s-o obţină cu propriile forţe. *Această abandonare din partea URSS, care echivala cu o adevărată trădare, nu a fost totuşi catastrofală*. Ea a avut darul de a-i galvaniza pe partizani, i-a obişnuit să nu depindă de nimeni şi, fără să-şi dea seama, le-a insuflat o combativitate excepţională, care a izbucnit la lumina zilei în momentul „schismei” din 1948. Pe ansamblu, pentru partizanii comunişti, Uniunea Sovietică a rămas în cursul războiului un far şi un model revoluţionar, dar nu a reprezentat în niciun fel motorul acţiunii fundamentale în care erau implicaţi.

Obiective mobilizatoare şi unificatoare

Spre deosebire de celelalte organizaţii, mişcările de rezistenţă de sub conducerea comuniştilor au conferit luptei împotriva invadatorilor dimensiuni profunde, în acelaşi timp naţionale, sociale şi politice.

Mai întâi, ele s-au prevalat de faptul că sunt forţe de coagulare. Frontul de Eliberare Naţională (*Luftës Nacional Çlirimtare*, LNC), organizat de Partidul Comunist Albanez (PCA) la Conferinţa de la Peza (16 septembrie 1942), reunea forţele antifasciste – comuniste şi necomuniste. Ruptura dintre acestea a intervenit abia în august 1943, când Abas Kupi, nemulţumit de influenţa crescândă a PCA, şi-a creat propria mişcare; însă ruptura nu a survenit la iniţiativa comuniştilor.

La fel în Iugoslavia: mişcarea partizanilor creată de Partidul Comunist, care a intrat în acţiune după atacarea Uniunii Sovietice de către Germania, se dorea şi ea o structură foarte deschisă. Obiectivul definit de Tito era acela de a „reuni toate forţele patriotice într-un front unic de eliberare naţională“. La Congresul de la Bihać (26-27 octombrie 1942), în cursul căruia s-a organizat Armata de Eliberare Naţională şi s-a format Consiliul Antifascist de Eliberare Naţională din Iugoslavia (*Antifašističko vijeće narodnog oslobodenja Jugoslavije*, AVNOJ), care a schiţat un viitor guvern provizoriu, deşi predominau, comuniştii nu erau singurii prezenţi şi activi. Coabitau cu ei elemente diverse, membri ai partidelor ţărănesc-croat, agrarian şi musulman, democrat independent.

Totuşi, caracteristica cea mai importantă a rezistenţei animate de comunişti a fost că a dorit încă de la început să reunească, în numele Internaţionalismului, toate popoarele din Iugoslavia. Ea s-a diferenţiat astfel de *cetnici*, care înrolau exclusiv sârbi. *Mişcarea titoistă a fost singura care a*

primit în rândurile ei non-sârbi dornici să lupte împotriva ocupanţilor şi, în consecinţă, singura care a putut pretinde că reprezintă întreaga naţiune iugoslavă. Astfel că atunci a luat fiinţă, în Iugoslavia, ca şi în Albania, un „comunism naţional“ care a caracterizat, în anii ’50, un mare număr de state din „blocul comunist“.

În această optică a coagulării, comuniştii nu şi-au menajat eforturile pentru a mobiliza masele şi, în special, tinerii. Au fost create, mai întâi în Muntenegru, apoi în Bosnia şi în unele zone din Croaţia, organizaţii ale „tineretului popular“ care, luând ca nucleu mişcarea tineretului comunist, au încercat să-i primească pe toţi tinerii care doreau să lupte. *Propunându-şi ca obiectiv major lupta împotriva ocupantului, comuniştii au reuşit să atragă de partea lor un segment tot mai mare al populaţiei*, exasperată de abuzurile italienilor şi de sălbăticia naziştilor (executarea, la Kragujevac, a tuturor bărbaţilor) şi dezorientată de „sârbismul“ excesiv al *cetnicilor*. Totuşi, când au lipsit adeziunile spontane la cauza lor, combatanţii comunişti nu au ezitat să facă presiuni asupra celor care refuzau să colaboreze, fie compromiţându-i, fie inspirându-le o adevărată teroare.

Uneori prin constrângere, alteori prin comportament exemplar, comuniştii au reuşit astfel, în cursul lunilor şi al anilor, să-şi popularizeze lupta şi să pună pe picioare o veritabilă şi redutabilă armată.

Un sistem de apărare adecvat

Mai mult decât o armată, e un adevărat sistem defensiv pe care comuniştii sunt nevoiţi să-l conceapă şi să-l organizeze când se hotărăsc, în 1941, să-i alunge pe ocupanţi din ţară. Or, singurii dintre ei care aveau o experienţă nemijlocită în luptă erau câţiva veterani din Brigăzile Internaţionale. De aceea, la început, ei acceptă cu bucurie – după ce în prealabil îi „confirmă“, adică îi testează – foşti ofiţeri din armatele regulate. Lipsa de cadre profesioniste constituie, iniţial, un handicap major, atât pentru acţiuni, cât şi pentru definirea unei strategii adecvate raportului de forţe (foarte defavorabil sub aspectul oamenilor şi al armamentului) şi reliefului deseori muntos.

Foarte de timpuriu, atât în Albania, cât şi în Iugoslavia, se impune o anumită tactică, cea de gherilă, considerată optimă, căreia conducătorii comunişti îi conferă o conotaţie pozitivă. Într-adevăr, ea evocă deopotrivă rezistenţa faţă de invadarea Rusiei de către Napoleon, războiul civil rus din 1918-1922 şi, mai recent, războiul din Spania.

Tactica este atât de populară, încât Tito trebuie să dea un ordin expres, în septembrie 1942, pentru ca denumirea de „guerrillero“ să fie abandonată în favoarea celei de „partizan“.

Alegerea gherilei are cu siguranţă un rol tot atât de decisiv pentru succesul mişcărilor comuniste din Balcani pe cât îl va avea mai târziu, în China, pentru trupele lui Mao. Cu câţiva ani înainte, apar ori se confirmă în masivele muntoase din Albania şi Iugoslavia elementele acestui tip de luptă:

formarea unor mici unităţi de combatanţi care cunosc bine terenul (informatori locali), se deplasează rapid pe distanţe destul de lungi, hărţuind inamicul (ambuscade, sabotaje etc.), dar evitând, pe cât posibil, confruntarea directă cu mari unităţi inamice:

> Mi-am dat repede seama – notează M. Djilas – că o armată de *guerrilleros* – iar noi asta eram, în ciuda numărului şi a organizării noastre – era cel mult capabilă să încetinească ofensiva unei armate regulate. Prima necesitate era, evident, de a scăpa de atacurile inamicului, adică nu trebuia să lovim duşmanul decât atunci când acesta se retrăgea ori stătea pe loc. Gherila constă într-o serie de lupte scurte şi constante, nu în bătălii mari. *Nu teritoriile cucerite şi victoriile spectaculoase contau*, *ci anihilarea micilor unităţi şi conservarea propriilor forţe vitale*.

De asemenea, este aplicat instinctiv un alt principiu al „luptei revoluţionare“, principiu pe care Mao l-a ridicat la rangul de dogmă: stabilirea unor legături strânse între forţele combatante şi populaţie. Acest lucru presupune atât o disciplină de fier, care evită şi pedepseşte orice abuz, cât şi conştientizarea acută a mizelor politice, pe care comisarii politici de pe lângă conducătorii de unităţi au misiunea de a o dezvolta şi de a o întreţine la combatanţi. Primind ca sarcină „legăturile cu poporul”, comisarii au grijă să apropie armata de populaţie atât pe plan material (aprovizionare, adăpostire etc.), cât şi moral. *Trebuia arătat că comuniştii nu se comportă nici ca oamenii vechiului regim*, *nici ca ocupanţii şi nici asemenea celorlalţi combatanţi din rezistenţă*; că erau efectiv diferiţi, deoarece aveau simţul dreptăţii şi al egalităţii; pe scurt, trebuia oferită populaţiei o idee entuziasmantă despre cum ar fi noua ordine pe care ar construi-o după război.

Speranţa unei lumi mai drepte

Dimensiunea revoluţionară pe care comuniştii o dădeau luptei, unul dintre obiectivele lor prioritare, era un atu, dar şi un obstacol pentru popularizarea cauzei lor. În ochii opiniei publice, voinţa de a reconstrui după război un stat mai drept şi mai uman oferea, incontestabil, un plus de valoare angajamentului lor şi îi încuraja pe tineri să li se alăture. Dar, îndată ce precizau contururile noului sistem pe care intenţionau să-l instituie, era uşor de recunoscut sistemul sovietic, care nu făcea decât să înspăimânte şi să îndepărteze populaţia necomunistă, în special segmentul vârstnicilor. Astfel că partizanii au primit foarte de timpuriu ordinul să-şi mascheze obiectivele revoluţionare.

De atunci, în regiunile pe care le eliberau, ei s-au limitat cel mai adesea – aşa cum a făcut, de altfel, şi Mao în China între 1946 şi 1949 – să asigure un minimum de ordine şi de justiţie, fără a căuta să impună principiile şi structurile de inspiraţie sovietică. Măsura minimă luată era transformarea consiliilor municipale în „comitete populare“. Oricât de limitată, această

schimbare era opusă comportamentului *cetnicilor*, preocupaţi să aştepte sfârşitul războiului pentru a face reforme în deplină legalitate. În *Un război în război*, Djilas a lăsat câteva scurte mărturii despre măsurile luate de partizani în oraşele şi teritoriile eliberate: Užice, Nova Varoš, Drinić etc. Se observă că *principala acţiune a eliberatorilor constă în reorganizarea puterii civile şi în încercarea de a repune în funcţiune sistemul şcolar, transporturile şi economia*. Ei dau dovadă de toleranţă şi respect faţă de toate naţionalităţile şi credinţele, străduindu-se să schiţeze perspective de educaţie şi de emancipare pentru tineri şi femei; uneori însă, cu prea mult zel:

> Intrarea partizanilor (în Nova Varoš) a transformat viaţa plină de rutină şi apatică. Cadrele noastre erau mult prea evoluate pentru nişte condiţii atât de primitive, astfel că şi-au luat sarcina să dezmorţească oraşul. Femeile noastre nu puteau tolera „înapoierea“ seculară a musulmanelor pe care le vizitau şi le aduceau la conferinţe, în timp ce activiştii noştri nu aveau linişte până nu vedeau un imam musulman aşezat lângă un preot ortodox la reuniunile publice.

În ansamblu, rămânând deseori neîncrezătoare, oscilând între ocupanţi şi diversele mişcări de rezistentă, populaţia e mai curând impresionată de comportamentul comuniştilor. Pe măsură ce timpul trece, partizanii reprezintă, în Albania şi în Iugoslavia, singura forţă unitară, forţa cea mai populară, întrucât e deschisă spre toţi şi aduce schimbarea. Datorită acestei recunoaşteri, vor reuşi excepţionala realizare de a duce şi de a câştiga două războaie simultane, unul împotriva adversarilor naţionali, iar celălalt împotriva ocupanţilor străini.

Două războaie simultane

La încheierea celui de-al doilea război mondial, când a venit vremea bilanţurilor şi s-a constatat teribila baie de sânge căreia i-au căzut victime populaţia albaneză şi mai ales cea iugoslavă (28 000 ucişi în Albania, dintr-o populaţie de 1,125 milioane de locuitori; 1,7 milioane ucişi în Iugoslavia, din 16 milioane de locuitori), nimeni nu a încercat să diferenţieze decesele imputabile ocupanţilor şi regimurilor colaboraţioniste de cele ce trebuiau puse pe seama luptelor fratricide dintre mişcările de rezistenţă, indiferent dacă aceste lupte au fost de tip tribal (de exemplu, dintre ustaşii croaţi şi sârbi) ori de tip politic. Nici azi nu se poate realiza o contabilitate precisă, dar totul ne lasă să credem că aceste „războaie în războaie“ au fost nemiloase şi extrem de sângeroase.

Războiul civil

Cum fiecare tabără era conştientă că numai ocupantul ar avea de

câştigat de pe urma unui război civil, s-au făcut câteva încercări de a-l evita, atât sub presiunea curentelor de opinie naţionale, care nu înţelegeau ireductibilitatea ostilităţii dintre monarhişti şi comunişti, cât şi sub presiunea, mult mai puternică, a Aliaţilor.

S-au organizat mai multe întâlniri între liderii diferitelor mişcări. În Albania, ultima negociere a fost condusă de Enver Hodja; acesta, în calitate de comisar politic al Armatei de Eliberare Naţională, a primit ca sarcină apropierea de celelalte grupări ale luptătorilor din rezistenţă. Pe 1 şi 2 august 1943, la câteva zile după căderea lui Mussolini, Hodja l-a delegat pe unul dintre oamenii săi de încredere să participe lângă Kruja la înfiinţarea unui Comitet al Salvării Publice, la egalitate cu membrii *Balli Kombetar*. S-a ajuns la o înţelegere şi chiar s-a luat în calcul formarea unui guvern provizoriu susceptibil de a fi recunoscut de către britanici, însă în cele din urmă acordul a căzut din cauza oamenilor lui Tito, care jucau atunci un rol dubios în Albania. Oficial consilieri ai lui Hodja în materie de tactică şi mediatori în raporturile cu sovieticii, ei aveau în realitate misiunea de a înlesni integrarea Albaniei în noua Iugoslavie şi, până atunci, de a face în aşa fel încât Kosovo să nu le scape. În acest scop, şi fără să o mărturisească, ei erau mai curând reticenţi faţă de unificarea forţelor rezistenţei, care le-ar fi limitat influenţa. Declarând că acordul de la Kruja aduce „atingere intereselor poporului şi ale patriei“, preocupat la acea vreme să îi facă pe plac singurului său protector, Hodja şi-a dezavuat delegaţia şi a renunţat la înţelegere; cu atât mai mult cu cât compromiterea membrilor *Balli Kombetar* cu noul ocupant german i-a oferit un motiv oficial pentru ruptură. A început atunci o luptă fără milă între comuniştii din LNC şi republicanii din *Balli Kombetar*. Aceasta s-a înteţit în mai 1944, când *Balli Kombetar* s-a aliat cu şefii triburilor din nord pentru a se împotrivi mai bine comuniştilor.

Şi în Iugoslavia, relaţiile dintre *cetnicii* colonelului Draža Mihailović şi partizanii lui Tito au stat iniţial sub semnul toleranţei şi chiar al unei anumite cooperări. La început, cum amândouă mişcările îşi aveau cartierul general în regiunea Užice din vestul Serbiei, conducătorii lor s-au întâlnit, mai ales în toamna anului 1941, pentru a încerca să stabilească o colaborare dorită concomitent de britanici şi de sovietici. *Pentru o scurtă perioadă, în cursul unor operaţiuni comune, armele şi prada de război au fost împărţite în mod egal*. Tito şi Draža Mihailović au semnat acorduri limitate, dar acestea au fost aproape imediat încălcate de abuzurile combatanţilor. În realitate, exista o opoziţie fundamentală între aceste forţe cu programe antitetice şi ambiţii ireconciliabile. Unele se simţeau capabile să cucerească puterea, altele voiau s-o păstreze. Unele erau hotărâte să facă o revoluţie, altele doreau cu orice preţ s-o împiedice.

De aceea, *odată cu începutul anului 1942, întrucât consensul se dovedise imposibil şi fiecare tabără arunca vina asupra celeilalte, cele două mişcări au început războiul pe faţă*: un război de exterminare, în cursul căruia protagoniştii nu au ezitat să folosească orice mijloace, inclusiv cele mai diabolice. Partizanii au mers până acolo cu dorinţa de a-i anihila mai repede pe *cetnici*, încât au negociat cu germanii, în martie 1943. În ceea ce-i priveşte,

cetnicii s-au arătat mai puţin ofensivi faţă de ocupanţii germani, astfel că s-au menţinut mai mult timp în Serbia; în alte regiuni, au colaborat bucuroşi cu italienii împotriva ustaşilor şi, mai ales în Muntenegru, împotriva titoiştilor.

Ambele mişcări şi-au disputat aprig terenul în Muntenegru, Bosnia şi Herţegovina. În iunie 1943, pe râul Neretva a avut loc o adevărată bătălie, la sfârşitul căreia *cetnicii* s-au repliat în Serbia. Britanicii şi sovieticii asistau neputincioşi la această luptă fratricidă, care a predominat frecvent asupra luptei împotriva ocupanţilor, însă nu au rămas neutri. Pentru ei, singurul conducător al rezistenţei iugoslave era Draža Mihailović, promovat ministru de Război în guvernul regalist aflat în exil la Londra. Stalin a rămas fidel acestei alegeri. Abia din vara anului 1943 a început să bată un vânt prielnic pentru Tito şi abia la începutul lui 1944 Aliaţii, impresionaţi de sporirea trupelor şi de succesul lor, le-au acordat sprijinul. Astfel că a putut începe atunci marea ofensivă împotriva ocupanţilor nazişti.

Războiul împotriva ocupanţilor

Spre deosebire de comportamentul populaţiei din celelalte ţări ocupate, intensitatea mobilizării şi agresivitatea combatanţilor au surprins şi îngrijorat forţele Axei din Balcani. În vara anului 1941, comandantul celei de-a doua armate italiene din Iugoslavia, generalul Mario Roatta, declara că era vorba, în opinia lui, de „un război asemănător celui dus pe frontul de Est şi în Africa de Nord“, şi cerea întăriri. Totuşi, numărul inamicilor se ridica în acea perioadă la 400 000 de soldaţi, înzestraţi cu echipament modern. Superioritatea lor numerică şi materială s-a menţinut multă vreme, cu toate că efectivele partizanilor au cunoscut o creştere remarcabilă, dublându-se aproape în fiecare an; de la 80 000 de oameni la sfârşitul lui 1941, la 150 000 la sfârşitul lui 1942, 350 000 la sfârşitul lui 1943 şi 600 000 la sfârşitul anului 1944. Şi în Albania creşterea a fost importantă. Dacă prima brigadă, creată în iulie 1943 şi încredinţată lui Mehmet Shehu, teoreticianul şi strategul rezistenţei comuniste, avea doar 800 de oameni, Armata de Eliberare Naţională număra 20 000 de oameni la sfârşitul lui aprilie 1944.

Pe teritoriul albanez, faza cea mai dură a luptelor a început după ce Italia a semnat armistiţiul cu aliaţii (septembrie 1943) şi după sosirea trupelor germane. O victorie decisivă a reprezentat-o, în primăvara lui 1944, eliberarea regiunii Korçë. În lunile care au urmat, germanii au fost cantonaţi în principalele oraşe, astfel că, în septembrie, două brigăzi de partizani au fost trimise în Kosovo pentru a-i ajuta pe titoişti să elibereze regiunea. Bătălia finală s-a concentrat asupra Tiranei, care, după 19 zile de asediu, a fost eliberată în toamna anului 1944.

În Iugoslavia, forţele italiene s-au încleştat cu partizanii odată cu sfârşitul anului 1941 şi mai ales în cursul celui următor, timp în care au încercat să-i anihileze. Partizanii au rezistat şi au reuşit chiar să elibereze un teritoriu de 60 000 km^2 în jurul oraşului Bihać, pe care germanii l-au botezat „statul lui Tito“. În această zonă au fost create primele divizii şi primele corpuri ale

Armatei de Eliberare Naţională. Riposta italo-germană a fost imediată. În primul semestru din 1943 au fost declanşate două ofensive care au mobilizat 100 000 de oameni, marcate prin bătăliile de la Neretva şi de la Sutjeska (în centrul ţării). Tito a fost rănit, iar trupele sale au pierdut două treimi din efective.

Situaţia partizanilor s-a îmbunătăţit vizibil în semestrul al doilea al anului 1943, încât au reuşit să elibereze aproximativ o treime din Iugoslavia. Nu numai că au recuperat armele abandonate de italieni după capitularea lor din septembrie, dar au beneficiat – ca urmare a unei misiuni conduse de fiul lui Winston Churchill – de o mai mare încredere din partea Aliaţilor; aceştia, la Conferinţa de la Teheran (sfârşitul lui noiembrie 1943), au hotărât să acorde ajutor material Armatei de Eliberare Naţională şi să coopereze direct cu ea în Adriatica. Într-un atare context, Germania renunţă la ofensivele de mare anvergură şi trece la o strategie defensivă. În cursul anului 1944, partizanii au încheiat un acord de cooperare cu sovieticii pentru eliberarea Belgradului (20 octombrie 1944), eliberare concepută ca o acţiune comună sovieto-iugoslavă. Însă abia în aprilie 1945 întregul teritoriu naţional a fost eliberat. Astfel că partizanilor iugoslavi şi albanezi nu le-a mai rămas decât să declanşeze ultima fază a procesului, cea în care trebuiau să se bucure de rezultatele războiului.

Rezultatele războiului

În marşul lor încăpăţânat spre putere, început odată cu sfârşitul anului 1941, comuniştii din ambele ţări au atacat frontal *mai multe obiective tactice*, care şi-au văzut deplina realizare în ultimele luni ale războiului şi imediat după încheierea lui.

Ştergerea cu buretele a trecutului...

Lichidarea progresivă a rezistenţei necomuniste din cursul războiului civil a avut ca primă consecinţă lipsirea de forţă militară a susţinătorilor vechiului regim. Eliminarea a continuat, după eliberarea teritoriului, cu înlocuirea sistematică a autorităţilor existente. În ultimele luni ale războiului s-a făcut un pas înainte. Rezistenta comunistă a început cu un val de epurări care a înghiţit o mare parte dintre nostalgicii regimului monarhist, bănuiţi că se pot opune instalării noii ordini. Un organism special, „Siguranţa“, a primit în Iugoslavia sarcina să „apere poporul“ de aceşti indivizi potenţial periculoşi pentru noua putere.

De asemenea, trebuiau eradicaţi toţi cei consideraţi vinovaţi de război şi trebuia pregătit terenul pentru edificarea noului regim, dorit a fi la antipodul celui vechi. Aşadar, nimic nu îndemna la îngăduinţă. Nu numai că ustaşii şi familiile lor au fost masacraţi în masă, dar însuşi Draža Mihailović, capturat într-o peşteră din Serbia, a fost condamnat la moarte pentru trădare şi executat un an mai târziu. Aceeaşi soartă a avut-o şi unul dintre conducătorii

organizaţiei albaneze *Balli Kombetar*, Karbunara; întrucât şi-a permis să nu ţină cont de „avertismentele“ lui Enver Hodja, a fost şi el condamnat la moarte şi executat. În ceea ce-l priveşte pe Abas Kupi, alt partizan albanez, a evitat să împărtăşească aceeaşi soartă numai datorită britanicilor, care l-au evacuat în septembrie 1944. În ansamblu, cele două noi regimuri – al lui Tito şi al lui Hodja – s-au impus într-un climat de epurări intense, chiar de teroare, exercitate atât în rândurile populaţiei, cât şi în sânul partidelor comuniste.

...eliminarea rivalilor...

Dacă Tito era prea puţin ameninţat de eventualii rivali, căci profitase deja, cu câţiva ani înaintea războiului, de epurarea sângeroasă a Partidului Comunist Iugoslav, pentru a forma în jurul lui o nouă echipă de conducere, cu oameni siguri (Kardelj, Ranković, Djilas etc.), nu la fel era cazul şi cu Enver Hodja, a cărui legitimitate era pe cât de fragilă, pe atât de recentă. În septembrie 1944 trebuia încă să lupte pentru anihilarea unui „grup de trădători“ condus de Zai Fundo, unul dintre liderii Internaţionalei troţkiste, care îl acuza că face jocul britanicilor. Dar principalul său rival era Koçi Xoxe, elementul motor al aripii proiugoslave din sânul partidului, ministru de Interne şi responsabil cu securitatea statului. Dezacordul dintre cei doi a izbucnit după ce ocupaţia s-a încheiat. Pentru a evita marginalizarea, Hodja şi-a făcut autocritica şi, mai ales, şi-a arătat recunoştinţa şi deferenta faţă de „fraţii iugoslavi“.

...instalarea unei contraputeri...

În plus, dacă voiau să obţină o legitimitate reală, comuniştii trebuiau să instaleze cât mai repede posibil o putere specifică, diferită de instituţiile vechiului regim şi de guvernele monarhiste aflate în exil la Londra. Se observă în realizarea acestui proces de legitimare o paralelă perfectă între iniţiativele iugoslavilor şi cele ale albanezilor, primii influenţându-i probabil pe ultimii. Se constată doar un decalaj cronologic de câteva luni între acţiunile unora şi ale celorlalţi.

Mai întâi sunt create comitete antifasciste, deschise necomuniştilor. Odată ce se consolidează prin victorii militare, mişcările de rezistenţă se convertesc în guverne provizorii. Astfel, după formarea AVNOJ în octombrie 1942, în care coexistă reprezentanţi politici de orientări diverse, Tito înfiinţează în noiembrie 1943 un Comitet Naţional de Eliberare care joacă rolul de guvern, rival al celui de la Londra, şi decide imediat să-i interzică regelui Petru al II-lea revenirea în ţară. În sfârşit, în martie 1944 se formează un guvern provizoriu. În Albania, Hodja procedează la fel. În septembrie 1942 creează un Comitet Suprem de Eliberare Naţională, care cuprinde partizani comunişti şi necomunişti, apoi, în mai 1944, un „Corp legislativ şi executiv suprem al Albaniei“, a cărui primă măsură este de a-i interzice regelui Zogu să

se întoarcă în ţară. Jumătate de an mai târziu, în octombrie 1944, se formează un guvern provizoriu, Hodja cumulând portofoliile de prim-ministru, ministru al Apărării şi ministru al Afacerilor Externe, în timp ce apropiaţii lui ocupă celelalte ministere. Dar britanicii refuză să recunoască un guvern exclusiv comunist.

...obţinerea recunoaşterii din partea Aliaţilor

La începutul războiului, alegerea aliaţilor – occidentali şi sovietici – era clară. Toţi trei susţineau guvernele monarhiste de la Londra: occidentalii din convingere, sovieticii din cauza disciplinei impuse de alianţă. În timpul conflictului s-a produs o evoluţie netă a opticii britanicilor, impresionaţi de calitatea implicării comuniştilor şi dornici deci să impună un compromis între forţele comuniste şi cele monarhiste. Această conştientizare s-a produs destul de repede în cazul Iugoslaviei, dar a intervenit târziu şi cu reticenţe în privinţa Albaniei.

Surprinzătoare a fost poziţia lui Stalin, care nu a încercat niciodată să ajute mişcările comuniste. Preocupat să demonstreze că respectă politica zonelor de influenţă (politică pe care o preconiza şi pe care Churchill accepta s-o pună în practică), el a ţinut să-şi arate voinţa de a nu interveni într-o zonă predominant occidentală. Astfel că s-a aliniat docil dorinţei britanicilor de a ajunge la o înţelegere cu monarhul exilat la Londra şi de a-i sprijini pe *cetnicii* lui Draža Mihailović; Stalin nu a încetat să tempereze avânturile revoluţionare ale comuniştilor iugoslavi, precum şi zelul şi reputaţia din ce în ce mai flatantă a lui Tito, celebrat ca mare conducător de război şi eliberator, care îl indispunea.

Stalin nu a rămas însă insensibil la superioritatea crescândă a rezistenţei comuniste. Începând din 1943, era evident că raportul de forţe nu mai era favorabil protejaţilor britanicilor şi că aceştia din urmă nu puteau să răstoarne evoluţia în favoarea lor. De aceea, atunci când Churchill i-a propus lui Stalin, în octombrie 1944, să împartă sferele de influenţă în Iugoslavia, a făcut-o pe baze de egalitate: 50-50, ceea ce stăpânul de la Kremlin a acceptat. Conştient că războiul era pe cale să modifice situaţia iniţială, nu a profitat pentru a-şi revizui poziţia. În contactele sale cu partizanii iugoslavi, nu a încetat să le calmeze avânturile revoluţionare şi să-i sfătuiască să deschidă guvernul monarhiştilor, chiar dacă mai târziu aveau să-i excludă. În ceea ce priveşte revenirea regelui, pe care titoiştii nu o doreau sub nici o formă, Stalin i-ar fi mărturisit lui Djilas: „Nu sunteţi obligaţi să-l păstraţi pentru totdeauna. Doar o vreme, după care, într-un moment prielnic, un cuţit în spate!“

Tito va urma doar pe jumătate acest sfat cinic. În august 1944, a negociat cu doctorul Ivan Šubašić, reprezentantul regelui, un acord care prevedea instaurarea unei regenţe şi alegerea unei adunări constituante, preconizând totodată colaborarea dintre Comitetul Naţional de Eliberare şi guvernul de la Londra în vederea formării unei echipe „mixte”, în consecinţă, cooperarea

militară cu Marea Britanie, dar şi cu Uniunea Sovietică s-a intensificat, aceasta promiţând mai mult armament şi intervenţia forţelor bulgare şi sovietice pentru a încheia eliberarea ţării.

Însă armonia dintre Tito şi Aliaţi, mai ales cei sovietici, *a rămas relativă şi fragilă*. Eliberarea Belgradului (20 octombrie 1944) a prilejuit o adevărată competiţie (care nu poate să nu reamintească de cea care a avut loc cu câteva săptămâni mai devreme pentru eliberarea Parisului) între unităţile Armatei Roşii, comandate de generalul Jdanov, şi primul grup de armată titoist. Acesta a înaintat în marş forţat, pentru a o lua înaintea sovieticilor. În manualul lor de istorie, sovieticii vor afirma că eliberarea capitalei iugoslave a fost „opera Armatei Roşii, care a avut alături armata partizanilor"; în ceea ce-i priveşte, iugoslavii preferă să vorbească de o eliberare „în comun". Câteva luni mai târziu s-a stabilit o cooperare oficială între cele două state, prin semnarea, la Moscova, a unui tratat de asistenţă militară şi de colaborare (aprilie 1945).

În schimb, în cursul anului 1945, între Tito şi britanici au apărut dezacorduri legate de „colaborarea" dintre titoişti şi monarhişti şi de eliberarea oraşului Trieste. Într-adevăr, deşi Tito accepta, în conformitate cu acordurile din august 1944 şi cu recomandările Conferinţei de la Ialta (februarie 1945), să primească în guvern elemente necomuniste, refuza să abandoneze poziţiile dominante din armată, poliţie şi comitetele populare. Luând act de marginalizarea lor, Ivan Šubašić şi ceilalţi monarhişti şi-au dat demisia, în timp ce regele Petru al II-lea i-a retras Comitetului de regenţă încrederea sa (august 1945). Alegerile au avut loc (11 noiembrie 1945) într-un climat pătimaş, când au reînviat demonii divizării şi ai celui mai îngust sectarism:

„Cel care este împotriva Frontului Popular este duşmanul nostru, adică duşmanul propriului său popor" a devenit atunci sloganul preferat al titoiştilor. *Hărţuiţi neîncetat şi în toate modurile*, *necomuniştii au renunţat să mai prezinte candidaţi.* Aceste presiuni vor păta, în ochii opiniei internaţionale, rezultatul strălucitor (peste 90% din voturi) obţinut de lista unică, a titoiştilor, zisă a Frontului Naţional. Deloc afectat de protestele Aliaţilor şi ale şefilor emigraţiei, *Tito nu a pierdut nici o secundă şi a proclamat Republica Populară Federală Iugoslavia, instaurând un regim de tip sovietic*. Ceea ce va dovedi lumii întregi „că un sistem politic de tip sovietic poate fi introdus chiar şi în absenţa sovieticilor" (J. Rupnik).

O astfel de identificare cu Uniunea Sovietică ar fi trebuit să-i liniştească pe conducătorii acestui stat. Dar nu a fost aşa. Stalin a părut atunci să se joace cu Tito de-a şoarecele şi pisica. În timpul întrevederii lor din aprilie 1945, comportamentul lui a fost, după cum nota Djilas, foarte derutant. L-a „tachinat" pe Tito lăudând calităţile armatei... bulgare, pe care o considera superioară celei iugoslave:

> Ai fi zis că Stalin şi Tito aveau ceva să-şi reproşeze. Fără să-l atace vreodată direct pe Tito, Stalin lansa mici săgeţi otrăvite împotriva condiţiilor din Iugoslavia. Tito îl trata pe Stalin ca pe fratele său mai mare, dar fără a se

umili, şi chiar i-a parat criticile referitoare la Iugoslavia.

Problema Trieste a confirmat că sprijinul lui Stalin era departe de a fi necondiţionat. Atribuit Italiei (1919-1920), ocupat de germani odată cu regiunea Venezia Giulia (1943), Trieste a fost eliberat în mai 1945 de forţele titoiste, care au stabilit imediat o conducere iugoslavă. Anglo-americanii au cerut foarte ferm retragerea urgentă a trupelor titoiste şi începerea unor negocieri pentru împărţirea oraşului în zone de ocupaţie. Solicitat, *Stalin nu a susţinut în nici un fel pretenţiile comuniştilor iugoslavi*. S-a arătat, în schimb, mai conciliant în problema Macedoniei de pe râul Vardar (recuperată de Iugoslavia) şi în cea a Albaniei, pe care aparent dorea s-o cantoneze în sfera de influenţă iugoslavă.

Guvernul lui Enver Hodja a fost recunoscut oficial de către Uniunea Sovietică, Statele Unite şi Marea Britanie abia în noiembrie 1945, ultimele două state punând condiţia ca alegerile din decembrie să fie libere, iar scrutinul secret. Uniunea Sovietică nu s-a arătat mai grăbită decât cei doi aliaţi occidentali să-l recunoască pe comunistul Hodja. Pentru Stalin, acest „stat mic“ avea tot interesul să rămână sub „protecţia“ puternicului său vecin iugoslav: „Ni se pare mai util, i-ar fi declarat Stalin lui Tito în legătură cu albanezii, să-i ajutăm prin intermediul vostru“. De altfel, Hodja a fost primit la Kremlin abia în iulie 1947, iar Albania nu a fost invitată, câteva luni mai târziu, să participe la crearea Kominformului. Stalin a repetat în ianuarie 1948 că nu îl interesează Albania; a adăugat că era „de acord ca Iugoslavia să înghită Albania“ şi că avea mai multă încredere în Xoxe decât în Hodja. Aceste cuvinte i-au părut atât de radicale lui Djilas, încât a văzut în ele o capcană pentru a-l compromite pe Tito. Astăzi, în ciuda distanţării, rămânem stupefiaţi de mefienţa tenace a liderului lumii comuniste faţă de cei doi protagonişti ai instaurării comunismului în ţările lor. Evident, aici se află rădăcinile marilor schisme din 1948 şi 1960.

Capitolul 3

Marea cucerire (1944-1948)

În cinci ani (1944-1948), nu mai puţin de şase state sau viitoare state trec, din voinţa lui Stalin, în sfera de influenţă a sovieticilor. Europa nu mai cunoscuse o cucerire de o asemenea amploare din epoca turcă ori din perioada napoleoniană. Într-un atare context, reticenţele şefului sovietic faţă de împingerea Iugoslaviei şi Albaniei în tabăra comunistă sunt surprinzătoare, dar nu inexplicabile. Ele par să decurgă din strategia Kremlinului. Stalin, care acţiona ca şef de stat, şi nu ca propovăduitor al marxismului mondial, este preocupat în mod evident de continuumul geografic al „imperiului“ său, în special de posibilitatea ca armata lui să se deplaseze prin acest imperiu fără a trebui să traverseze un teritoriu străin. Din această perspectivă, aducerea Iugoslaviei şi Albaniei, încă din 1945, în sfera de influenţă sovietică este inadecvată şi cel puţin prematură; ea nu se poate realiza decât într-o fază ulterioară. În 1944-1945, urgenţa o reprezintă obţinerea unui maximum de teritoriu din vecinătatea noilor frontiere ale URSS. Iritarea lui Stalin faţă de Tito nu ţine aşadar exclusiv de invidie ori de rivalitate; ea exprimă, în primul rând, exasperarea unui strateg căruia i se încurcă planurile. Nu e nici o îndoială însă că, odată cu încetarea asediului Stalingradului, conştient că a început să bată un vânt favorabil pentru el şi pentru Uniunea Sovietică, Stalin nutreşte proiecte măreţe în Europa.

Vânt puternic din Est

Stalin, singurul stăpân al jocului în Est

Într-un singur an şi prin două victorii decisive (la Stalingrad şi Kursk), Armata Roşie a ştiut să întoarcă în favoarea ei o situaţie delicată. Când armata a VI-a a lui Von Paulus a ajuns, la sfârşitul lui august 1942, pe Volga şi la Stalingrad, foarte puţini pariau atunci pe victoria sovieticilor. Totuşi, în urma unei contraofensive pe cât de eroice, pe atât de sângeroase, realizată de Armata Roşie între noiembrie 1942 şi februarie 1943, germanii sunt obligaţi să capituleze. O nouă victorie la Kursk, în iulie 1943, reuşeşte să le redea

sovieticilor controlul operaţiunilor. Pentru germani, *Blitzkrieg*-ul a luat sfârşit.

Aceste două considerabile succese în mai puţin de un an modifică nu doar raportul de forţe cu adversarul, ci şi pe cel cu Aliaţii. Chiar dacă mai puţin impresionaţi de victoriile de la Stalingrad şi Kursk decât opinia publică, conducătorii occidentali trebuiau să ia act de întărirea poziţiei Uniunii Sovietice.

Înaintarea fulgerătoare a Armatei Roşii

După Stalingrad şi Kursk, Armata Roşie continuă să-şi afirme superioritatea. Cu toate că Wehrmacht-ul menţine pe frontul de est două treimi din forţele sale, trupele sovietice reuşesc, în cursul anului 1944, să spargă toate fronturile: în sectorul nordic, în Ucraina şi în Crimeea. În septembrie, ele avansează decisiv în nord (Estonia, Lituania) şi îndeosebi în sud, eliberând România, Bulgaria şi apoi Ungaria şi Slovacia. La sfârşitul lui ianuarie 1945, Armata Roşie se află pe Oder; Berlinul e la numai 100 km distanţă.

În cursul acestei înaintări fulgerătoare, *Armata Roşie este singura şi deplina stăpână a jocului*, Aliaţii fiind puternic implicaţi pe fronturile occidentale şi din Asia. Prin urmare, şefii ei sunt cei care, în consens absolut cu Stalin, decid direcţia ofensivelor (şi acordă astfel prioritate, în 1944, eliberării Balcanilor şi Europei Centrale); ei sunt cei care semnează armistiţii cu foştii aliaţi ai Germaniei (Finlanda, România şi Bulgaria în septembrie 1944, iar cu Ungaria în ianuarie 1945); şi tot ei sunt cei care, cu această ocazie, îşi impun pretenţiile (contribuţii economice pentru trupe, menţinerea ordinii, interzicerea partidelor „nedemocratice“ etc.).

În cele trei state învinse (Bulgaria, Ungaria şi România), reprezentanţii militari ai URSS controlează aplicarea clauzelor armistiţiilor; cei ai Marii Britanii şi ai Statelor Unite au – precum sovieticii în Italia – un rol consultativ. La Sofia, Budapesta şi Bucureşti, oamenii lui Stalin (mareşalul Malinovski, mareşalul Voroşilov şi generalul Sviridon) fac şi desfac totul, străduindu-se în acest timp să eradicheze fascismul, să instaureze guverne de coaliţie şi să infiltreze în ministere oameni de încredere.

În Bulgaria, stat rusofil cu un partid comunist influent condus de Gheorghi Dimitrov, sovieticii cer înlocuirea regenţilor şi dizolvarea Parlamentului. Ei obţin desemnarea în postul capital de secretar al Frontului Naţional pe comunistul Ţola Dragoiceva şi încep sovietizarea armatei prin numirea de comandanţi adjuncţi, cel mai adesea membri ai Partidului Comunist.

În ţările în care comuniştii au poziţii mai slabe, *Armata Roşie şi comisiile de control se sprijină pe comitetele muncitoreşti*, *pe sindicate şi pe gărzile patriotice*, ca în România, sau pe echipe comuniste instruite în timpul războiului în Uniunea Sovietică. La 21 decembrie 1944 se formează în Ungaria un guvern provizoriu, unde comuniştii sunt în principiu minoritari, dar, de fapt, printre cei mai influenţi. După semnarea armistiţiului (20 ianuarie 1945), se creează o Comisie de control aliată (SZEB), prezidată de Voroşilov; aceasta,

având ca obiectiv imediat livrarea de mărfuri şi devoluţiunea „bunurilor germane“ din Ungaria către Uniunea Sovietică, cu titlu de reparaţii de război, îşi permite să intervină permanent în afacerile interne ale ţării (alegeri, reformă agrară, formarea de guverne etc.).

În concluzie, înainte chiar să înceapă Conferinţa de la Ialta şi doar prin simpla prezenţă a Armatei Roşii, trei state se află deja sub influenţă sovietică. Un al patrulea stat din Europa Centrală (Cehoslovacia) se află şi el, în mod virtual, sub aceeaşi influenţă prin semnarea tratatului dintre Beneš şi Stalin, în 1943, şi prin eliberarea în curs a teritoriului cehoslovac de către Armata Roşie. Acestor patru state li se adaugă, bineînţeles, Albania şi Iugoslavia, a căror situaţie am evocat-o în capitolul precedent şi ai căror conducători luau Uniunea Sovietică drept model.

Justificarea „cuceririlor“

Pentru a justifica ceea ce, din 1944-1945, nu poate fi considerat doar o uriaşă contraofensivă menită să zdrobească forţele naziste şi ale aliaţilor lor, ci şi o manifestare a unor ambiţii evidente în direcţia Europei Centrale, Stalin foloseşte, în diverse ocazii, trei tipuri de argumente.

Argumentul etnic nu este singurul invocat, *însă el nu lipseşte din discursul stalinist.* Din vara anului 1941, folosind toate mijloacele posibile pentru a strânge rândurile în faţa atacului german, stăpânul de la Kremlin a reluat ideea panslavismului şi a încurajat organizarea unor conferinţe anuale pe această temă. În aprilie 1945, el reaminteşte la momentul oportun că, „dacă slavii rămân uniţi şi îşi manifestă solidaritatea, nimeni nu va mai putea pe viitor să le facă ceva“. Mesajul e clar. Nimeni altcineva decât „fratele cel mare“ slav nu se află într-o poziţie mai bună pentru a asigura această unitate şi această solidaritate. A sosit momentul ca el să-şi asume misiunea de a-i „reuni“ pe ceilalţi fraţi slavi şi de a-i apăra pentru totdeauna de „germanii revanşarzi“. E rândul lor să urmeze exemplul cehoslovacilor sau al iugoslavilor care, prin tratate de prietenie şi de alianţă, semnate în decembrie 1943 şi, respectiv, aprilie 1945, au dorit să pună bazele unei adevărate comunităţi.

Un alt argument, mult mai insolit decât precedentul, dar probabil foarte prezent în raţionamentele staliniste, urmăreşte stabilirea unei înlănţuiri de la cauză la efect între înaintarea unei armate pe timp de război şi ocuparea statelor pe care le eliberează. Pentru Stalin e vorba de o nouă pagină în conflictele moderne: „Acest război, îi mărturiseşte el lui Milovan Djilas în aprilie 1945, nu e ca ultimul. *Cine ocupă un teritoriu îi impune*, *în consecinţă, propriul sistem oriunde ajunge armata sa*“. Deşi o atare afirmaţie explică marşul precipitat al Armatei Roşii în Balcani şi importanţa capitală a perioadei de ocupaţie militară, enunţarea ei pare una dintre cele mai contestabile. Cu cât *Vae victis* („vai celor învinşi!“) se impune ca o constantă în istorie, cu atât şochează ideea ca un eliberator – şi, uneori, chiar un aliat – să pună sub tutelă o ţară. Stalin a fost conştient de acest lucru deoarece, în negocierile cu occidentalii, a preferat să înlocuiască argumentaţia cinică şi contestabilă cu

una mai puţin inacceptabilă, nevoia de securitate.

Consultarea rapoartelor comisiilor sovietice, care, în ianuarie 1944, reflectează la scopurile războiului, confirmă faptul că *principala ambiţie de atunci a URSS este de a deveni „unica mare putere de pe continentul euro-asiatic“*. Ea apreciază că trebuie să-şi asigure respectul tuturor statelor (mici şi mijlocii) din interiorul acestui vast teritoriu şi să aibă grijă ca frontierele ei vestice – lungi şi vulnerabile, chiar dacă recent consolidate – să nu mai fie niciodată ameninţate. Precedentul atacului german din 1941, care a obligat Armata Roşie la o ripostă periculoasă şi foarte costisitoare, legitimează în ochii lui Stalin dreptul de a avea o zonă-tampon între URSS şi Germania, care rămâne potenţial periculoasă. Odată afirmată răspicat această poziţie, nimic clar, dimpotrivă, nu se spune despre întinderea şi tipul zonei-tampon.

Ezitările privind statutul „cuceririlor“

Până unde îi putea duce obsesia securităţii pe strategii sovietici? La un simplu control politic al statelor din zona-tampon? La adoptarea unor „garanţii de securitate“, incluzând absorbţia, pur şi simplu, a anumitor state? În anii 1944-1945, Stalin pare să nu se fi hotărât încă.

Astfel, în aprilie 1945, explicându-i lui Milovan Djilas că ocuparea militară tinde spre fuziunea politică şi ideologică cu statul ocupant, Stalin susţine cu seninătate în faţa interlocutorului său că „revoluţia nemaifiind necesară pretutindeni“, socialismul – ca în Iugoslavia – se poate diferenţia de doctrina sovietică, „situându-se la jumătatea drumului dintre Franţa lui De Gaulle şi Uniunea Sovietică“. Evocând un astfel de regim intermediar între democraţia burgheză şi sistemul colectivist sovietic, el reia – fără să o spună – *ideea de „democraţie populară“ difuzată în anii ’30 în mediile komintemiste*, cu scopul de a crea „fronturi populare“ antifasciste. Ca atare, în toamna anului 1936, Gheorghi Dimitrov, secretarul general al Kominternului, estima că viitoarea republică spaniolă va fi „un stat aparte, cu o adevărată democraţie populară. Nu ar fi încă un stat sovietic, ci un stat antifascist, un stat de stânga, cu participarea burgheziei veritabile de stânga“. Ideea va fi reluată începând cu 1944 de către liderii comunişti ai statelor din Europa Centrală şi de Est.

> În condiţiile democraţiei populare – promite polonezul Gomułka – datorită întăririi puterii şi a aparatului de stat de către elementele democratice, datorită dezvoltării producţiei naţionalizate, transformările sociale şi trecerea la sistemul socialist devin posibile, în mod evolutiv.

Toţi insistă atunci pe specificitatea naţională a noii democraţii ce trebuie construită. „De la democraţia naţională – anunţă Gottwald la încheierea războiului – Cehoslovacia va evolua liniştit spre un socialism specific, conform cu tradiţiile şi cu mentalitatea populaţiei sale.“ El nu avea nici o îndoială că „nu există o singură cale spre socialism […]. În prezenţa unui anumit raport de forţe internaţional şi intern, e posibilă şi o altă cale care să ducă la socialism“.

În concluzie, întreaga elită comunistă est-europeană celebrează, la unison cu şeful ei, noul regim-model, denumit „democraţie populară“, ale cărui trăsături împrumută ceea ce era esenţial din democraţia burgheză (pluralism politic, alegeri libere, proprietate privată), orientându-se, în paralel, spre socialism şi spre consolidarea sectorului public. Acest program, considerat rezonabil, a contribuit, desigur, la liniştirea Aliaţilor alarmaţi de marşul forţat al Armatei Roşii în Europa de Est şi Centrală.

Aliaţi concilianţi

Dacă ar trebui să rezumăm atitudinea dominantă a anglo-americanilor faţă de iniţiativele staliniste din anii 1941-1945, cuvântul „conciliant“ ar fi cel mai potrivit, mai ales la începutul acestei perioade.

Vremea concesiilor (1941-1943)

Pentru Marea Britanie, desprinderea Uniunii Sovietice de Germania nazistă şi obţinerea unei alianţe cu ea a reprezentat o obsesie. În octombrie 1940, unul dintre trimişii săi le propunea sovieticilor ca în schimbul neutralităţii lor să recunoască anexarea Ţărilor Baltice şi să-şi ia angajamentul de a nu participa niciodată la o coaliţie antisovietică (G.-H. Soutou). Ruptura germano-sovietică din iunie 1941 a bucurat atât de mult Marea Britanie, încât nu a mai pus nici o condiţie la cooperarea cu URSS. Aşa cum am reamintit, în decembrie 1941, ea recunoştea toate cuceririle sovietice făcute după 1939 şi, la cererea insistentă a lui Stalin, declara război Finlandei, României şi Ungariei.

A fost ca şi cum obţinerea şi păstrarea alianţei sovietice ar fi justificat toate concesiile şi le-ar fi ascuns anglo-americanilor orice alt considerent strategic, în special o reflecţie lucidă asupra sorţii Europei Centrale. Este adevărat, *această zonă era atunci pentru americani o „terra incognito“* (J. Faure) care nu-i interesa, cu excepţia rarelor perioade când anumite evenimente le sensibilizau opinia publică. Pentru ei, Europa de Est aparţinea ariei de competenţă a Marii Britanii.

Într-adevăr, aceasta acorda zonei o atenţie reală, însă mai mult în funcţie de interesele proprii şi imediate decât în virtutea apărării altruiste a statelor. Astfel, deşi *Churchill considera, în octombrie 1942, „un dezastru“ împingerea vechilor state europene în sfera de influenţă rusă*, nu va ezita, doi ani mai târziu, în timpul negocierilor cu Stalin, să-i abandoneze acestuia o parte din Europa Centrală şi de Est.

În concluzie, fie din indiferenţă, fie din calcul, Statele Unite şi, într-o mai mică măsură, Marea Britanie se vor arăta, în primii ani ai Marii Alianţe, puţin motivate de viitorul Estului european. Nimic nu demonstrează mai bine acest lucru decât atitudinea americanilor la Conferinţa de la Teheran (noiembrie-decembrie 1943), care resping sugestia britanică de a lansa o

ofensivă în Balcani, ceea ce le-ar fi permis poate aliaţilor să contrabalanseze ponderea Uniunii Sovietice în Europa de Est. Din acest punct de vedere, istoricul Jacques Rupnik are dreptate să considere Conferinţa de la Teheran „un adevărat punct de cotitură“.

Vremea întrebărilor (1944)

Foarte curând, în cursul anului 1944, numeroasele şi decisivele iniţiative ale sovieticilor în Europa de Est şi Centrală scot în evidenţă absenţa dramatică a unei viziuni politice a aliaţilor occidentali. Armata Roşie – aşa cum am amintit – avansa nestingherită, alegând ţările pe care să le elibereze, ocupându-le şi punând în fruntea lor guverne de inspiraţie comunistă.

Însă rapiditatea înaintării sovietice şi puternicele presiuni exercitate asupra conducerilor din ţările eliberate au determinat o parte a opiniei publice occidentale să formuleze unele întrebări şi să manifeste rezerve. În Statele Unite, comunitatea polono-americană şi-a făcut cunoscută nemulţumirea, la fel ca şi ceilalţi cetăţeni, militând pentru aplicarea riguroasă a Cartei Atlanticului (14 august 1941), care afirma dreptul popoarelor de a-şi alege liber forma de guvernare. Preocupat de realegerea sa, Roosevelt nu a fost insensibil la acest curent de opinie. Mai puţin idealist şi mai lucid decât a fost descris multă vreme, cunoştea gândurile ascunse ale sovieticilor, cu precădere dorinţa lui Stalin de a profita de victoriile sale pentru a-şi extinde influenţa în Europa de Est (R. Dallek). Dar se pare că a fost convins că nu trebuie să aibă idei preconcepute faţă de liderul sovietic; îl considera pe acesta din urmă un realist care, în funcţie de evenimente şi de argumentele partenerilor, era capabil să evolueze şi, de exemplu, să-şi revizuiască obiectivele. Aşadar, preşedintele american era de părere că, în loc să se teamă de posibilele proiecte expansioniste, mai bine evaluează obiectiv modul în care Stalin se comportă în chestiunile litigioase; astfel că, *în cursul anului 1943 şi la începutul celui următor, anglo-americanii au testat politica sovietică în patru ţări din zona est-europeană.*

În primul rând, a fost observată în mod special *Iugoslavia*. În condiţiile în care forţele titoiste progresau constant în această perioadă, atitudinea lui Stalin ca aliat a părut, aşa cum am văzut în capitolul precedent, aproape exemplară, de vreme ce nu a încetat să-l îndemne pe Tito la moderaţie şi la concilierea cu guvernul monarhist de la Londra.

Fără îndoială, *Cehoslovacia* îi interesa la fel de mult pe Aliaţi. După tratatul din 12 decembrie 1943 semnat de Beneš şi Stalin, viitorul acestei ţări era considerat un „adevărat test – *hârtie de turnesol* – al capacităţii sistemului sovietic de a exista alături de un sistem non-sovietic, fără a încerca să-i controleze afacerile interne“ (Charles Bohlen, şeful secţiei sovietice în cadrul Departamentului de Stat, 3 martie 1944, *apud* J. Faure). Or, până în 1946, nimic nu a lăsat să se întrevadă confiscarea puterii de către comuniştii cehoslovaci care, aflaţi în guvernul de coaliţie, respectau destul de bine regulile democraţiei.

În ceea ce priveşte *Germania*, comportamentul Uniunii Sovietice era mult mai ferm, dar nu în dezacord cu cel al anglo-americanilor. Din octombrie 1943, cei trei aliaţi se puneau de acord asupra capitulării necondiţionate a Reichului şi, la începutul anului 1944, asupra repartizării şi dispunerii fiecărei zone de ocupaţie.

Incontestabil, *principalul obstacol se afla în Polonia*. A fost nevoie de aproape doi ani de discuţii pentru ca anglo-americanii să accepte Linia Curzon ca frontieră estică a noului stat polonez, cu condiţia ca acesta să primească o compensaţie aproximativ echivalentă în vest. În contrapartidă, ei cereau intrarea necomuniştilor în guvern. Presiunile făcute asupra URSS de a respecta drepturile poporului polonez – devenite mai ferme cu ocazia Conferinţei de la Teheran – dovedesc că Roosevelt se preocupa acum de soarta Europei de Est şi că era conştient de manevrele sovietice. Ştim că, în toamna lui 1944, experţii americani erau convinşi că URSS, ca mare putere, îşi domina acum vecinii situaţi la est de linia Berlin-Trieste. *Această dominaţie le părea inevitabilă şi legitimă. Forma şi gradul ei erau adevărata problemă.* În privinţa acestui subiect, experţii au păreri divergente; cei mai pesimişti prevăd o aliniere completă a statelor la Uniunea Sovietică, inclusiv o integrare după tiparul Ţărilor Baltice. Optimiştii – cei mai influenţi – trimit mai curând la ceea ce va deveni modelul cehoslovac: o alianţă strânsă bazată pe o politică externă consonantă cu cea a Moscovei. Potrivit ambasadorului Harriman, sovieticii doresc să stabilească cu vecinii lor legături „după modelul Belgiei, care a făcut apel la Marea Britanie pentru a-i asigura securitatea“ (*apud* J. Faure).

Avem aşadar sentimentul că Roosevelt îşi face o idee dedramatizată asupra politicii staliniste în Europa Centrală şi de Est. Pare convins că aceasta va rămâne rezonabilă şi că rolul Aliaţilor este doar acela de a o ajuta şi de a împiedica eventualele derive. În acest scop, mizează mult pe crearea ONU, care avea să vegheze la respectarea libertăţilor democratice în toate statele, pe semnarea acordurilor internaţionale – cum e Carta Atlanticului – şi, în egală măsură, pe o strânsă colaborare între state, mai ales între cele puternice. Pentru Roosevelt, Stalin, deşi este un dictator naţionalist viclean, nu e tiranul însetat de cuceriri sau marxistul obsedat de ideea răspândirii comunismului în lumea întreagă, aşa cum l-au descris unii. El vrea, pur şi simplu, să profite de participarea masivă a ţării sale la război pentru a-i asigura securitatea, creând la frontierele ei o sferă de influenţă de tip clasic. Este evident că *natura totalitară a sistemului sovietic şi proiectele lui extreme le scapă responsabililor americani*.

Punctul de vedere al britanicilor nu e neapărat unul diferit, cu toate că aceştia văd mai bine ambiţiile staliniste şi dimensiunile lor totalitare. Conştient de cinismul şi de încăpăţânarea lui Stalin, Churchill nu crede că tactica lui Roosevelt – bazată pe persuasiune, înţelegere şi colaborare – poate stăvili expansionismul sovietic şi, cu atât mai mult, să-l pună în discuţie. În aceste condiţii, cea mai bună apărare, în opinia lui, este să adopte concepţia lui Stalin privind raporturile internaţionale – cea a sferelor de influenţă – şi să negocieze cu el o împărţire care să răspundă cât mai bine intereselor celor doi. Aceasta

este semnificaţia *întâlnirii cu Stalin din octombrie 1944* şi a târguielii care a rezultat. Soluţie disperată ce urmărea să mai salveze câteva state din Europa Centrală din ghearele Căpcăunului, dar în special manevră realistă, menită să conserve interesele britanice în zona mediteraneană, mai ales în Grecia şi Italia.

În orice caz, oricare ar fi fost strategia aleasă, era deja mult prea târziu atunci când Aliaţii s-au reunit la Ialta pentru a stopa proiectele staliniste.

O rezistenţă tardivă şi formală: Ialta

Când Churchill, Roosevelt şi Stalin se întâlnesc, pe 4 februarie 1945, la Ialta, principala staţiune climaterică din Crimeea, pe coasta Mării Negre, poziţiile celor trei şefi de stat sunt bine precizate şi nici unul dintre ei nu e dispus la concesii fundamentale. După o săptămână, la 11 februarie, când se separă, toţi trei – poate mai puţin Churchill – sunt relativ satisfăcuţi, având sentimentul că nu au cedat sau că au cedat puţin. În realitate, conferinţa a fost pentru occidentali efectiv o întâlnire a păcăliţilor.

Sprijinindu-se pe succesele şi ponderea Armatei Roşii în Europa, Stalin a încercat să obţină maximul de la partenerii săi, în special o cât mai mare libertate de a reorganiza Europa Centrală. Convins că această zonă a trecut deja în mare parte sub influenţă sovietică, Churchill a căutat să evite accentuarea fenomenului în detrimentul intereselor britanice. Cât despre Roosevelt, convins că era inevitabil ca sovieticii să controleze, din cauza războiului, această parte a Europei, s-a arătat preocupat mai ales de obţinerea angajamentului ca acest control să nu fie exclusiv, adică sfera de influenţă sovietică să rămână deschisă, în contact cu statele occidentale şi în perfectă osmoză cu noile organizaţii internaţionale.

În aparenţă, *deciziile luate la Ialta sunt favorabile punctelor de vedere american şi britanic*, deoarece Stalin acceptă proiectul Organizaţiei Naţiunilor Unite, ale cărei modalităţi de creare trebuie precizate la o conferinţă viitoare ţinută la San Francisco; de asemenea, se angajează să intre în război împotriva Japoniei şi acceptă să semneze o „declaraţie asupra Europei eliberate“, care prevede formarea unor guverne alese în mod democratic. În ochii lui Roosevelt, aceasta este cea mai bună apărare posibilă pentru a împiedica eventualele intervenţii în forţă şi practici dubioase ale sovieticilor.

Dar, fără ca anglo-americanii să pară că realizează limpede ce se întâmplă, negocierile privind viitorul Poloniei, desfăşurate chiar în cursul Conferinţei de la Ialta, duc la o dublă decizie, ce vine în contradicţie cu „declaraţia asupra Europei eliberate“. În ciuda împotrivirii lui Churchill, Stalin obţine – fără consultarea populaţiilor implicate – amputarea estului Poloniei (frontiera e împinsă până la Linia Curzon), în schimbul unor compensaţii în detrimentul Germaniei. Decizie şi mai gravă, Churchill şi Roosevelt acceptă să facă din Comitetul de la Lublin (format exclusiv din comunişti sau procomunişti) nucleul viitorului guvern polonez, în dauna guvernului aflat în exil la Londra, pe care occidentalii l-au recunoscut dintotdeauna drept

reprezentantul legal al Poloniei. Chiar dacă acest „Comitet de la Lublin“ trebuia să includă, în principiu, câţiva necomunişti din exil, era evident că, prin dominanta lui politică, va organiza alegeri favorabile comuniştilor.

> Cum poţi – se întreabă cu îndreptăţire istoricul american Adam Ulam – să-i pui pe tavă o ţară unei puteri străine, cerând în tot acest timp organizarea de alegeri libere şi respectarea înaltelor principii morale şi democratice?

O asemenea aberaţie nu se poate explica decât prin convingerea absolută a lui Roosevelt că sovieticii vor respecta libertăţile în Polonia tot atât de mult ca în Cehoslovacia sau vor avea un comportament asemănător celui al britanicilor în Belgia. *Conducătorul american pare să nu ia în calcul ipoteza serioasă că Stalin poate conferi noţiunilor de „suveranitate“ şi „democraţie“ un cu totul alt sens.*

> Ialta – conchide pe bună dreptate Jacques Rupnick – nu a fost un complot urzit pentru a diviza Europa, ci a contribuit la legitimarea dominaţiei sovietice asupra Europei Centrale şi de Est, în schimbul unor promisiuni care nu au fost niciodată respectate şi nici nu erau menite să fie astfel. În acest sens, sovieticii au obţinut ceva în schimbul a nimic.

O perioadă interbelică incertă (1945-1948)

Pentru membrii „Marii Alianţe“, al doilea război mondial nu a reprezentat o perioadă de înţelegere idilică. Nu numai că nu s-a stabilit niciodată o colaborare militară veritabilă între anglo-saxoni şi sovietici, dar au existat numeroase ocazii de tensiuni (livrările de arme, data şi locul deschiderii unui al doilea front, problema poloneză etc.). Conflictul abia încheiat, problemele de reorganizare a Europei nu întârzie să deterioreze şi mai mult raporturile, pentru a duce, la capătul a trei ani, la ceea ce se va numi „Războiul Rece“. Această scurtă perioadă interbelică (1945-1948) are două etape: până în 1947, fricţiunile se înmulţesc, apoi, în cursul anului 1947, se produce ireparabilul: aidoma Europei, lumea se împarte în două blocuri.

Marea Alianţă este în pericol

Accentuarea elanului sovietic

Comportamentul sovieticilor după Ialta demonstrează că deciziile luate la conferinţă nu au diminuat cu nimic spiritul ofensiv – aproape cuceritor – al lui Stalin. Insuficienţa dispozitivului utilizat de anglo-americani pentru a-i limita veleităţile expansioniste l-au încurajat şi mai mult să-şi mute mai repede piesele pe eşichierul est-european. În toate ţările pe care le-a considerat ca aparţinând sferei sale de influenţă efectuează, în câteva luni şi chiar în câteva

săptămâni, mişcări decisive. Acestea sunt de diferite tipuri (militare sau politice) şi au loc concomitent în şase state, astfel încât observatorilor din acea vreme, inclusiv celor anglo-americani, le este greu să aprecieze pe moment întreaga amploare şi toate consecinţele lor. Stalin încearcă cu dibăcie să zădărnicească pistele şi să descurajeze orice lectură logică, aptă a-i clarifica strategia globală.

Distincţia pertinentă pe care a stabilit-o în 1951 istoricul Hugh Seton-Watson, a cuceririi puterii în trei etape (coaliţie pluralistă; coaliţie de faţadă, indicând o hegemonie comunistă; instaurarea unui regim declarat comunist) nu se impune la acea vreme în mintea contemporanilor. Fiecare dintre cele şase viitoare democraţii populare pare să urmeze un destin special, în care URSS va juca un anumit rol, desigur, dar de amploare şi forme variabile. Fiecare măsură luată (naţionalizare, epurare, reconstituirea partidelor), considerată izolat, ţară cu ţară, nu are atunci sensul pe care îl va căpăta mai târziu, când va fi plasată în contextul procesului de preluare a puterii. La acea vreme, ea apare ca o simplă piesă dintr-un puzzle a cărui configurare finală o cunoştea numai Stalin. Într-adevăr, nu mai încape îndoială că, în primăvara anului 1945, el are în minte, dacă nu un plan precis şi datat, cel puţin un proiect coerent. Pentru a ne convinge de asta, e de ajuns să inventariem iniţiativele sovieticilor din Europa de Est în intervalul de timp dintre Conferinţa de la Ialta şi armistiţiul din 8 mai 1945.

De la Bucureşti la Varşovia

Abia încheiată Conferinţa de la Ialta, viceministrul Afacerilor Externe sovietic, Vîşinski, declanşează în *România* o serie de măsuri decisive pentru viitorul ţării: răsturnarea guvernului de coaliţie al generalului Rădescu, numirea forţată de către rege a unui prim-ministru aliat comuniştilor (Petru Groza), epurări, instalarea de prefecţi comunişti, mobilizarea populară în favoarea împărţirii terenurilor etc. În aceeaşi perioadă, în *Bulgaria*, cu un la fel de puţin respect pentru spiritul acordurilor de la Ialta, Partidul Comunist, cea mai influentă şi mai dinamică formaţiune din cadrul Frontului Popular, creează Tribunalele Populare, îşi consolidează poziţiile în Poliţie şi Securitatea statului şi cere epurarea armatei (sunt eliminaţi o treime dintre ofiţeri, declaraţi „reacţionari“), a ministerelor de Interne, de Justiţie şi al Educaţiei; totodată, obţine judecarea notabilităţilor din regimul precedent (regenţi, miniştri) şi condamnarea lor în funcţie de ordinele date procurorilor. Între decembrie 1944 şi aprilie 1945, compar în faţa instanţei 11 122 de acuzaţi, dintre care 2 730 sunt condamnaţi la moarte. În ansamblu, pretextând eradicarea fascismului, Partidul Comunist Bulgar îşi elimină, în câteva luni, toţi adversarii potenţiali.

În *Ungaria*, alt stat din tabăra învinşilor, cucerirea oraşului Budapesta, ocupat de germani, are loc abia la 13 februarie 1945, însă cu trei săptămâni înainte se semnase un armistiţiu cu Uniunea Sovietică. Deşi minuscul (mai ales din cauza persecuţiilor îndurate sub regenţa amiralului Horthy), Partidul

Comunist, încurajat de prezenţa Armatei Roşii, trece imediat la epurări, iniţiază o reformă agrară şi formează un Front Naţional împreună cu Partidul Socialist şi cu Partidul Micilor Proprietari.

În *Germania*, sovieticii consideră zona de ocupaţie ce le-a fost atribuită o pagină albă în care se pregătesc, urmând formula lui Mao pentru China, să rescrie istoria. Înainte chiar de aplicarea Acordului cvadripartit din 5 iunie 1945, care dizolvă Reichul şi îi transferă puterile autorităţilor ocupante, înainte chiar de Acordul de la Potsdam, care prevede o ocupaţie nedeterminată, cu dezarmare, demilitarizare, denazificare şi democratizare, Stalin o ia înainte. La 30 aprilie 1945, „Grupul Ulbricht“, compus din zece germani instruiţi îndelung de Moscova în tehnicile de preluare a puterii, intră foarte discret în Berlin. În săptămânile care urmează, el are de îndeplinit o serie de sarcini decisive, printre care instalarea primarilor şi a serviciilor administrative din circumscripţiile Berlinului, cu indicaţia de a atribui cel puţin jumătate din posturi „burghezilor“ şi social-democraţilor: „Totuşi, e limpede, explică responsabilul operaţiunii: trebuie să dăm aparenţa democraţiei, dar având totul în mâinile noastre“ (mărturia lui Wolfgang Leonhard). În iunie, sovieticii dau de înţeles că nu va exista un partid socialist unitar; KPD (Partidul Comunist) şi SPD (Partidul Socialist) se vor reconstitui independent. Tactica le este expusă fără ocolişuri membrilor „Grupului Ulbricht“:

> Trebuie încurajată crearea unor partide burgheze. Acestea vor corespunde vechiului Partid Democrat şi vechiului Centru. Apoi va trebui creat un bloc antifascist democratic, format din noile partide [...]. În legătură cu aceasta se cade pregătită reforma agrară. Ea va trebui realizată din vara lui 1945.

Polonia este şi mai rău tratată decât statele învinse de către Uniunea Sovietică; aceasta continuă, în primăvara lui 1945 , să acţioneze faţă de ea la fel ca împotriva unei „naţiuni inamice“ (Andrzej Paczkowski). Este evident că, din 1939, URSS se înverşunează împotriva ei cu o constanţă şi o violenţă rare, ca şi cum nu i-ar ierta înfrângerea ruşinoasă administrată Armatei Roşii în vara anului 1920, la portile Varşoviei (*cf. supra*, p. 17). După semnarea Pactului germano-sovietic, actele de ostilitate s-au înmulţit: printre ele, amputarea Volîniei şi a Galiţiei în toamna anului 1939, urmată de o represiune cumplită, care a afectat un cetăţean din zece (execuţii, închisoare, lagăre, deportări) şi, culmea barbariei, de asasinarea la Kozelsk, la Katîn şi la Starobielsk a 8 300 de ofiţeri polonezi, iar în lagărul de la Ostasz Kow a 6 287 de poliţişti, adică, în total, 14 587 de persoane.

Cu aceeaşi determinare nemiloasă, în august 1944, Stalin a oprit deliberat ofensiva Armatei Roşii pe Vistula, la sud de Varşovia, pentru a-i lăsa pe germani să zdrobească forţele Rezistentei poloneze interne (AK). Concomitent, în partea eliberată a teritoriului polonez, a ordonat arestarea, dezarmarea şi închiderea a 25 000 de luptători din AK, astfel încât „armata internă, notează istoricul Norman Davies, a fost desfiinţată şi nimeni nu s-a mai putut împotrivi eficient comuniştilor. Naziştii le înlesniseră sovieticilor

munca“.

Astfel că, pe 18 ianuarie 1945, la Varşovia, s-a putut instala un „guvern provizoriu“ dominat în întregime de comunişti şi format la Lublin în iulie 1944. Somaţia pe care o adresează anglo-americanii câteva săptămîni mai târziu, la Ialta, ca guvernul să primească şi necomunişti nu înfrânează cu nimic voinţa sovieticilor; aceştia nu se sfiesc să aresteze şi să încarcereze la Moscova, în martie 1945 , 16 membri ai conducerii statului polonez clandestin, printre care şi comandantul armatei interne. Trei luni mai târziu, ei reuşesc să le rezerve prietenilor lor politici 17 locuri din 21 în noul „guvern de reconstrucţie naţională“, recunoscut de Marea Britanie şi de Statele Unite.

Pentru a încerca poate să justifice această *înverşunare împotriva naţiunii poloneze*, Stalin nu încetează să le repete interlocutorilor săi occidentali – în special lui Churchill, în aprilie 1945 – că „Polonia reprezintă pentru securitatea Uniunii Sovietice ceea ce Belgia şi Grecia sunt pentru securitatea Marii Britanii“. „Nu reuşesc să înţeleg – se aprinde Stalin – de ce atunci cînd se discută despre Polonia, nimeni nu face efortul de a privi interesele Uniunii Sovietice în termeni de securitate?“ În momentul în care stăpânul de la Kremlin pronunţă aceste cuvinte, tratatul de alianţă împotriva Germaniei (21 aprilie), care transferă Poloniei administrarea zonei germane aflate la est de Oder şi la vest de Neisse, plasează noul stat polonez sub dependenţa Moscovei. Într-adevăr, ţinând cont de acest transfer teritorial foarte contestabil, acum „era evident că Polonia nu putea face faţă ostilităţii şi dorinţei de revanşă a viitoarei Germanii decât cu sprijinul Uniunii Sovietice“ (Philippe Devilliers).

În timpul aceleiaşi primăveri 1945, sovieticii joacă şi câştigă o altă partidă strânsă în *Cehoslovacia*. Armata Roşie, intrată în Slovacia pe 4 octombrie 1944, a eliberat treptat întreaga parte răsăriteană şi centrală a statului cehoslovac, fapt ce le-a permis responsabililor politici şi luptătorilor din rezistenţă să formeze la Košice, pe 4 aprilie 1945, un Front Naţional ce reunea partidele politice noncolaboraţioniste. În ceea ce-i priveşte pe occidentali, trupele americane avansează şi, pe 6 mai, se află la 90 km de Praga, care se răscoală atunci împotriva garnizoanei germane; înaintarea lor este însă oprită brusc la intervenţia sovieticilor, care îşi manifestă ferm intenţia de a elibera Praga şi îi cer Armatei a 3-a a generalului Patton să se retragă până la linia de demarcaţie fixată iniţial (J. Faure). Trei zile mai târziu, pe 9 mai, Armata Roşie, ajutată de luptătorii din rezistenţa comunistă, pătrunde în capitala cehoslovacă, ceea ce întăreşte prestigiul sovieticilor în rândurile populaţiei şi înlesneşte cedarea Ruteniei către URSS, în iulie 1945.

Este aşadar incontestabil că *proiectele staliniste primesc un puternic impuls în lunile consecutive Conferinţei de la Ialta*. În cele şase viitoare democraţii populare se fac paşi importanţi, sunt create situaţii ireversibile. Complexul proces de preluare a puterii este pretutindeni activ sub cele două forme ale sale: ascuns şi oficial. La vedere, sovieticii vorbesc numai despre democraţie (crearea „fronturilor naţionale“), despre reforme (în special agrare) şi despre securitate. În realitate, oriunde pătrunde Armata Roşie, se observă acapararea pârghiilor aparatului de stat, eliminarea progresivă a

forţelor necomuniste şi un început de destrămare a societăţii civile. Această convergenţă a practicilor insidioase îi alertează pe partenerii Uniunii Sovietice.

Înăsprirea poziţiei occidentalilor

Ar fi fals să credem că britanicii şi americanii asistă orbi şi pasivi la această confiscare a unei părţi din Europa. La 19 mai 1945, Churchill denunţă

> asocierea puterii sovietice asupra teritoriilor controlate sau ocupate cu tehnica comunistă răspândită în atâtea alte ţări şi, mai presus de toate, capacitatea ei de a menţine pe teren armate considerabile pe o perioadă lungă de timp.

Pentru prima dată, cu un an înaintea faimosului discurs de la Fulton, el evocă o „Cortină de Fier“ care ascunde ceea ce se petrece în spatele ei: „Pare să nu mai fie nici o îndoială că regiunile situate la est de linia Lübeck-Trieste-Corfu vor fi curând cu totul în mâinile lor“.

La Washington, noul preşedinte al Statelor Unite, Harry S. Truman, care i-a urmat lui Roosevelt, decedat la 12 aprilie 1945, deşi are puţină experienţă în domeniul politicii externe, este departe de a rămâne insensibil la vocea consilierilor săi, în special a acelora numiţi „grupul de la Riga“, convinşi că obiectivul lui Stalin este de a aduce lumea sub comunism prin orice mijloace. Încă din 23 aprilie, cu ocazia unei prime întrevederi cu Molotov, ministrul sovietic al Afacerilor Externe, tonul noului preşedinte este mai mult decât ferm; interlocutorul său se va plânge că a „auzit limbajul unui catârgiu din Missouri“. Suspendarea subită a legii *Lend-Lease*[10] (8 mai) încordează şi mai mult relaţiile dintre cele două state. Câteva săptămâni mai târziu, o întrevedere Harry Hopkins-Stalin nu înlătură dificultăţile, deşi Stalin dă asigurări că nu doreşte „sovietizarea“ Poloniei.

Britanicii nu stau cu mâinile-n sân. Intervin în legătură cu operaţiunile de eliberare a Cehoslovaciei şi trimit la Washington, între 28 şi 30 aprilie, nu mai puţin de şapte mesaje, în care se declară convinşi că „eliberarea Pragăi şi a unei mari părţi din Boemia Occidentală de către trupele americane va putea avea un efect important în perioada postbelică din Cehoslovacia, influenţând puternic statele vecine“ *(apud* J. Faure). Departamentul de Stat american pare să fie pe deplin convins de importanţa simbolică pe care o are eliberarea Pragăi; opinie împărtăşită de generalul Eisenhower.

În plus, în cursul verii 1945, delegaţiile anglo-americane pun în circulaţie un memorandum prin care protestează faţă de faptul că „declaraţia asupra Europei eliberate“ de la Ialta nu este aplicată în România şi în Polonia, ameninţând că nu vor recunoaşte guvernele desemnate de către sovietici.

Această înăsprire incontestabilă a poziţiei anglo-americanilor nu-l impresionează peste măsură pe Stalin, încredinţat că occidentalii se vor limita la proteste de principiu şi că nu se vor angaja în operaţiuni de retorsiune, pe

[10] Lege adoptată de Congresul Statelor Unite la 11 martie 1941, care autorizează vânzarea de armament către Anglia şi aliaţii săi, în special Uniunea Sovietică. (n.tr.)

care opinia lor publică le-ar dezaproba. Partenerii săi îi par probabil resemnaţi şi, în ciuda evidenţelor, încă plini de iluzii. Faptul că în Ungaria şi, mai ales, în Cehoslovacia intră la guvernare şi se menţin autentice coaliţii pluraliste este considerat de către o parte a elitei politice americane drept o dovadă că sovietizarea nu e nicicum fatală tuturor statelor din Europa de Est, inclusiv Poloniei. Pentru a explica acest uimitor optimism, trebuie spus că sovieticii caută să dea dovezi (sau garanţii?) ale deschiderii lor de spirit şi că, până în 1947, fac multe eforturi pentru a demonstra că noile regimuri pe care le patronează în Europa de Est reprezintă prototipurile promiţătoare ale unui sistem politic bazat pe egalitate şi pe respectarea libertăţilor.

Forţa dublă a perioadei „frontiste“

Reluată obsesiv imediat după război de către militanţii comunişti din Europa de Est, ideea reconstruirii unei lumi mai drepte pe ruinele războiului nu putea decât să seducă o mare parte din populaţie, în special generaţiile cele mai defavorizate, cu atât mai mult cu cât această idee exaltantă părea să se concretizeze în formarea unor coaliţii guvernamentale – denumite „Fronturi naţionale“ – ce reuneau principalele forţe progresiste ale ţării.

Această perioadă „frontistă“ a durat, în expresia ei cea mai democratică, numai câteva luni în unele state, dar s-a prelungit câţiva ani în ţări ca Ungaria sau Cehoslovacia. Având două feţe, ea a reprezentat, pentru unii, o simplă anticameră a totalitarismului, iar pentru alţii, speranţa unui socialism naţional.

Speranţa unei noi conjuncturi democratice şi sociale…

Fără extraordinara aspiraţie spre schimbare a majorităţii populaţiilor din Europa de Est, nimic nu ar fi fost posibil sau, în orice caz, uşor de realizat pentru comuniştii dornici să preia puterea. Voinţa unei noi conjuncturi era puternică în statele care se aliaseră cu regimurile fasciste, uneori încă din anii ’30, şi care fuseseră scena unui lamentabil şi ruşinos naufragiu. Voinţa de schimbare era puternică şi în ţări ca Polonia sau Cehoslovacia, din tabăra învingătorilor, dar aici nenorocirile războiului dăduseră naştere setei de dreptate şi fraternitate.

Cum putea fi umplut eficient, în perioada imediat următoare războiului, „vidul de putere“?

> Poporul maghiar – scrie în august 1945 un tânăr membru al Partidului Micilor Proprietari – se află […] în situaţia de a-şi putea croi singur propriul viitor. În urma înfrângerii militare şi a revoluţiei, vechea clasă conducătoare maghiară este distrusă, iar în locul ei a rămas un gol *(apud* J. Papp).

Într-o ţară ca Ungaria, totul părea încă posibil; puterea era disputată între comitetele populare (create spontan pentru a înlocui administraţia regimului

horthyst), un guvern provizoriu (instalat la Debrecen pe 21 decembrie 1944, în aşteptarea eliberării Budapestei), ocupantul sovietic (care se sprijinea pe un partid comunist slab, 17% din voturi) şi Partidul Agrarian (asigurându-şi 56% din voturi la alegerile din noiembrie 1945 şi având ambiţia de a conduce ţara, după proclamarea republicii, la 1 februarie 1946).

Deşi minoritari, ca în Ungaria, *comuniştii erau printre singurele forţe politice care propuneau soluţii clare* la problemele fundamentale ale momentului şi care se declarau pregătite să le aplice. Era o superioritate decisivă asupra celorlalte forţe politice. Heda Margolius Kovály, în *Memoriile* sale, îşi aminteşte uimirea cu care a descoperit la Praga, după război, vulgata marxistă:

> De ce există războaie? Vezi paginile 45-47! Care sunt cauzele crizelor economice? Vezi pagina 66! Există Dumnezeu? Ce este adevărul? Marxismul răspunde la toate întrebările şi propune soluţii la toate problemele ce macină omenirea încă din noaptea timpurilor. Marea schimbare pe care ne-o dorim se află la îndemâna noastră; oamenii îşi pot schimba condiţiile de viaţă şi, prin această schimbare, omul însuşi va fi în cele din urmă transformat.

Cum să nu urmezi partidul ce deţine această doctrină-miracol, ai cărui membri participaseră la rezistenţa împotriva fasciştilor şi care călca pe urmele unor personalităţi prestigioase precum Stalin şi ale unor ţări puternice ca URSS, una dintre învingătoarele războiului? Cu atât mai mult cu cât faptul de a te aşeza sub stindardul comunist nu însemna că-ţi vinzi ţara sovieticilor, deoarece *responsabilii comunişti repetau întruna că nu vor lua ca model Uniunea Sovietică*, *ci vor inventa o variantă naţională a socialismului*, şi că obiectivul nu era instaurarea unei dictaturi a proletariatului, ci reunirea tuturor forţele politice democratice în vederea construirii unui sistem mai drept şi egalitar.

Şi ce dovadă mai elocventă de bună-credinţă puteau aduce comuniştii decât îndârjirea cu care au grăbit crearea „Fronturilor naţionale“ şi au încurajat, în cadrul lor, reforme de anvergură în domeniile economic, social şi cultural?

Începând din 1945, la instigarea consilierilor sovietici, comuniştii cer şi obţin *lansarea reformei agrare*. Nimeni nu poate contesta necesitatea ei absolută. Partidele agrariene radicale o cereau de ani de zile. Unele state iniţiaseră deja reforme (Bulgaria în 1882-1885, România, Cehoslovacia şi Polonia după încheierea primului război mondial), dar ele s-au dovedit insuficiente. În altele, ca Ungaria, structurile latifundiare nu se schimbaseră de secole (1 000 de mari proprietari deţineau 30% din terenuri şi aproape 1,5 milioane de muncitori aveau în proprietate doar 10% din terenuri). În toată Europa de Est, situaţia milioanelor de ţărani – simpli agricultori (42% în Ungaria, 45% în Polonia) sau mici proprietari (1-2 ha) – era lamentabilă. Comuniştii erau conştienţi de acest lucru şi ştiau să profite de un context favorabil, în special de posibilitatea de a expropria pământurile care au aparţinut germanilor şi de prezenţa Armatei Roşii, pentru a realiza una dintre

cele mai vaste reforme agricole din toate timpurile.

Având ca slogan „pământul aparţine celui care îl munceşte“, împărţirea se face foarte repede. În şase săptămâni, de pildă, în Ungaria, proprietarii cu peste 115 ha sunt expropriaţi, recuperându-se astfel 3,2 milioane ha (35% din teritoriu), din care două treimi sunt distribuite celor fără pământ sau micilor proprietari. În Polonia şi în viitoarea RDG, transferurile de pământ sunt şi ele considerabile, ca urmare a confiscării proprietăţilor germane: în partea de vest, fostă germană, a Poloniei sunt atribuite 4,5 milioane ha unui număr de 440 000 de familii, sub formă de loturi de 7 până la 15 ha; 2,19 milioane ha de pe teritoriul viitoarei RDG, aparţinând marilor proprietari, sunt împărţite între 559 000 de persoane. În alte state, reforma vizează o suprafaţă mai mică de pământ, fără a fi totuşi lipsită de importanţă. În Bulgaria, legea privind „proprietatea funciară obţinută prin muncă“, votată în primăvara anului 1946, permite confiscarea a 56 400 ha de la 3 600 de proprietari şi distribuirea lor la 129 000 de ţărani. În România, unde comuniştii, luând-o înaintea Partidului Naţional-Ţărănesc, cer încă din septembrie 1944 o reformă agrară şi îi cheamă pe ţărani s-o impună cu forţa înainte chiar de adoptarea unei legi în acest sens, sunt acordate 1,6 milioane ha familiilor nevoiaşe.

Se estimează că, în total – incluzând Iugoslavia şi Albania – „au fost expropriate (circa) 20 de milioane de hectare, 12 dintre ele fiind împărţite la peste trei milioane de familii de ţărani“ (F. Fejtö). Deşi s-a tradus prin eliminarea aproape completă a marilor proprietari – în special germani şi maghiari – această reformă de amploare nu a dus totuşi la o îmbunătăţire netă a condiţiei ţăranului şi a producţiei agricole. Aceasta din urmă a fost afectată de fărâmiţarea loturilor, astfel încât aprovizionarea s-a dovedit a fi mai problematică decât în trecut. În plus, reforma a contribuit la creşterea numărului de mici proprietari (4-6 ha) şi a împiedicat constituirea unei clase mijlocii de agricultori. Nu acesta era, de altfel, obiectivul comuniştilor, care doreau, dimpotrivă, ca fărâmiţarea proprietăţii să fie unul dintre principalele imbolduri spre colectivizare, a doua etapă, cea esenţială, a restructurării zonelor rurale. Pentru moment totuşi, beneficiarii redistribuirii pământurilor nu au fost conştienţi de limitele reformei:

> Reforma agrară – se revoltă Wojciech Jaruzelski în *Memoriile* sale – nu a fost ceea ce înţelegem astăzi prin reformă. Nimeni nu-i obliga pe ţărani să ia pământ. Numeroşi reprezentanţi ai vechilor clase avute, în special din armată, erau favorabili acestor reforme şi se luptau pentru ele. Azi vrem să uităm asta şi să pretindem că totul ne-a fost impus din afară, exclusiv de către comunişti. Ar fi prea simplu. Şi total nedrept, în Polonia, ţăranii au luptat timp de secole pentru a avea pământul lor.

Alte măsuri luate în perioada „frontistă“, de exemplu, *naţionalizările*, sunt iniţial bine primite de majoritatea populaţiei. În primii ani de după război, ele nu par să fie o fază-cheie a socializării şi sovietizării în curs. Pe lângă faptul că amploarea distrugerilor şi a dezorganizării economice impune luarea unor măsuri excepţionale, procesul de naţionalizare era folosit pe atunci şi în state

liberale ca Franţa şi Marea Britanie. În Europa de Est, el este deseori considerat cel mai bun mijloc de a rezolva problema întreprinderilor controlate până în acel moment de germani. Încurajată nu numai de comunişti, ci şi de celelalte partide de stânga, naţionalizarea este realizată în etape şi nu neagă principiul iniţiativei private.

În ţările aliate (Polonia, Cehoslovacia), la începutul anului 1946 demarează *naţionalizarea întreprinderilor germane şi a uzinelor mari* (peste 400 de muncitori în Cehoslovacia, peste 50 în Polonia). În fostele state inamice, naţionalizările sunt întârziate de inventarierea bunurilor germane pe care sovieticii sunt autorizaţi să le recupereze. Astfel, în Ungaria, până la sfârşitul anului 1946, doar minele de cărbune şi marile uzine metalurgice sunt naţionalizate. În Bulgaria, operaţiunea „pregătită în mare secret“ (E. Kalinova şi I. Baeva) are loc abia în decembrie 1947. Sunt naţionalizate băncile şi 6 100 de întreprinderi industriale şi miniere, inclusiv cu capital străin, ai căror proprietari nu primesc compensaţii. Să observăm că aceste măsuri radicale sunt luate abia la sfârşitul anului 1947.

De asemenea, acapararea economiilor naţionale de către sovietici nu este nici ea evidentă în prima fază a experienţei „frontiste“. Demontarea în masă a uzinelor ce au aparţinut germanilor e prezentată ca o formă de pradă de război şi încetează relativ repede. În ceea ce priveşte societăţile mixte, pe care sovieticii le creează pentru a gestiona bunurile confiscate de la germani sau considerate reparaţii de război (Sovrom-Petrol, de pildă, care controlează 30% din petrolul românesc, sau Societăţile Sovietice pe Acţiuni, care gestionează mare parte din resursele de energie şi din industria grea est-germană), ele nu apar iniţial ca instrumente de jaf organizat.

Adoptarea unui sistem de planificare de către statele Europei de Est nu este nici ea considerată, în acel moment, un pas spre comunism. Înseşi distrugerile cauzate de război justifică luarea unor astfel de măsuri, deja populare în Europa de dinaintea războiului şi devenite după încheierea lui puncte esenţiale ale programului unor state liberale (planul Monnet din 1946 în Franţa, de exemplu). Sunt astfel promulgate planul bienal cehoslovac (octombrie 1946), planul trienal polonez (1946-1949) – ce are ambiţia de a depăşi cu 52% producţia antebelică, mai modestul plan trienal maghiar, planul bienal bulgar (1947-1948) şi, mai târziu, planul românesc (1948).

După haotica perioadă a războiului, *măsurile de dreptate socială şi de relansare economică pe care le adoptă guvernele Frontului Naţional sunt relativ bine primite de către populaţie*, în special de tinerele generaţii şi de clasele defavorizate. Pentru ele, riscurile sovietizării şi totalitarismului nu sunt deloc evidente. În această fază iniţială – repetăm, foarte scurtă în unele ţări –, Fronturile naţionale oferă cea mai bună imagine de sine. Politologul Miklós Molnár vorbeşte despre „imensa speranţă“ pe care au adus-o „tinerele democraţii populare născute din vicisitudinile războiului şi din ocupaţie“. El reaminteşte că polonezii şi maghiarii au început atunci să „muncească printre ruine cu îndârjire“:

> Chemarea la unitate democratică pe care partidul (comunist), la unison

> cu partenerii săi, o adresează în vederea reconstrucţiei, reformei agrare şi democratizării instituţiilor a avut [...] o rezonanţă deosebită în aceste ţări devastate şi total dezorientate.

Chiar dacă presiunea comuniştilor şi a Uniunii Sovietice creşte, *rămân încă suficiente oaze de libertate pentru a crede în experienţa ce se derula atunci*. Democratizarea instrucţiei publice şi a culturii, concretizată prin înmulţirea şcolilor, bibliotecilor, centrelor culturale şi prin reorganizarea Universităţilor populare (aproximativ 50 în Polonia), este un element de satisfacţie şi de speranţă. Bisericile, chiar dacă afectate de reforma agrară şi de laicizarea şcolilor, nu au dispărut; în Polonia, Biserica Catolică rămâne în continuare o instituţie puternică, având structurile ei de învăţământ, tipografia şi editurile ei. În Ungaria, cardinalul Mindszenty, sprijinindu-se pe nenumăratele asociaţii de inspiraţie catolică, critică virulent orientarea politică dominantă. În timpul campaniilor electorale candidează fără oprelişti persoane influenţate de ideile horthyştilor şi ale Crucilor cu Săgeţi. În 1947, semnarea Tratatului de la Paris, care prevede evacuarea în 90 de zile a „tuturor forţelor militare aliate“ (adică a trupelor sovietice) din Ungaria, îi îngrijorează pe liderii Partidului Comunist şi le dă speranţă forţelor moderate. Dezbaterile de idei le oferă intelectualilor din ambele tabere ocazia să se înfrunte.

Mulţi cetăţeni din aceste state sunt convinşi că nu se produce nimic iremediabil, că viitorul rămâne deschis, că incontestabilul succes al forţelor progresiste este unul conjunctural şi că anglo-americanii nu vor tolera niciodată acapararea totală a Europei de Est de către sovietici. Deşi se apropie şi se pregăteşte, acţiunea totalitară nu este deci încă evidentă (mai ales în Ungaria şi Cehoslovacia, unde „interludiul democratic“ se prelungeşte mai mult decât în alte state), chiar dacă anumite măsuri şi anumite comportamente îi anunţă iminenţa şi caracterul iremediabil.

...şi amarnicele deziluzii

În cursul procesului complex de cucerire a puterii, abilitatea comuniştilor şi a sovieticilor a constat în luarea unor prime măsuri care, fără a îngrijora opinia publică, puteau fi atribuite unui program social-democrat: colaborarea dintre partidele de stânga, naţionalizarea, politica de dreptate socială, democratizarea culturii etc. Atunci când, la momentul potrivit, vor fi pus mâna pe putere, nu le-ar veni greu să stabilească pe aceste baze un regim colectivist şi totalitar. Era oarecum un proces cu dublă detentă, care la început nu a fost perceput ca atare. Într-adevăr, puţine persoane au ghicit că în spatele reformei agrare se ascundea colectivizarea, iar în spatele uniunii partidelor de stânga, hegemonia Partidului Comunist. De aceea, marea parte a opiniei publice a fost puternic surprinsă când Moscova a dat ordinul trecerii de la democraţie socială la totalitarism. Cu atât mai mult cu cât, fiind bine pregătită, ea s-a efectuat rapid, ponderea transformărilor având loc între primăvara anului 1947 şi primăvara anului următor.

Nu e nevoie să revenim aici asupra motivelor care i-au condus atunci pe Stalin şi pe apropiaţii săi la această cotitură radicală. De mai bine de 50 de ani, istoricii din lumea întreagă încearcă să stabilească partea de responsabilitate a Statelor Unite şi a Uniunii Sovietice pentru ruptura Marii Alianţe şi declanşarea Războiului Rece. Este sigur – şi am amintit asta – că ruptura se anunţase încă din 1946. Pe de o parte, *discursul lui Truman din 12 martie 1947*, în care promite ajutor economic şi militar oricărei ţări ameninţate de URSS, urmat, în iunie, de anunţarea *Planului Marshall* destinat „salvării" statelor europene, iar pe de altă parte crearea de către URSS, în septembrie 1947, a *Kominformului*, însărcinat cu coordonarea statelor şi partidelor comuniste, marchează ruptura dintre Aliaţi. Este momentul în care Stalin declanşează procesul final de sovietizare a Europei de Est. *Din Bulgaria până în Polonia, consemnul este îndepărtarea de la putere a celorlalte partide politice din Front şi câştigarea cu orice preţ a alegerilor*, pentru a instaura – sau consolida – regimuri comuniste şi prosovietice.

Într-un climat de presiune intensă şi, deseori, de teroare, au avut loc atunci toate manipulările posibile pentru a-i elimina pe necomunişti de pe scena politică: „strategia salamului", ce constă, potrivit liderului maghiar Rákosi, în „a toca zi de zi, felie cu felie, reacţiunea ce se ascunde în celelalte partide politice"; strategia „calului troian", ce urmărea să penetreze, pentru a le distruge, toate grupurile necomuniste; „strategia fuziunii" dintre partidele-surori, ce duce la înghiţirea lor de către comunişti. Exemplele sunt numeroase şi cunoscute.

Astfel, în *Bulgaria*, ofensiva împotriva opoziţiei, deja puternică în cursul anului 1946, se accentuează brusc după semnarea Tratatului de pace de la Paris (februarie 1947) şi după procesul împotriva lui Nikola Petkov, liderul celui mai influent partid de opoziţie, condamnat la moarte şi executat pe 23 septembrie 1947. În *România*, de asemenea, cele două mari partide (naţional-ţărănesc şi liberal) sunt dizolvate în august 1947, iar 17 personalităţi politice ale opoziţiei sunt arestate şi judecate pentru conspiraţie cu spioni americani în vederea organizării unei revolte în România (30 octombrie 1947). În luna următoare, comuniştii pun mâna pe ministerele de Externe şi de Finanţe şi fac presiuni asupra regelui, care abdică la 3 ianuarie 1948. În *Ungaria*, deşi lipsit de forţă, Partidul Comunist reuşeşte, cu sprijinul sovieticilor, să-şi întărească poziţia în cadrul guvernului şi să controleze „serviciile securităţii statului", îşi intensifică în 1947 atacurile împotriva „Partidului Micilor Proprietari" (eliminarea lui Bela Kovács, unul dintre liderii lui), apoi începe să destructureze Partidul Social-Democrat (lansând o campanie împotriva aripii drepte), sfârşind prin a-l absorbi la începutul anului 1948. În *viitoarea RDG*, ordinul de a începe fuziunea dintre social-democraţi şi comunişti a fost aplicat încă din aprilie 1946, fapt ce a provocat protestul şi eliminarea unui mare număr de social-democraţi. În *Polonia*, epurarea, începută foarte devreme, a continuat. La sfârşitul anului 1946, în condiţiile în care numărul deţinuţilor politici era de 150 000, au fost condamnate la moarte 429 de personalităţi. Partidul Comunist a reuşit să-şi impună hegemonia, formând împreună cu socialiştii, în decembrie 1948, Partidul Muncitoresc

Polonez Unificat *(Polska Zjednoczona Partia Robotnicza*, PZPR).

Probabil că în *Cehoslovacia*, în cursul anului 1947, s-a văzut cel mai bine schimbarea de strategie a Partidului Comunist. Până atunci, acesta se arătase cooperant cu ceilalţi parteneri din coaliţie. Desigur, încercase – înainte chiar de alegerile din 1946 (când a obţinut 38% din voturi) – să-şi însuşească ministere-cheie, să angajeze zeci de mii de funcţionari comunişti, mai ales în poliţie, şi să impună un sindicat unic (ROH), pe care îl domina; dar făcuse în aşa fel încât manevrele sale să nu pericliteze starea de fapt stabilită împreună cu celelalte partide (moderat şi social-democrat).

Voinţa de cooperare a dispărut subit după ce ruptura dintre americani şi sovietici a devenit efectivă. Odată cu sfârşitul anului 1946, Cehoslovacia, ţară lăudată până atunci ca o legătură vie dintre Est şi Vest, este criticată atât de Statele Unite, cât şi de URSS, fiecare dintre ele reproşându-i că este prea conciliantă cu celălalt. În septembrie 1946, iritat, Washingtonul suspendă ajutorul economic pe care l-a acordat Pragăi încă de la sfârşitul războiului. Un an mai târziu, Statele Unite se arată din nou nemulţumite, constatând că Cehoslovacia, la presiunea Uniunii Sovietice, refuză Planul Marshall, care fusese acceptat în unanimitate de guvern în iulie 1947.

Începând din acea vară a anului 1947, climatul din interiorul Frontului Naţional Cehoslovac s-a deteriorat rapid. Spiritul de cooperare dintre partenerii comunişti şi necomunişti a lăsat locul unei neîncrederi crescânde, numai ca urmare a rupturii sovieto-americane.

> Dintr-odată – explică François Fejtö din loc de întâlnire între Est şi Vest, din pod între două sisteme, Cehoslovacia devenea, ca multe alte state europene, una dintre mizele rivalităţii dintre blocurile în curs de constituire.

A existat şi o nouă strategie, expusă de Andrei Jdanov în septembrie 1947 la conferinţa constitutivă a Kominformului. Nu se mai punea problema unei căi naţionale a socialismului. În faţa puterii ameninţătoare a americanilor, lumea comunistă trebuia să copieze în toate aspectele atitudinea Uniunii Sovietice. Luând act de această răsturnare decisivă din politica internaţională, Partidul Comunist Cehoslovac hotăra, la începutul lui octombrie 1947, să-şi intensifice lupta pentru eliminarea opoziţiei şi pentru reducerea schimburilor economice cu Occidentul. Bazându-se pe sindicatele muncitoreşti, poliţie şi pe o parte a presei, comuniştii declanşau o serie de acţiuni de destabilizare a adversarilor: proiectul unei taxe speciale pe averile ce depăşeau un milion de coroane (20 000 de dolari), campania împotriva democraţilor slovaci (acuzaţi de comploturi separatiste), manevrele – infructuoase – pentru a diviza Partidul Social-Democrat şi a avantaja fracţiunea procomunistă condusă de Fierlinger etc. Cu câteva luni înainte de alegerile legislative (iunie 1948), era evident că Partidul Comunist Cehoslovac testa diverse mijloace de acţiune (parlamentare şi extraparlamentare) pentru a prelua puterea. Chiar dacă suferea şi eşecuri, lipsa de combativitate a adversarilor nu putea decât să-l încurajeze să intensifice agitaţia; ceea ce a şi făcut, cerând în special noi naţionalizări.

Incidentul aflat la originea crizei din primăvara anului 1948 – intrată în

istorie sub numele de „Lovitura de la Praga“ – a avut loc la 13 februarie 1948, atunci când miniştrii naţional-socialişti şi populişti i-au cerut ministrului de Interne (comunist) anularea numirii a opt comisari de poliţie comunişti. Cum acesta, împreună cu prim-ministrul Gottwald (comunist), a refuzat, 12 miniştri necomunişti au demisionat la 20 februarie, sperând să provoace astfel căderea guvernului şi organizarea de alegeri anticipate.

Comuniştii au ripostat în alt mod. Profitând de refuzul de a demisiona al miniştrilor social-democraţi şi al lui Jan Masaryk (fără partid), ministrul de Externe, ca şi de fragilitatea lui Beneš, preşedintele republicii, care avea probleme grave de sănătate, ei au exagerat criza declanşând manifestaţii de stradă. La 21 februarie, Stalin le transmite – prin intermediul viceministrului său de Externe aflat în misiune la Praga – că trebuie să precipite evenimentele şi să profite de criză pentru a prelua puterea. Manifestaţiile, conduse de sindicatele şi miliţiile muncitoreşti, s-au amplificat până la o grevă generală de o oră, organizată pe 24 februarie. Convins că ţara e ameninţată de un război civil, preşedintele Beneš acceptă a doua zi, 25 februarie, demisia miniştrilor şi aprobă formarea unui nou Guvern Gottwald cu majoritate comunistă, în care Jan Masaryk rămâne membru.

Ajuns astfel pe căi legale la putere, *Partidul Comunist s-a străduit să-şi consolideze şi să-şi perpetueze poziţia*, îndepărtându-şi toţi adversarii şi organizând alegeri pe 30 mai. Acestea i-au adus listei guvernamentale unice 89% din voturi. „Preluarea elegantă a puterii“ în Cehoslovacia încheia cucerirea Europei de Est, începută patru ani mai devreme în Polonia.

Partea a II-a:

Vremea comunismului

Capitolul 4

Sovietizarea stalinistă

Odată încheiate „cuceririle“, lui Stalin îi mai rămânea să le supună şi să le organizeze. Sarcină cu totul delicată, având în vedere rezistenţa uneori înverşunată a unor populaţii deloc resemnate cu ideea de sovietizare; dar şi din cauza diversităţii teritoriilor cucerite, unele apartinând în trecut sferei de influenţă ruse, altele fiind cu totul străine ei. Deşi putea, prin firea lui şi din raţiuni de eficacitate, să opteze pentru un sistem uniform strâns integrat în URSS, lui Stalin îi era imposibil să trateze toate statele în mod identic. Astfel că a ales să le acorde statute diferite. Teritoriile cucerite în cursul celui de-al doilea război mondial au format republici sovietice unionale sau au fost incluse în astfel de republici, pe când ţările din Europa de Est, trecute la comunism între 194S şi 1948, şi-au păstrat independenţa formală.

În realitate, exceptând Finlanda, care s-a bucurat de o situaţie specială, toate cuceririle din perioada 1939-1948 au fost plasate sub autoritatea absolută a Rusiei sovietice, care a impus în fiecare stat acelaşi model şi a stabilit legături strânse de dependenţă. Toate ţările, fie că au fost denumite „republici-surori“ şi integrate Uniunii Sovietice (cum sunt cele trei state baltice), fie „stat-frate“ (ca Cehoslovacia sau Polonia), au fost supuse aceluiaşi sistem de dominaţie. Metaforele familiale, care deosebeau „fraţii“ de „surori“, nu aveau nici un corespondent în realitate. Procesul de sovietizare s-a desfăşurat în toate teritoriile – indiferent dacă au fost declarate independente sau unionale – după un mod şi un ritm comune.

Îngenuncherea noilor „republici-surori“ ale Uniunii Sovietice

În cursul celui de-al doilea război mondial, pericolele prin care a trecut Uniunea Sovietică şi necesitatea de a obţine, în acele clipe tragice, ajutorul cât mai larg al populaţiei au determinat echipa de conducere să atenueze oarecum presiunea asupra ţăranilor şi să adopte o atitudine mai conciliantă faţă de naţionalităţi. S-ar fi putut crede că această schimbare circumstanţială va fi menţinută şi chiar accentuată după încheierea conflictului. S-a întâmplat însă exact contrariul. Stalin a impulsionat trecerea sub control a colhoznicilor (cărora li s-au impus din nou obligaţii foarte grele) şi îngenuncherea

naţionalităţilor. Toţi cei care reuşiseră să scape o vreme de sistemul stalinist au fost consideraţi, în cel mai bun caz, suspecţi, iar în cel mai rău caz, vinovaţi, devenind pasibili de cele mai crude pedepse. Populaţiile din teritoriile recuperate începând cu 1939, care din cauza războiului căzuseră un timp sub ocupaţia nazistă, au fost printre cele mai crunt lovite.

Cazul teritoriilor vestice: Belarus, *Ucraina şi Moldova*

Primele populaţii „pedepsite“ au fost aşa-numiţii *Ostarbeiter*, „muncitorii din Est“, sutele de mii de belaruşi şi ucraineni pe care naziştii i-au obligat să lucreze în Germania. Repatriaţi de către americani şi predaţi – deseori împotriva voinţei lor – sovieticilor, mulţi dintre ei au fost trimişi în gulag sau în regiuni îndepărtate, doar pentru că erau consideraţi „contaminaţi ideologic după contactul cu lumea nesocialistă“ (B. Nahaylo, V. Swoboda) şi pentru că puteau „oferi, din experienţa lor, o imagine prea diferită de adevărul proclamat oficial“ (N. Werth).

În aceeaşi perioadă, în zonele frontaliere occidentale – din Ţările Baltice în Basarabia – rezistenţa armată locală ostilă integrării în Uniunea Sovietică a dus lupte înverşunate. Vom reveni în capitolul următor asupra organizării acestei rezistenţe, care a durat până la începutul anilor ’50. Armata Roşie a comis atunci tot felul de atrocităţi, printre care deportarea unor sate întregi şi înrolarea forţată în armata sovietică.

Represiunea s-a conjugat cu *intensificarea colectivizării* şi cu persecuţii religioase foarte dure. Într-adevăr, în teritoriile recent încorporate, ţăranii s-au arătat extrem de ostili politicii de reunire a terenurilor în vaste colhozuri, cu atât mai mult cu cât autorităţile sovietice au încercat s-o impună cu brutalitatea încă din anii ’30. Arestările, deportările, presiunile fiscale şi poliţieneşti s-au înmulţit, atingând paroxismul – atât în Ucraina Occidentală, cât şi în Basarabia – în anii 1949-1950.

În domeniul cultural, metodele au fost la fel de draconice. *S-a trecut la rusificarea regiunilor recent integrate*, anihilându-li-se treptat cultura şi punându-se căluş elitelor intelectuale. Între 1940 şi 1944, 90% din comunitatea ştiinţifică şi profesorală a Basarabiei a fost dispersată, ceea ce a dus la chemarea unor specialişti din alte regiuni ale Uniunii Sovietice pentru a o înlocui, şi deci la împiedicarea durabilă a dezvoltării unei inteligenţii naţionale. În Ucraina, scriitorii şi istoricii au fost urmăriţi pentru „deviaţionism naţionalist“.

Acestei obsesii de a controla spiritele i-au răspuns *persecuţiile împotriva Bisericii Unite*, care fusese în Ucraina Occidentală un pol major al identităţii naţionale. După moartea monseniorului Şeptiţki, mitropolit al Ucrainei Occidentale, un val de arestări a lovit din aprilie 1945 ierarhia Bisericii Unite, acuzată cel mai frecvent de colaborare cu naziştii. De asemenea, o mare parte a clerului a fost arestată sau obligată să se exileze, astfel că, în martie 1946, un sinod reunit la Kiev a proclamat unirea, aşa-zis de bună voie, a Bisericii Unite cu Biserica Ortodoxă Rusă. La fel s-a întâmplat, câţiva ani mai târziu, cu

Biserica Unită din Transcarpaţia. Astfel au fost îngenuncheate, în condiţii de intoleranţă şi de brutalitate excepţionale, populaţiile din teritoriile frontaliere vestice ale Uniunii Sovietice. În Ţările Baltice, sovietizarea stalinistă s-a făcut tot dureros, dar stăpânul de la Kremlin a trebuit, cel puţin la început, să-şi ţină puţin în frâu pornirile violente.

Cazul Ţărilor Baltice

Politica sovietică în Ţările Baltice, imediat după război, a fost mai apropiată de cea elaborată pentru statele din Europa de Est decât de politica aplicată în teritoriile reintegrate frontierei vestice (Belarus şi Ucraina Occidentale, Basarabia). Aşa cum a observat într-un studiu recent Elena Zubkova, *la început, din toamna anului 1945 până la mijlocul lui 1947, Ţările Baltice fac obiectul unei „sovietizări prudente“*, un fel de încercare de „tranziţie paşnică spre socialism“, care aminteşte de anumite aspecte ale fazei „frontiste“ prin care trec în aceeaşi perioadă viitoarele „democraţii populare“ din Europa de Est. E ca şi cum Moscova ar vrea să facă uitate groaznicele violenţe la care a supus cele trei republici începând cu 1939; mai mult chiar, ca şi cum URSS ar dori să evite un comportament prea represiv şi brutal într-o zonă sensibilă, faţă de care anglo-americanii nu puteau avea decât conştiinţa încărcată.

Fără a exagera această moderaţie, care, foarte relativă, merge mână în mână cu deciziile autoritare şi dominatoare, se observă între anii 1945 şi 1947 refuzul de a învenina relaţiile şi de a radicaliza sovietizarea. Se încearcă stabilirea unui dialog cu intelectualii, iar limbile baltice îşi păstrează statutul de limbi principale; autohtonii sunt menţinuţi în posturi de responsabilitate; represiunea e îndreptată mai ales împotriva opozanţilor declaraţi şi a luptătorilor din rezistenţa armată; în sfârşit, colectivizarea nu este obligatorie. În 1948, rata colectivizării rămâne foarte scăzută: 2,4% în Letonia, 3,5% în Lituania şi 4,6% în Estonia.

Totuşi, ostilitatea faţă de sovietici persistă. Aceştia găsesc cu greu cadre de naţionalitate baltică loiale Uniunii Sovietice. La începutul anului 1946, doar 29% dintre membrii Comitetului Central al Partidului Comunist Lituanian erau lituanieni. *Apare un puternic antagonism între baltici şi nou-veniţi*: baltici dispersaţi pe teritoriul sovietic, dar şi ruşi şi belaruşi încurajaţi să se stabilească în masă în cele trei noi republici. Conducătorii acestora încearcă să facă un joc dublu, apărind drepturile limbilor naţionale sau încercând să evite deportarea autohtonilor. Dar Moscova condamnă şi denunţă astfel de atitudini, calificate drept „naţionalism local“. Pe treptele inferioare ale administraţiei, autorităţile locale păstrează o mai mare libertate de manevră, sovieticii nereuşind să controleze aparatul administrativ de bază.

Ca şi în cazul statelor est-europene, perioada de tranziţie ia sfârşit în cursul anului 1947. Fără să se facă explicit aluzie la declanşarea Războiului Rece, se pare că acesta a influenţat considerabil strategia sovietică din regiune. *Începând din toamna lui 1947, prudenţa şi moderaţia nu mai sunt*

oportune. Epurările, colectivizarea forţată şi represiunea în masă dictează de acum înainte viaţa cetăţenilor baltici.

Firava speranţă ca cele trei state să beneficieze de o anumită autonomie se năruie în câteva luni. Sovietizarea totală şi consolidarea centralizării sunt la ordinea zilei. Elitele locale (profesori, oameni de ştiinţă, medici, artişti, ingineri etc.) sunt îndepărtate în favoarea celor nou-veniţi:

> Nu e suficient să-i controlăm pe profesorii estonieni! – recomandă un raport al secţiunii Partidului Comunist din Tallinn în martie 1948. Trebuie să-i expulzăm pe toţi din RSS! Dacă nu ar exista cadre didactice, ar fi cu totul altceva. Dar acum avem din belşug. Trebuie să găsim comuniştii potriviţi şi să-i numim în locul profesorilor estonieni *(apud* Mart Laar).

„Naţionaliştii burghezi“ sunt alungaţi de la toate nivelurile partidului şi ale statului. În 1949, din Partidul Comunist Estonian sunt excluşi 130 de membri, 122 în 1950, 147 în 1951, 136 în 1952. Aparatul poliţienesc şi cel militar se consolidează continuu. Numai în Republica Estonia, KGB avea aproximativ 4 000 de agenţi şi între 15 000 şi 16 000 de informatori; forţele militare au atins un efectiv de 100 000 până la 300 000 de oameni, adică 15 militari la 100 de estonieni. Bazele militare ajung să se întindă pe aproape 20 000 ha. Colonizarea se intensifică tot mai mult şi se caracterizează prin transferul masiv de „specialişti“ originari din Rusia; acestora li se rezervă în exclusivitate câteva oraşe (interzise balticilor).

Colectivizarea forţată devine, ca şi în restul Imperiului, simbolul sovietizării. Ea este unul dintre principalele mijloace folosite de ocupant pentru a supune majoritatea populaţiei şi pentru a-i deporta pe recalcitranţi, numiţi „chiaburi“. În mai puţin de doi ani, rata colectivizării sare brusc la 76% (Estonia), 84% (Lituania) şi 90,8% (Letonia). Toate cooperativele agricole preexistente sunt desfiinţate, încât ţăranii se văd nevoiţi să intre în colhozuri, altfel riscând să fie surghiuniţi. Între 1949 şi 1951 sunt deportaţi aproape 100 000 de lituanieni, 41 445 de letoni şi 13 480 de estonieni. Deportarea devine astfel

> unul dintre cele mai importante mecanisme de sovietizare a regiunii. Între 1941 şi 1952, din motive diverse, sunt dislocate din Lituania 118 600 de persoane, 52 500 din Letonia şi 32 400 din Estonia (E. Zubkova).

Din 1948, îngenuncherea societăţii baltice se face într-o adevărată atmosferă de teroare, provocată de colectivizarea forţată. Printre numeroasele măsuri menite să dezintegreze culturile naţionale (distrugerea monumentelor închinate celor morţi, jefuirea muzeelor, interdicţia de a folosi limbile naţionale etc.), lupta împotriva cultelor – deja foarte aprigă în anii 1940-1941 – capătă o amploare deosebită, mai ales în Lituania, unde, ca şi în Polonia, catolicismul este strâns legat de identitatea naţională.

Satelizarea „fraţilor“ din Europa

Stalin a avut ezitări în ceea ce priveşte soarta statelor din Europa de Est. Potrivit lui Vladimir Dedijer, la începutul lui februarie 1948, bătrânul dictator

> nutrea gândul de a include între frontierele URSS toate ţările Europei de Est, inclusiv Iugoslavia. Totul urma să se realizeze în două etape. La început, Polonia şi Cehoslovacia ar fi format o federaţie, România şi Ungaria altă federaţie, iar Bulgaria şi Iugoslavia o a treia. În stadiul următor, aceste noi state ar fi făcut parte din Uniunea Sovietică.

Stalin a renunţat la proiect, poate din cauza atitudinii ostile a anumitor ţări, a Iugoslaviei în special, şi a inventat în schimb un mod de dominare original, care a fost numit mai târziu, în Occident, „satelizare“. Termenul, considerat injurios, a fost respins întotdeauna cu vehemenţă atât de către Uniunea Sovietică, cât şi de ţările vizate. Propaganda sovietică, susţinută integral de către cea a „fraţilor“, s-a străduit să ţină până la capăt de povestea independenţei totale a statelor est-europene devenite comuniste. Ea aducea ca dovadă atributele suveranităţii lor: locul ocupat la ONU şi participarea la instituţiile afiliate acesteia, drapelul, guvernul, moneda, armata etc. Demonstraţia putea părea inatacabilă dacă te limitai la aparenţe. Dar, îndată ce intrai cât de puţin în realitatea fiecăreia dintre „republicile populare“, descopereai că Uniunea Sovietică nu numai că-şi impusese modelul, dar domina complet aceste ţări.

O reproducere fidelă a sistemului stalinist

Preluarea puterii de către comunişti se traduce în fiecare dintre cele opt state prin instaurarea unui regim politic, economic şi social copiat sub toate aspectele după sistemul sovietic.

Fie că se proclamă „republici socialiste“ – ca Cehoslovacia, România şi Iugoslavia fie „democraţii populare“ – ca Albania, Germania de Est, Bulgaria, Ungaria sau Polonia – *cele opt state adoptă acelaşi tip de Constituţie*, *având ca model Constituţia sovietică din 1936*, pe care Stalin o lăuda ca fiind „cea mai democratică din lume“: sufragiu universal pentru alegerea autorităţilor locale, regionale şi naţionale, una sau două Camere care exercită toate puterile legislative şi desemnează autorităţile executive (consiliul de miniştri şi colegiul, prezidiumul). Desigur, se observă câteva variante formale, menite probabil să corecteze impresia unei donări integrale a instituţiilor noilor state după cele ale URSS. Astfel, Cehoslovacia îşi păstrează postul de preşedinte al republicii, ca şi RDG, până în 1960; aceasta din urmă are (până în 1958) două camere legislative, la fel şi Iugoslavia, pe când celelalte „democraţii populare“ nu au decât o singură adunare parlamentară. Toate Constituţiile susţin principalele drepturi individuale, recunosc libertăţile fundamentale (conştiinţă, exprimare, asociere etc.) şi drepturile sociale (divertisment, educaţie, muncă etc.).

În planul economic şi în cel social, alinierea este de asemenea totală.

Proprietatea privată fiind suprimată, economia se bazează pe proprietatea socialistă a mijloacelor de producţie, sub forma proprietăţii de stat sau a proprietăţii cooperatiste. Din punct de vedere social, toate regimurile îşi propun crearea unui sistem egalitar, protector şi emancipator. A rămâne la această reprezentare despre noile state ar fi o naivitate.

> Unica regulă sigură, într-un stat totalitar, este aceea că, pe cât de vizibile sunt organele guvernamentale, pe atât puterea lor e mai mică; cu cât e mai puţin cunoscută existenţa unei instituţii, cu atât mai puternică se va dovedi aceasta (Hannah Arendt).

Ca şi în cazul modelului de bază – sistemul sovietic – puterea reală rămâne mascată. În spatele atractivei faţade a instituţiilor statale din aceste aşa-numite „democraţii populare“ se ascunde puterea nelimitată a partidelor comuniste, a serviciilor secrete şi a armatei.

Din Albania în Polonia, viaţa politică, *economică şi socială este dirijată de Partidul Comunist*, indiferent dacă el se numeşte „Partidul Muncitorilor“, ca în Ungaria, sau „Liga Comunistă“, ca în Iugoslavia, dacă este unic – ca în România – sau flancat de partide-simulacru (patru în RDG, patru în Cehoslovacia, două în Polonia) care depind integral de el. De fapt, ca şi în URSS, nucleul puterii nu e Partidul, dar el se află în interiorul lui, în mâinile unui grup restrâns de conducători, membri ai Biroului Politic şi ai Secretariatului General, printre care secretarul general. Chiar şi după destalinizarea lui Hruşciov, care condamnă cultul personalităţii, ponderea primului-secretar rămâne dominantă (János Kádár în Ungaria sau W. Gomułka în Polonia) şi, cel mai adesea, zdrobitoare: Tito în Iugoslavia, Hodja în Albania, Ceauşescu în România, Jivkov în Bulgaria, Honecker în RDG. Aceşti *lideri atotputernici, celebraţi ca eroi, sunt aproape inamovibili*. Trebuie, de exemplu, ca Novotný să comită greşeli repetate şi mai ales gafe faţă de Kremlin pentru a fi înlăturat, în 1968, de aripa Dubček; iar Gomułka trebuie să gestioneze cu o brutalitate rar întâlnită grevele din porturile baltice, în decembrie 1970, pentru a fi eliminat. Toţi ceilalţi lideri rezistă până la furtuna finală din deceniul opt, căci ştiu să folosească foarte bine un sistem care înăbuşă orice tentativă de opoziţie, atât în interiorul, cât şi în exteriorul partidului.

Distrugerea societăţilor civile

Acapararea completă a opt noi state şi, mai ales, a celor opt popoare era o acţiune de o ambiţie nemăsurată. Stalin, care a condus-o personal în cazul a şase state, a utilizat singurul mijloc prin care a putut îngenunchea, în perioada interbelică, Uniunea Sovietică: teroarea. Distrugerea vechii ordini şi instaurarea celei noi s-au făcut, şi aici, într-o atmosferă de teamă colectivă, provocată de măsurile excepţionale luate faţă de oameni. Rezistenţa societăţii civile est-europene nu a fost înfrântă decât printr-o violenţă instituţionalizată terifiantă.

Eficacitatea redutabilă a sistemului represiv

Mijloacele de represiune folosite de cele opt partide-stat ne par astăzi colosale. Se estimează că efectivele aparatelor de coerciţie atingeau, la începutul anilor ’50, 1% din populaţia totală a fiecărei ţări (G. Mink). *Securitatea* română – creată în august 1948 după modelul sovietic al KGB – a numărat, în diferite perioade, între 38 000 şi 55 000 de funcţionari (trupe, unităţi speciale, birocraţi). *STASI*, în RDG, a folosit până la o jumătate de milion de „colaboratori oficiali“, care aveau misiunea de a-şi spiona anturajul apropiat – profesional, asociativ şi chiar familial! În 1952, *Bezpieka* polonează avea 34 000 de funcţionari şi 74 000 de „informatori“; întocmise dosare pentru 5,2 milioane de persoane, adică o treime din populaţia adultă. În aceeaşi perioadă, existau în Polonia 49 500 de deţinuţi politici.

Începând cu 1945, adversarii comunismului au fost închişi în lagăre şi obligaţi să presteze cele mai grele munci (mai ales în mine). *Geografia gulagului est-european ne este azi bine-cunoscută*: 19 lagăre şi închisori în Albania, 86 în Bulgaria, 422 în Cehoslovacia. În fiecare ţară, cifrele condamnaţilor sunt considerabile: 187 000 în Bulgaria (1944-1962), 200 000 în Cehoslovacia (1948-1954), între 700 000 şi 860 000 în Ungaria (1948-1953). Pretutindeni, viaţa deţinuţilor este îngrozitoare. În anumite centre de detenţie, tortura nu e doar fizică. La Piteşti, în România, această „insulă de oroare absolută“ e un infern (Virgil Ierunca). Între decembrie 1949 şi august 1952, gardienii îi îndeamnă pe deţinuţi să devină „oameni noi“ şi le ordonă „să-şi scoată măştile“: măştile „exterioare“, mărturisind tot ce nu spuseseră *Securităţii*; măştile „interioare“, denunţându-şi colegii de celulă; măştile „intime“, renegându-şi familiile, prietenii şi credinţele. După ce-i

> transformau în roboţi, încercau apoi să facă din ei călăi. În câteva luni, fiecare îşi putea supune tovarăşul la acelaşi tratament la care fusese el însuşi supus. Victimă şi călău în acelaşi timp, fiecare avea să fie singur în această oroare, iar mărturiile vor fi imposibile (Irena Talaban).

Deşi limitat în timp şi spaţiu, experimentul odios de la Piteşti nu este mai puţin simbolic pentru obiectivele demente şi pentru metodele revoltătoare ale noilor stăpâni ai Estului european. Persecuţiile morale (ameninţări, calomnii, denunţuri etc.) ocupau un loc important în tehnicile de interogatoriu ale poliţiei secrete.

> Persoanelor vizate – explică istoricul est-german Ehrhart Neubert în legătură cu *STASI* – trebuia să li se insufle pierderea interesului, depresia, angoasa, descurajarea, panica, sentimentul izolării şi neliniştea. Folosindu-se de aşa-numiţii I.M.[11] (informatori neoficiali), *STASI* putea profita de defectele de caracter şi morale. Atunci când aceste defecte nu existau, trebuia făcut să se

[11] *Inoffizieller Mitarbeiter* (în germ.). (n.tr.)

creadă că există, prin răspândirea zvonurilor.

Principalul obiectiv al acestor tentacule enorme şi înspăimântătoare ce reprezentau serviciile secrete era în primul rând acela de a intimida, contamina, dezechilibra populaţia şi de a o determina să renunţe la ideea rezistenţei. De aceea, implicarea serviciilor secrete în procesul colectivizării a fost decisivă.

Colectivizarea forţată

În principiu operaţie cu o finalitate economică şi socială simplă, colectivizarea se transformă în Europa de Est – aşa cum se întâmplase şi în Rusia – într-un mijloc privilegiat de a îngenunchea societatea. Colectivizarea capătă repede forma unui adevărat şi implacabil război civil.

Cunoscând teribilele ecouri ale experienţei ruse din anii ’20, echipele de conducere din ţările Europei de Est, atunci când lansează operaţiunea, nu-i subestimează dificultatea şi pericolele. Ele ştiu că, pentru populaţiile majoritar rurale, posesia pământului reprezintă o valoare esenţială, la fel de sacră precum familia. De aceea, în perioada „frontistă“, au avut grijă să nege toate proiectele în acest sens, pe termen scurt sau mediu.

> Atât timp cât comuniştii vor rămâne la guvernare – repetă încă din mai 1947 ungurul Rákosi – nici o putere din lume nu va putea să ia înapoi celor 700 000 de beneficiari ai reformei pământurile care le-au fost date.

De fapt, ordinul de a trece cât mai rapid la colectivizare vine de la Stalin, prin intermediul Kominformului. De la excluderea Iugoslaviei în 1948, Stalin ia ca pretext întârzierea cu care această ţară a naţionalizat pământurile şi condamnă incapacitatea echipei titoiste de a clădi socialismul. Mesajul este clar, iar ceilalţi conducători comunişti din Estul european încep imediat – deseori împotriva voinţei lor – colectivizarea, pe care o văd, pe bună dreptate, ca pe o sursă de grave tensiuni.

Fără a se ţine cont de particularităţile istorice şi sociale ale fiecărei ţări, operaţiunea este lansată în 1948 în cea mai mare grabă. Tergiversarea nu-şi avea rostul: odată ce Uniunea Sovietică arătase calea de urmat în anii ’30, nu trebuia decât să se copieze cât mai fidel un model a cărui miză Stalin a definit-o fără ocolişuri în 1928: distrugerea clasei ţărăneşti, care,

> cu proprietatea ei individuală, este o clasă în rândurile căreia se ascunde capitalismul, o clasă degenerată şi întreţinută de capitalişti, chiaburi şi, în general, de tot soiul de exploatatori.

În lipsa unei definiţii clare a termenului „chiabur“, conducătorii locali au toată libertatea de a-i lichida, cu acest prilej, pe indezirabili şi, mai ales, pe opozanţi. Pentru noile regimuri comuniste, *colectivizarea este văzută ca o*

gigantică operaţiune de îmblânzire a societăţii rurale.

> Obiectiv prioritar afişat explicit – notează Marie-Claude Maurel în legătură cu Polonia – colectivizarea este în realitate doar un segment dintr-o politică mai amplă care încearcă să limiteze dezvoltarea exploataţiei ţărăneşti, integrând-o într-un dispozitiv de controale şi constrângeri. E o politică „antiţărănească“, iar sub acoperirea luptei de clasă îi afectează pe toţi exploatatorii. Eliminarea chiaburilor este pretextul folosit pentru a comite cât mai multe crime.

S-ar fi putut crede că, sub imperiul necesităţii, fărâmiţarea funciară la care contribuiseră reformele agricole din 1945 – majoritatea proprietăţilor având sub 7 ha – îi va obliga pe ţărani să se asocieze. Dar aceasta ar fi însemnat dispreţuirea ataşamentului lor necondiţionat faţă de independenţă. Ei puteau cel mult să accepte aderarea la cooperative care să le furnizeze maşinile, dar care i-ar fi lăsat stăpâni pe exploataţia lor; dimpotrivă, ei s-au arătat foarte ostili faţă de cooperativele în care veniturile erau împărţite între membri, iar pământul şi vitele deveneau proprietate colectivă. Unica soluţie pentru regimurile comuniste – hărţuite de conducătorii sovietici – a fost aşadar aceea de a-i constrânge pe ţărani prin tot felul de presiuni.

Cotele obligatorii – pe care autorităţile locale le defineau în mod arbitrar – afectau din ce în ce mai mult producţiile agricole ale ţăranilor, în special pe cele necesare pentru supravieţuirea familiei (cereale, cartofi, fasole, untură etc.). Un adevărat jaf organizat care, departe de a se atenua, nu a încetat să sporească. În Bulgaria, cotele la cereale au crescut, în 1948, cu 70% faţă de anul precedent.

Această extraordinară presiune economică a fost pretutindeni însoţită de metode coercitive. Pentru a-i convinge pe ţărani şi a-i vâna pe chiaburi şi pe aşa-zişii chiaburi, au fost trimişi la ţară mii de „activişti“. În România, Partidul a detaşat,

> pe întregul teritoriu rural, aproape 100 000 de activişti pentru operaţiunile de încasare a cotelor, asistaţi de alţi 115 543 de activişti pe timpul însămânţării, adică peste 200 000 de forţe ale noii ordini, având misiunea de a schimba natura proprietăţii de stat (Georges Diener).

Miliţia şi poliţia politică au participat activ la aceste operaţiuni de intimidare şi presiune. Umilinţele, persecuţiile, torturile şi încarcerările au transformat colectivizarea într-un „calvar“ (R. Rusan) şi într-o „traumă“ (M.-C. Maurel) pentru ţărani.

În asemenea condiţii, rezultatele nu puteau fi decât lente şi mediocre. În Bulgaria, se reuşise abia în 1958 colectivizarea a 92% din suprafaţa arabilă a ţării, iar în România, în 1950, doar a 25,9% din suprafaţa agricolă cultivată, fiind necesară o ultimă campanie pentru a atinge procentul de 95% în august 1962. În Polonia, numărul cooperativelor agricole de producţie era de numai 3 036 în mai 1951 şi de 10 510 în 1956, reprezentând doar 8% din terenurile agricole. Rezultatele de mai sus nu exprimă gravele disfuncţii ale sistemului

cooperatist, reformat constant începând cu anii ’50 pentru a întări autoritatea preşedinţilor, a crea comisii de control şi a împărţi veniturile în funcţie de normele de randament. Aceste ajustări continue nu au reuşit niciodată să corecteze mediocritatea randamentelor şi a productivităţii, aflată la originea penuriei alimentare aproape cronice. Comunicatele oficiale triumfaliste care anunţă progresele colectivizării şi creşterea producţiei iluzionează doar statele occidentale. În realitate, singura măsură ce reuşeşte efectiv să redreseze parţial economia agricolă din aceste ţări este, în Iugoslavia din 1950, iar în Polonia după octombrie 1956, libertatea oferită ţăranilor de a părăsi cooperativele!

Dezintegrarea Bisericilor

Pe lângă colectivizarea forţată, „cealaltă chestiune importantă“ (K. Bartošek) în procesul de aneantizare a societăţii civile a fost dezintegrarea Bisericilor. Acestea se numărau printre principalele forţe apte să concureze partidul în conducerea minţilor. De altfel, nu e întâmplător faptul că ţara în care Partidul Comunist nu a reuşit niciodată să controleze influenţa Bisericii – Polonia – a jucat rolul motor în implozia sistemului comunist.

Această luptă nemiloasă împotriva Bisericilor avea două obiective: să rupă Bisericile cu structură internaţională de legăturile lor cu Occidentul şi să controleze strict Bisericile naţionale. Pentru a reuşi, noile puteri au început prin *strâmtorarea materială a Bisericilor*. Începând cu 1948, în numele reformei agrare, Bisericii Catolice Maghiare i-au fost confiscate 320 000 ha, iar Bisericii poloneze, în 1950, 225 000 ha. Legi noi privind statul civil, organizarea spitalelor şi îndeosebi a învăţământului au privat clerul (bisericesc şi laic) de principalele sale funcţii sociale. Pentru *a diviza Bisericile*, puterea comunistă a încurajat crearea şi dezvoltarea curentelor progresiste favorabile noilor regimuri, cum ar fi grupurile *Fax* în Polonia (1946) sau *Preoţi pentru pace* în Ungaria şi Cehoslovacia (1951). Dar cum aceste acţiuni au avut o eficienţă slabă, s-a recurs, ca şi în cazul colectivizării, la mijloace coercitive. Poliţia şi-a folosit întregul arsenal: intimidare, corupere, arestări, torturi, închisoare, execuţii. Aceste măsuri au avut în vedere, fără deosebire, clerul superior, preoţii simpli, elitele militante şi practicanţii de bază.

Care au fost, în definitiv, rezultatele acestei ambiţioase acţiuni ce urmărea nu mai puţin decât aneantizarea puterii Bisericilor în opt state în care ea se afirmase de secole? E imposibil să schiţăm un răspuns general, deoarece, în pofida sistematizării măsurilor, rezistenţa diferitelor Biserici, ca şi comportamentul credincioşilor variază sensibil de la ţară la ţară.

Biserica Greco-Catolică (numită Unită), deşi bine reprezentată în România (1,573 milioane de credincioşi, 1 733 de preoţi, 2 498 lăcaşe de cult) şi în Slovacia, a fost lichidată începând cu 1948. Episcopii au fost arestaţi, iar numeroşi preoţi asasinaţi (200? în România). Aşa cum făcuse în Ucraina, puterea comunistă a obligat clerul şi credincioşii greco-catolici să se integreze în Biserica Ortodoxă care, raliată regimului, nu a protestat.

Biserica Romano-Catolicâ a fost pretutindeni persecutată la sfârşitul erei staliniste. În Iugoslavia şi Albania, umilinţele şi arestările au început de foarte devreme. Arhiepiscopul Zagrebului, monseniorul Stepinac – care a refuzat să cadă la înţelegere cu guvernul titoist – a fost în 1946 judecat, acuzat de complicitate la crime de război şi condamnat la 16 ani de închisoare. Încă de la instaurarea lui, noul regim albanez a decis să exproprieze pământurile şi bunurile Bisericilor; în 1946, Ordinul Iezuiţilor a fost suprimat, iar în anul următor cel al Franciscanilor. Pe cale de consecinţă, nunţiul apostolic a fost expulzat, doi episcopi executaţi şi numeroşi preoţi arestaţi. Din 93 de preoţi practicanţi în 1944, doar 13 mai erau activi opt ani mai târziu.

În celelalte „democraţii populare“, represiunea împotriva catolicilor a avut loc, în principal, între 1948 şi 1952. Noile regimuri au închis mai întâi şcolile catolice şi i-au expulzat pe călugării şi călugăriţele din spitale. Apoi au atacat ierarhia, arestând episcopi: în România, mai mulţi episcopi închişi în iunie 1949 au fost condamnaţi în septembrie 1951 ca „spioni“; la fel s-a întâmplat în Cehoslovacia, unde arhiepiscopul de Praga, monseniorul Beran, a fost arestat în iunie 1949 şi unde înalţi demnitari ecleziastici au fost judecaţi în martie 1950 şi condamnaţi pentru spionaj în favoarea Vaticanului. În Ungaria, cardinalul Mindszenty, arestat la 26 decembrie 1948, a fost condamnat la închisoare pe viaţă două luni mai târziu. În Polonia, arestările în rândurile clerului superior au început ceva mai târziu; în 1953 este reţinut monseniorul Wyszyński şi tot atunci are loc procesul monseniorului Kacmarek.

Deşi Biserica Ortodoxă, care a acceptat să se supună, a fost relativ menajată, *Bisericile protestante au suportat din plin asalturile puterii*. În Bulgaria, la sfârşitul unui proces-spectacol ţinut în februarie-martie 1949, 15 membri ai Bisericilor evanghelice unite au compărut în instanţă pentru trădare şi spionaj în favoarea Statelor Unite. În Polonia, peste 2 000 de Martori ai lui Iehova au fost condamnaţi ca „spioni americani“. Bisericile Calvinistă şi Luterană au făcut şi ele obiectul unor persecuţii în Ungaria şi Germania, unde pastori şi enoriaşi au fost arestaţi şi închişi. În schimb, în Germania, capii Bisericilor au fost scutiţi de persecuţii.

Deculturalizarea societăţii

Politica de aneantizare a Bisericilor, care abia după destalinizare se va domoli în majoritatea ţărilor (exceptând Albania, unde religia a fost pur şi simplu interzisă), constituia pivotul unei acţiuni mai ample de deculturalizare a societăţii civile. Obiectivul era – şi aici, după modelul sovietic – înlocuirea „culturii burgheze“ cu o „cultură socialistă“. Un rol important îi revenea şcolii, care, trecută integral sub controlul statului, deci al partidului, trebuia să răspândească noua cultură:

> Scopul predării istoriei la colegiu şi la liceu – se precizează în 1954 într-un document al Ministerului bulgar al Educaţiei – este acela de a le induce elevilor un punct de vedere asupra evoluţiei sociale şi de a-i convinge că victoria

comunismului în lume este inevitabilă (*apud* G. Garlatti).

În România, zelosul Mihai Roller supraveghează *rescrierea manualelor de istorie* în conformitate cu ideile marxist-leniniste, având misiunea de a sublinia legăturile istorice cu Rusia.

Din biblioteci şi librării sunt eliminate toate cărţile de inspiraţie burgheză. Scriitorii, profesorii şi ziariştii nu mai pot scrie de acum înainte decât sub controlul Cenzurii. Deşi multe personalităţi din lumea culturală acceptă să se supună şi să colaboreze cu noul regim, alţii refuză şi îşi pierd astfel funcţiile oficiale. Chiar şi aşa, reduşi la inacţiune, aceşti intelectuali rămân suspecţi şi devin primele victime ale campaniilor de represiune. Astfel, în România, între 1958 şi 1961, ei sunt ţinta principală a lui Gheorghiu-Dej. Anumiţi scriitori, acuzaţi de „discuţii ostile“ şi de trimiterea unor manuscrise în Occident, sunt arestaţi şi judecaţi în procese-spectacol, menite să intimideze intelighenţia. Asemenea Partidului Comunist Sovietic, partidele comuniste vor să controleze tot, să domine tot: literatura, istoria, artele şi chiar ştiinţele, luându-i sistematic pe sovietici ca referinţă şi model. *Jdanov este considerat marele stăpân al culturii şi inspiratorul faimosului „realism socialist“*, în timp ce Lîsenko trece drept cel mai mare biolog din toate timpurile. Este incontestabil că această ruptură brutală de cultura occidentală, în beneficiul exclusiv al unei culturi sovietice imitate servil, a atârnat tot atât de greu asupra populaţiilor din Europa Centrală cât şi marxizarea propriu-zisă a gândirii.

O dependenţă totală faţă de URSS

Controlul partidelor comuniste: epurări şi procese

Acceptând doar un singur model de socialism, copiat exclusiv după sistemul sovietic, Stalin încearcă să stabilească un control total asupra ţărilor est-europene. Odată cu preluarea puterii de către echipele comuniste, nici un domeniu – politicul, desigur, dar şi economicul, socialul şi culturalul – nu trebuie să-i scape dominaţiei sale absolute. „Consilierii“ sovietici sunt pretutindeni prezenţi şi atotputernici; ei modelează realităţile naţionale după vrerea Kremlinului. Printr-un mimetism uimitor, în spatele căruia veghează Bătrânul stăpân, sunt jucate din nou, în decor european, toate actele confiscării statului şi societăţii ruse de către bolşevici cu 30 de ani mai devreme, inclusiv episoadele cele mai tragice ale epurărilor şi proceselor trucate.

Totul începe cu gigantica transmutaţie socială evocată de noi mai sus. *Într-o atmosferă de teroare*, *elitele economice şi sociale ale fiecărei ţări sunt îndepărtate* şi înlocuite cu persoane provenind, cel mai adesea, din mediul muncitoresc, considerate mai potrivite cu noul regim. Din 1952, în Cehoslovacia, corpul ofiţerilor este reînnoit în proporţie de 86%. Această imensă „purificare“, ce urmăreşte să înlocuiască în mod autoritar elementele indezirabile, nu se limitează la principalele mecanisme ale economiei,

societăţii şi statului; ea se extinde şi asupra Partidului Comunist, motorul sistemului. De altfel, Stalin este cel care impune ideea că partidele comuniste – asemenea PCUS în anii ’30 – adăpostesc elemente dubioase şi chiar trădătoare. Pentru a încerca să demonstreze realitatea ameninţării, el se foloseşte de ruptura răsunătoare cu Iugoslavia. De-acum înainte, tuturor celor care sunt acuzaţi, în sânul partidului, că lucrează pentru „imperialişti“ li se adaugă acoliţii lui Tito. *„Titoismul“ devine din 1948 una dintre cele mai cumplite acuzaţii*, dar şi dintre cele mai… facile. Orice militant care arată o cât de mică reticenţă faţă de punerea ţării sale sub tutela URSS riscă să fie imediat denunţat, arestat şi condamnat. Începând cu 1948, se dezlănţuie o epurare uriaşă, pregătită şi supravegheată îndeaproape de Moscova, epurare ce afectează, în medie, un membru al Partidului Comunist din patru (Z. Brzeziński).

Epurarea loveşte cel mai mult în militanţii intraţi masiv în partid în anii de după război. În Ungaria, de exemplu, efectivele comuniste au crescut de la 3 000 (1945) la 1,2 milioane (1949); în Polonia, de la 20 000 (1939) la 1,3 milioane (1948). Intraţi în partid în perioada fronturilor populare, nou-veniţii au fost cel mai adesea sensibili la declaraţiile conducătorilor, care anunţau instaurarea unui comunism specific fiecărei ţări. Credulitatea aceasta le-a fost fatală. După epurare, efectivele Partidului Comunist Cehoslovac, care ajungeau la două milioane în primăvara anului 1948, au scăzut în trei ani cu 900 000 de membri.

Dar cel mai tulburător fapt a fost, pentru contemporani, să vadă că acest val puternic îi mătură şi pe cei mai înalţi demnitari ai partidului. Într-adevăr, potrivit propagandei, „duşmanii dinăuntru“ erau prezenţi în însăşi conducerea aparatului. Odată cu începutul anului 1948 au loc arestări, procese şi condamnări, care se prelungesc până în 1954, cu două momente de vârf, în 1949 şi 1951-1952. Nici o ţară nu a fost ocolită.

Procesul a început lent în 1948; la acea vreme, el nu îi viza direct pe cei mai înalţi demnitari ai partidului. Totuşi, în România, ministrul Justiţiei, Lucreţiu Pătrăşcanu, a fost îndepărtat la 24 februarie din funcţiile sale şi din aparatul de partid. Măsura nu a trecut neobservată, întrucât din august 1944 omul servise plin de zel Partidul Comunist, eliminând „criminalii de război şi profitorii“ şi epurând administraţia judiciară de orice element ostil partidului. Condamnat ca trădător, a fost ulterior executat. În Bulgaria, un sprijin preţios al comuniştilor în momentul preluării puterii de către Frontul Patriotic, generalul Dimităr Tomov, a fost de asemenea arestat pentru trădare şi sabotaj, fiind spânzurat la 25 august 1948. În acelaşi moment, începea în Polonia o operaţiune dirijată împotriva „deviaţioniştilor de dreapta“ care, fără a-l numi explicit, îl viza pe secretarul general al Partidului Comunist, Władysław Gomułka. Abia la începutul anului 1949 acesta a fost lovit direct şi brutal: a fost exclus din secretariatul general al partidului şi din guvern.

Începând cu 1949, *dizgraţiile şi condamnările s-au abătut* – aşa cum a fost cazul cu Gomułka – *asupra celor mai influenţi membri ai partidului.* Liderul albanez Enver Hodja a profitat de contextul ostilităţii faţă de Iugoslavia pentru a ordona arestarea a 12 „agenţi troţkişti aflaţi în slujba Iugoslaviei“ şi, mai

ales, pentru a-l elimina pe principalul său rival, „titoistul“ Koçi Xoxe, unul dintre şefii Rezistenţei, ministru de Interne şi secretar general al partidului, executat pe 11 iunie 1949. Câteva zile mai târziu, la 20 iunie, s-a anunţat în Bulgaria arestarea numărului doi al partidului, Traicio Kostov, mâna dreaptă a lui Gheorghi Dimitrov, celebrat cu doi ani înainte drept „cel mai iubit şi mai respectat dintre responsabilii partidului nostru, un mare om de stat şi făuritor al Bulgariei noi“ *(apud* D. Charlanov, L. Ognianov, P. Tzvetkov). După smulgerea cu forţa a mărturisirilor şi în ciuda retractărilor sale din cursul procesului, a fost condamnat la moarte pentru spionaj şi executat (17 decembrie). Simultan cu arestarea lui Traicio Kostov şi cu puţin timp înaintea procesului său, a avut loc în Ungaria un alt proces, mult mai răsunător în Occident, cel al lui Lázslo Rajk. După ce a luptat în Spania în Brigăzile Internaţionale şi a fost închis în Franţa şi apoi în Germania pe durata războiului, a devenit secretar general adjunct al Partidului Comunist Maghiar, ministru de Interne (1946-1948) şi apoi ministru de Externe până în iunie 1949, când, acuzat de complot împotriva statului şi de complicitate cu Iugoslavia, a fost arestat (împreună cu alte 94 de persoane), condamnat la moarte şi executat (16 octombrie 1949). Instrucţia judiciară a procesului lui Rajk i-a oferit primului-secretar al Partidului maghiar, Mátyás Rákosi, prilejul de a-i înmâna omologului său, Klement Gottwald, o listă cu aproximativ 60 de înalţi responsabili cehoslovaci suspectaţi de „activitate de spionaj“. În noiembrie 1949, Evžen Löbl, viceministrul Comerţului exterior cehoslovac, era la rândul lui arestat.

Anii 1950 şi 1951 au fost mai puţin bogaţi în procese-spectacol, dar campania de epurare a partidelor comuniste a continuat activ în Bulgaria (în 1950, peste 100 de comunişti au fost judecaţi în 13 procese) şi mai ales în Cehoslovacia. În această ţară, în ianuarie şi februarie 1951, 50 de anchete au vizat înalţi responsabili ai partidului şi ai statului – printre care Arthur London şi V. Clementis. Dar au fost necesari doi ani pentru a găsi un „Rajk cehoslovac“ (K. Bartošek) în persoana lui Rudolf Slánský, membru al Comitetului Central al partidului încă din 1928, secretar general al partidului (1945) şi viceprim-ministru. După arestarea sa, la 24 noiembrie 1951, i-au urmat, în primul semestru din 1952, Rudolf Margolius, viceministru al Comerţului exterior, şi Josef Frank, adjunctul lui Slánský. Procesul, care a avut loc în noiembrie 1952, a evidenţiat originile evreieşti ale acuzaţilor şi legăturile lor cu „sionismul internaţional“; el s-a încheiat cu condamnarea la moarte a 11 din 14 inculpaţi. În cursul anilor 1953-1954 au avut loc şi alte procese legate de cel al lui Slánský.

Tot în această perioadă, au fost judecaţi mai mulţi demnitari ai Partidului Comunist Român, printre care Ana Pauker. Întâlnindu-se în 1951 cu prim-secretarul Partidului Comunist Român, Gheorghiu-Dej, Stalin s-ar fi arătat mirat că România nu i-a denunţat public pe „agenţii titoismului şi ai sionismului internaţional“, cum au făcut celelalte democraţii, ţinând cont de faptul că partidul român avea „în posturile sale importante oameni care au luptat în Spania şi Franţa, unde serviciile de spionaj englez şi american erau extrem de active“ *(apud* C. Durandin). Mustrarea a dat roade. La 27 mai 1952,

Comitetul Central a anunţat excluderea lui Vasile Luca, ministrul de Finanţe, şi a lui Teohari Georgescu, ministrul de Interne, pentru deviaţionism. La 5 iulie, Ana Pauker, secretar general al partidului din august 1944, a fost destituită din Ministerul Afacerilor Externe şi arestată în februarie 1953.

La peste 50 de ani de la desfăşurarea faptelor şi în pofida deschiderii anumitor arhive ale partidelor comuniste, încă nu ne explicăm bine această incredibilă şi infernală campanie de acuzaţii, mărturisiri şi condamnări grele ce s-a derulat în şapte state timp de peste cinci ani. Totuşi, există printre istorici o convingere unanimă: şeful orchestrei, cel care dirijează totul, controlează totul şi reimpulsionează acţiunea atunci când slăbeşte, este incontestabil Stalin. Conducătorii „democraţiilor populare“ nu sunt decât nişte executanţi care, tremurând de teamă pentru ei înşişi, aduc victimele în faţa căpcăunului de la Kremlin. Ei acţionează sub presiunea serviciilor de securitate sovietice, care lucrează în reţea, au putere totală asupra poliţiei politice din fiecare stat şi îşi impun propriile metode. În momentul procesului Kostov,

> în Bulgaria, deşi s-a ţinut secret acest lucru, consilierii sovietici ajută organele de investigaţie şi de instrucţie. Ei introduc metode ştiinţifice de interogatoriu, printre care aceea de a lipsi acuzatul de somn timp de până la 40 de zile şi nopţi consecutive, ceea ce îl duce fie la nebunie, fie la colaborare. Aceiaşi consilieri încearcă să-şi convingă colegii bulgari, începând din 1948, că inamicul trebuie căutat în sânul partidului, deoarece partidul fiind la putere, spre el se îndreaptă atenţia duşmanului (S. Courtois).

Dacă, aşadar, organizatorul acestui val de represiuni este identificat cu precizie, motivaţiile sale, în schimb, rămân încă în discuţie. Obiectivul principal al Kremlinului este, fără îndoială, accelerarea satelizării Europei de Est, pentru a obţine supunerea completă a partidelor comuniste aflate la putere. Trebuie vegheat ca în nici una dintre aceste ţări să nu izbucnească vreodată o rebeliune precum cea din Iugoslavia. Toţi liderii marcaţi de experienţe naţionale prelungite (care au participat, de exemplu, la mişcările de rezistenţă) trebuie îndepărtaţi. Voinţa firească a lui Stalin de a avea la dispoziţie partide complet supuse devine o necesitate absolută în contextul internaţional al anilor ’50. În momentul izbucnirii conflictului coreean, în blocul sovietic se impune ideea unui război iminent în Europa. Aceasta prilejuieşte pregătiri intense; în Cehoslovacia se trece la militarizarea economiei şi a vieţii sociale, ca şi la creşterea considerabilă a bugetului militar. La 1 ianuarie 1953, numărul soldaţilor atinge 292 788 de persoane, adică dublu faţă de 1949. Represiunea din interiorul aparatului de partid îşi face apariţia în acest context de iminenţă a unui conflict de mare anvergură:

> Fratele cel mare – explică K. Bartošek – îşi cunoaşte bine tovarăşii devotaţi şi are o idee bine conturată despre duşmanii din Vest. „Pedagogia cadavrelor“ pe care o practică pare să atingă culmile machiavelismului. Ce trebuie făcut pentru a-i convinge pe adversari de forţa şi hotărârea voastră (şi, eventual, pentru a da iluzia slăbiciunii voastre)? Ce trebuie făcut pentru a provoca printre ei dezordinea absolută? Pentru a vă convinge aliaţii fideli,

> iniţiaţi în secretele puterii, de gravitatea situaţiei, de nevoia unei discipline de fier în conflictul gata să izbucnească, de necesitatea sfântă a sacrificiului? Trebuie sacrificaţi cei mai fideli dintre fideli, trebuie aleşi cei care oferă garanţia că această decizie va avea cel mai larg ecou posibil pe scară internaţională, în toate direcţiile, inclusiv Uniunea Sovietică (*Les aveux des archives*).

Să adăugăm că noua politică a URSS faţă de Israel şi de lumea arabă poate explica, dacă nu chiar justifica, antisemitismul care guvernează al doilea val de procese (1951-1953).

Deşi au fost nişte executanţi zeloşi, liderii diferitelor partide comuniste din estul Europei au ştiut să profite de această operaţiune. Într-adevăr, datorită ei au putut elimina rivali declaraţi sau potenţiali, cum e Koçi Xoxe în Albania. Dar mai ales ea a permis – în România, de pildă, cu prilejul arestării lui Vasile Luca, Teohari Georgescu şi Ana Pauker – canalizarea nemulţumirii populare spre ţapii ispăşitori.

În definitiv, mesajul transmis de regizorul sinistrelor procese din anii 1948-1953 era triplu. Liderilor, le spunea că supravieţuirea lor depindea de supunerea absolută; populaţiei, că nici un individ, nici chiar cel mai puternic, nu era ferit de suspiciuni; Occidentului, că Uniunea Sovietică era animată de hotărârea clară de a-şi păstra recentele cuceriri.

Controlarea statelor

În concluzia unei dări de seamă privind procesele din anii ’50, istoricul ceh Josef Belda observă:

> De fapt, nu organele supreme ale Partidului Comunist Cehoslovac, ci Partidul Comunist al Uniunii Sovietice lua deciziile în principalele probleme ale politicii externe, economiei, comerţului exterior şi mai ales în viaţa internă a partidului, armatei şi securităţii.

Constatarea are valabilitate generală. În sânul noilor regimuri, sovieticii sunt peste tot, controlează tot: economia, cultura şi în special politica.

„Supraveghetorul oficial numărul unu“ (B. Lazid) este *ambasadorul sovietic*, *omniprezent şi atotputernic*. În plus, fiecare instituţie a statului are un contingent impresionant de „consilieri sovietici“. Prefectul poliţiei din Budapesta, Sándor Kopácsi, era asistat de doi dintre aceştia, care, îşi aminteşte el,

> participau la toate întâlnirile noastre de lucru, punând să li se traducă diferitele intervenţii sau, mai frecvent, cerându-le interpreţilor să le rezume esenţialul într-o scurtă notă în limba rusă. Seara, făceau o plimbare până la Ministerul de Interne, unde se întâlneau cu superiorii lor. Probabil că în acel moment prezentau rapoartele. Apoi erau conduşi la domiciliul lor, situat în cartierul rezidenţial Buda, chiar în vilele unde locuiseră miniştrii din vechiul regim. Acolo

aveau cluburi rezervate, terenuri de sport şi şcoli pentru copiii lor.

Armata, ca şi poliţia, era sub controlul sovietic. Şeful armatelor poloneze, mareşalul Rokossowski, deşi născut la Varşovia, era de naţionalitate sovietică şi vorbea prost poloneza.

> După numirea lui Rokossowski – notează Wojciech Jaruzelski în *Memoriile* sale – am asistat la sosirea unui nou val de ofiţeri şi generali sovietici. Mii şi mii care nu mai aveau nici o legătură personală cu Polonia, nu vorbeau limba noastră. Şi nici nu încercau s-o înveţe.

Reorganizarea forţelor armate cu sprijinul militarilor şi al experţilor sovietici era prevăzută în *pactele de prietenie, alianţă şi asistenţă reciprocă*, *încheiate pe 20 de ani*, care legau „democraţiile populare“ europene de URSS şi între ele. Primul pact a fost semnat cu Cehoslovacia în decembrie 1943, iar cel mai recent la 20 septembrie 1955, cu RDG, pe o durată de 25 de ani. Un al doilea val de tratate va fi semnat la mijlocul anilor ’60. Prin această „pactomanie pozitivă“ s-a pus la punct o apărare comună, cu intervenţia militară în cazul unei agresiuni germane. Dar mai era prevăzut angajamentul de a nu participa la o coaliţie îndreptată împotriva uneia dintre semnatare. Această clauză i-a servit Uniunii Sovietice pentru a face presiuni asupra statelor est-europene atrase de Planul Marshall. Pactul de la Varşovia, alianţă politică şi militară încheiată în mai 1955 de Albania, Bulgaria, Cehoslovacia, RDG, Ungaria, Polonia şi România, nu a făcut decât să se suprapună cu reţeaua tratatelor bilaterale semnate din 1943, dar după intrarea RFG în NATO, el a vrut „să sublinieze că lagărul socialist există şi că nu poate fi modificat“ (Hélène Carrère d’Encausse). Rolul său a devenit important abia din deceniul şase, în cursul căruia a avut loc o intensificare a operaţiunilor de omogenizare a comandamentului şi a materialului. Intervenţia forţelor Pactului pentru a pune capăt Primăverii de la Praga este o dovadă a acestei evoluţii.

Din punct de vedere economic, dependenţa „democraţiilor populare“ faţă de Uniunea Sovietică era la fel de izbitoare. După enormele reparaţii de război pretinse Germaniei de Est şi statelor satelit ale vechiului Reich, reparaţii care au secătuit considerabil aceste ţări, URSS a pus la punct un ingenios sistem de întreprinderi mixte, ce i-a permis să controleze şi să profite la maximum de sectoarele economice cheie: transporturile în Ungaria şi Iugoslavia, minele şi construcţiile navale în Bulgaria, uraniul în Cehoslovacia etc. *Consiliul de Ajutor Economic Reciproc (CAER sau COMECON), creat în ianuarie 1949, nu trebuie confundat cu un fel de piaţă comună a Estului european.* El a avut un impact redus pe toată perioada stalinistă, Uniunea Sovietică controlând direct economia fiecărei ţări membre. Abia odată cu destalinizarea s-a intensificat cooperarea şi abia în anii ’70 a început procesul de integrare, însă relaţiile dintre URSS şi partenerii săi rămân în continuare inegale. S-a făcut totul, mai ales prin intermediul planurilor şi al unei înguste specializări economice a statelor satelite, ca acestea să depindă preponderent, încă din anii ’50, de Moscova. La acea vreme, URSS îi furniza Cehoslovaciei 70% din cupru şi

aluminiu, 75% din minereurile de fier, 80% din petrol, 90% din nichel. În acelaşi timp, de exemplu, URSS folosea statele est-europene ca sursă de materii prime şi produse semifinite, dar şi ca furnizori de produse fabricate, astfel că sateliţii europeni au ocupat curând un loc special în economia sovietică. Este o dimensiune a satelizării ce nu poate fi neglijată.

Veleităţile de tutelă asupra Iugoslaviei şi Finlandei

Un eşec usturător în Iugoslavia

Un diferend oarecum obscur

În ciuda deschiderii unor arhive, motivele adânci care au dus la una dintre rupturile cele mai răsunătoare din sânul lumii comuniste – excluderea Iugoslaviei din Kominform în iunie 1948 – rămân, după aproape 60 de ani, puţin clare. Raţiunile oficiale invocate de sovietici pentru a justifica excomunicarea conducerii iugoslave nu sunt altceva decât pretexte. Cine ar putea crede, de exemplu, că absenţa democraţiei din partidul iugoslav a putut să trezească cu adevărat indignarea echipei staliniste? Aşadar, motivele disputei trebuie căutate în altă parte decât în lista acuzaţiilor pe care Stalin le schiţează în prima sa scrisoare, din 27 martie 1948.

Această căutare nu e uşoară, întrucât ambele ţări păreau să se înţeleagă perfect până la ruptura brutală. Până atunci, Tito a servit fără scrupule Kominternul şi s-a supus ordinelor lui Stalin, inclusiv aceluia de a conduce epurarea Partidului Comunist Iugoslav clandestin, al cărui şef devenise la sfârşitul anului 1937. Incontestabil, cei doi oameni de stat s-au înţeles mai greu în timpul celui de-al doilea război mondial – aşa cum am văzut în capitolul 2 însă divergenţele referitoare la punctul esenţial al preluării puterii de către comunişti nu periclitaseră legăturile fundamentale dintre cele două ţări. Încă de la crearea structurilor noii „republici populare“, devenise evident că *aceasta avea un singur model: Uniunea Sovietică stalinistă*. Noua Constituţie (1946) imita Constituţia sovietică din 1936. Parlamentul Iugoslaviei era bicameral, asemenea celui al URSS, cu o cameră federală şi o cameră a naţionalităţilor. Organizarea partidului reproducea structura PCUS: birou politic, comitet central federal etc. Din punct de vedere economic, alinierea la modelul sovietic era şi ea totală; un plan cincinal (inaugurat în aprilie 1947) privilegia industria grea şi se baza pe practici stahanoviste.

O situaţie similară se găsea la sate, unde etapele experienţei sovietice au fost urmate cu scrupulozitate: reformă agrară, cote obligatorii, colectivizare etc. Numărul cooperativelor crescuse de la 454, la sfârşitul anului 1946, la peste 1 680 în primăvara lui 1949. Ideologic vorbind, referinţa constantă era marxism-leninism-stalinismul. Fiecare aniversare a lui Stalin umplea prima pagină a ziarelor; *prietenia cu URSS era reafirmată permanent*:

URSS – declara Tito la 1 aprilie 1947 – este singura ţară care nu ne

cumpără independenţa. Este singura ţară unde auzi vorbindu-se de pace. Oriunde în altă parte auzi vorbindu-se numai de bombe (J. Krulic).

Consensul dintre Tito şi Stalin părea a fi adânc, nu numai în planul relaţiilor internaţionale, ci şi asupra unor subiecte specifice, cum e proiectul federaţiei balcanice.

Am amintit mai devreme ideea de a reuni Iugoslavia, Bulgaria şi Albania într-un vast ansamblu de 30 de milioane de locuitori. În toamna anului 1944, diplomaţia franceză aflase de ea şi era îngrijorată. La Moscova, ca şi în cele trei ţări vizate, ideea era mai curând bine primită. La începutul anului 1945 au demarat chiar negocieri, dar au fost întrerupte puţin înainte de Ialta. Relaţiile dintre Bulgaria şi Iugoslavia, în special dintre Dimitrov şi Tito, rămâneau foarte bune, acesta din urmă fiind primit triumfal la Sofia în 1947. Totuşi, trebuiau gândite bine formele exacte de apropiere dintre ţări. Or, la începutul lui 1948, Stalin a cerut brusc înfiinţarea imediată a unei federaţii. Iugoslavii au considerat intolerabilă această presiune şi au refuzat. Astfel a început cearta dintre Moscova şi Belgrad, care s-a încheiat cu ruptura din iunie 1948.

Scandalul ne pare simptomatic pentru divergenţele majore dintre Stalin şi Tito în legătură cu cooperarea dintre statele comuniste. Liderul iugoslav, care nu admitea decât relaţii pe picior de egalitate, era şocat de comportamentul hegemonie al sovieticilor faţă de „fraţi“. Încă din perioada celui de-al doilea război mondial, el nu acceptase pretenţia lui Stalin de a hotărî momentul preluării puterii de către comunişti în Iugoslavia, şi nu i-a ascultat ordinele. La fel, conducătorii iugoslavi în ansamblul lor fuseseră jigniţi de modul în care sovieticii făcuseră din societăţile mixte sovieto-iugoslave (aviaţie, transporturi fluviale) nişte întreprinderi pentru profitul lor în primul rând, fără a lua câtuşi de puţin în calcul dificultăţile de care se lovea tânărul stat înfrăţit. Această hegemonie se exprima şi prin pătrunderea în forţă a spionilor sovietici sau a complicilor lor în toate marile compartimente ale statului iugoslav. Ţinând cont de popularitatea „fratelui cel mare“ rus, iugoslavii nu denunţaseră aceste atingeri la adresa suveranităţii lor, însă decepţia şi resentimentul persistau atunci când a izbucnit marea criză din primăvara anului 1948.

În ceea ce-l priveşte, fără a se exprima nici el deschis, Stalin era exasperat de comportamentul conducătorilor iugoslavi care, în mod evident, doreau să păstreze autonomia în luarea deciziilor şi concepeau relaţiile dintre statele comuniste, inclusiv cu cel mai puternic, pe baze egale. Or, *potrivit liniei staliniste*, *apartenenţa la tabăra comunistă presupunea subordonarea totală faţă de interesele şi deciziile Moscovei*.

Excluderea din Kominform

Desfăşurarea faptelor care au dus la excluderea Iugoslaviei din tabăra stalinistă în primul semestru din 1948 ne este cunoscută în special datorită relatării lui Vladimir Dedijer.

Totul începe cu imperativul relansării *proiectului de federalizare*

balcanică. În ianuarie 1948, Stalin le sugerează iugoslavilor să „înghită Albania“, iar în februarie cere reluarea negocierilor dintre iugoslavi şi bulgari. Invocând necesitatea de a nu perturba planul cincinal în curs de realizare, Tito refuză să încheie un acord imediat. Rezistenţa liderului iugoslav, la care se adaugă trimiterea a două divizii în Albania fără acordul lui Stalin, îl irită în cel mai înalt grad pe acesta din urmă; el începe atunci „strangularea tăcută“ a regimului titoist şi mai întâi refuză să-i vândă materii prime indispensabile (metale, petrol, bumbac), iar apoi, pe 18 martie, anunţă retragerea tuturor experţilor sovietici. Aceste măsuri le prefigurează pe cele care, 15 ani mai târziu, vor marca ruptura dintre URSS şi China.

La 27 *martie*, *data când Stalin trimite prima scrisoare Partidului Comunist Iugoslav* (şi comunicată membrilor Kominformului), se declanşează campania de discreditare a echipei titoiste. Acesteia i se reproşează metodele troţkiste, nerespectarea regulilor democratice în sânul partidului, relaxarea luptei împotriva capitaliştilor şi numeroasele declaraţii antisovietice care pretind, printre altele, că „socialismul, în URSS, a încetat să fie revoluţionar“.

Începe imediat, chiar în Iugoslavia, prin grija serviciilor secrete sovietice, o acţiune de anvergură, menită a rupe unitatea Comitetului Central şi a-i izola pe „titoişti“. O a doua scrisoare trimisă de Moscova şi datată 4 mai vizează exact această direcţie, deoarece condamnă orgoliul liderilor iugoslavi („li s-au urcat la cap realizările şi au crezut că marea nu le ajunge decât până la genunchi“) şi ingratitudinea lor faţă de Armata Roşie, care ar fi intervenit decisiv pentru eliberarea Iugoslaviei.

Atacurile nu rămân fără efect. *„Lagărul comunist“ se aliniază imediat la poziţiei stalinistă*, în frunte cu Ungaria, urmată de România, care elimină rapid portretele lui Tito. În guvernul iugoslav, membrii prosovietici (Sreten Vujović, ministrul de Finanţe, şi Andrija Hebrang, preşedintele Comisiei de planificare) încearcă să susţină punctul de vedere stalinist, dar sunt excluşi rapid din Comitetul Central (9 mai), iar câteva zile mai târziu arestaţi pentru „crime împotriva securităţii statului“. Cu toate acestea, Stalin e convins că echipa titoistă nu va putea rezista mult timp şi că va trebui să cedeze locul unor noi conducători, numiţi de el însuşi. Este mesajul foarte clar exprimat în faimoasa rezoluţie a Kominformului, adoptată pe 28, în care se afirmă:

> Comuniştii iugoslavi nu înţeleg probabil, sau se prefac că nu înţeleg, că ideile lor naţionaliste nu pot duce decât la decăderea Iugoslaviei într-o republică burgheză ordinară, la pierderea independenţei şi la transformarea Iugoslaviei într-o colonie a ţărilor imperialiste. Biroul Kominformului nu se îndoieşte că există în Partidul Comunist Iugoslav elemente sănătoase, credincioase marxism-leninismului, tradiţiilor internaţionaliste şi frontului socialist.

În tabăra lui Tito, consternării şi îndoielii (la sfârşitul lui iulie 1948, cel de-al V-lea Congres al partidului se încheie încă prin exclamaţia dublă: „Tito, Stalin!“) le urmează deruta şi mânia. *Într-adevăr, în câteva luni*, *comerţul cu URSS şi cu statele din Est încetează complet*, obligând Iugoslavia să ceară de

urgenţă ajutorul Occidentului. Astfel că trebuie definite noi principii de politică externă, care să scoată ţara din izolare, şi inventată o nouă versiune a comunismului, radical diferită de stalinism. Sarcină pe care o va îndeplini în doi ani (1948-1950) o echipă condusă de Milovan Djilas şi compusă din Boris Kidrić, Edvard Kardelj, Moša Pijade etc.

Or, această reorientare radicală trebuie să aibă loc sub tirurile continue ale Moscovei, care, până la moartea lui Stalin, nu-şi pierde speranţa că va ucide balaurul titoist. URSS duce un adevărat război rece, paralel cu cel purtat pe plan internaţional împotriva Statelor Unite, război ce ia mai multe forme: campanii ideologice de o virulenţă nemaiîntâlnită, măsuri de blocadă economică şi presiuni militare. În mai multe rânduri (iulie-august 1949, etc.) sunt anunţate concentrări de trupe sovietice la frontierele iugoslave.

Aceste ameninţări provoacă din partea lui Tito o teribilă „vânătoare de vrăjitoare“ împotriva tuturor celor care sunt suspectaţi de atitudini prosovietice sau prokominformiste (porecliţi *informbirovsti*). Cu ajutorul redutabilei poliţii de stat (UDB), condusă de Aleksandăr Ranković, represiunea a luat tot felul de forme, de la excluderea din partid şi din administraţie până la închiderea în lagăre. Acestea erau, de cele mai multe ori, situate pe insule, dintre care celebra şi de tristă amintire „Goli Otok“ (insula goală). Potrivit lui Karel Bartošek,

> persecuţia comuniştilor din Iugoslavia, începută în 1948-1949, este probabil una dintre cele mai ample persecuţii pe care Europa le-a cunoscut până atunci, după Uniunea Sovietică a anilor ’20-’40, Germania anilor ’30 şi represiunea comuniştilor din timpul ocupaţiei naziste – persecuţie „amplă“ evidentă dacă ne raportăm la numărul „comuniştilor aderenţi“.

Potrivit lui Vladimir Dedijer, 31 000 sau 32 000 de persoane ar fi trecut numai prin lagărul de la „Goli Otok“. Pe atunci adolescent, Jovan Divjak, viitorul comandant al armatei din Bosnia-Herţegovina, îşi aminteşte de

> discuţiile pe şoptite, în care se spunea despre cutare că, deşi cinstit, fusese închis pe Insula goală… Nimeni nu înţelegea ceva din ceea ce se întâmpla, dar ni se făcea pielea găină când auzeam mărturiile cuiva care se întorsese de „acolo“. Ca şi cum simplul fapt de a ni se povesti putea să ne transmită ciuma.

Deşi nu a existat o rebeliune masivă împotriva regimului titoist, s-au înregistrat în schimb numeroase dezertări ale diplomaţilor aflaţi la post în ţările comuniste şi s-au creat grupuri de rezistenţă în Croaţia (grupul lui Dušan Brkić) şi mai ales în Muntenegru (grupul lui Ilja Bulatović), unde popularitatea Rusiei şi a lui Stalin atingea cele mai ridicate cote.

„Titovcina“ sau instrumentalizarea titoismului

Deşi nu a reuşit să-şi atingă scopul prin declanşarea acestei furtuni, Tito

fiind zdruncinat, dar nu scufundat, Stalin a ştiut să recupereze în mod remarcabil miza şi a făcut din „titoism“ un ţap ispăşitor. Aşa cum îl diabolizase pe Troţki, ajungând să poată elimina fără proces orice individ considerat apropiat ideilor sale, Stalin a făcut din Tito un nou Antichrist. Potrivit vulgatei staliniste, Troţki, alungat din paradisul stalinist, rătăcea prin lume pentru a răspândi răul alături de alţi îngeri căzuţi ai Internaţionalei a IV-a; în ceea ce-l privea, Tito era conducătorul unei ţări bine precizate, ceea ce înlesnea identificarea şi denunţarea lui. *Astfel, Stalin a găsit în Tito un duşman ideal*, *apt de a fi acuzat de toate comploturile imaginabile*, printre care acela de a infiltra şi destabiliza permanent ordinea comunistă mondială. Începând din iunie 1948, orice individ putea fi aruncat în gheena veşnică doar pe baza simplei acuzaţii de „titoism“. Atmosfera a devenit irespirabilă în toate ţările comuniste:

> Se născuse *Titovcina* – scrie în *Memoriile* sale Jiří Pelikán, pe atunci membru al Tineretului comunist cehoslovac – fenomen nou, apărut după condamnarea Iugoslaviei de către Kominform. O atitudine oricât de rezervată faţă de Uniunea Sovietică, cea mai mică reticenţă în a-i urma la literă instrucţiunile erau categorisite drept titoism. Iar asta era suficient pentru a declanşa în tot partidul, şi în afara lui, un fel de vânătoare de vrăjitoare.

Stalin a văzut repede avantajele pe care le putea obţine de pe urma rebeliunii lui Tito şi a început seria marilor procese amintite mai sus. La Tirana, Sofia şi Budapesta, Koçi Xoxe, Traicio Kostov şi László Rajk au fost arestaţi, târâţi în noroi, torturaţi, condamnaţi şi executaţi pentru că au încercat, chipurile, să distrugă regimurile socialiste cu complicitatea activă a liderilor iugoslavi. În nota din 28 septembrie 1949 trimisă de sovietici guvernului iugoslav, prin care anulau tratatul de prietenie şi cooperare semnat de cele două ţări, se afirmă explicit că procesul „criminalului de stat şi spionului“ Rajk a demonstrat că

> şefii conducerii iugoslave au efectuat şi continuă să efectueze activităţi ostile şi subversive împotriva URSS, nu doar din proprie iniţiativă, ci şi urmând instrucţiunile directe ale mediilor străine imperialiste.

La început, „Titovcina“ vizează condamnarea a două devieri majore ale echipelor aflate la putere: împotrivirea – chiar şi cea mai mică – faţă de ordinele lui Stalin; şi căutarea – chiar şi cea mai modestă – a unor soluţii specifice la problemele fiecărei ţări. Să observăm că adversarii sistemului comunist au considerat foarte de timpuriu că această dublă exigenţă – supunerea absolută faţă de Kremlin şi alinierea totală la modelul sovietic – este irealizabilă pe termen mediu şi lung. Din acest moment, guvernul american, la sfaturile lui George Kennan, convins că comunismul rus „va fi într-o zi distrus de către copiii săi – partidele comuniste rebele din statele satelit“ – a hotărât să sprijine regimul lui Tito, acordându-i un ajutor economic consecvent. Această strategie s-a dovedit a fi corectă, deoarece reuşita

regimului iugoslav, începând cu anii ’50, a trezit un interes viu în celelalte state comuniste est-europene, în special în Polonia şi Ungaria. A fost nevoie de întreaga ostilitate a Chinei maoiste şi de intervenţia tancurilor sovietice în Budapesta, în toamna anului 1956, pentru a curma această admiraţie. „Titoismul“ a fost din nou vânat atunci, dar de data aceasta pentru că reprezenta o versiune concurentă atractivă a comunismului, atât din punct de vedere economic, cât şi pe planul politicii externe. În urma schismei din anii ’60, tabăra maoistă – preluând metodele staliniste – l-a folosit pentru a începe noua sa vânătoare de vrăjitoare revizioniste.

Un semisucces în Finlanda

Contrastul dintre abordarea problemei iugoslave şi a celei finlandeze de către Stalin este aproape total. Cu cât, în primul caz, liderul comunist creează deliberat condiţiile unui conflict şi, odată declanşat, îl exploatează şi îl instrumentalizează, cu atât dă dovadă de prudenţă şi flexibilitate în raporturile cu Finlanda.

E drept, condiţiile erau foarte diferite. *Finlanda şi URSS se confruntaseră brutal, în cursul a două războaie recente*: primul (noiembrie 1939-martie 1940), prilejuit de agresiunea sovietică; al doilea (iunie 1941-septembrie 1944), declanşat împotriva Uniunii Sovietice de către nazişti cu participarea Finlandei, dornică să recupereze teritoriile pierdute. De două ori învinsă de către sovietici, dar de fiecare dată după lupte crâncene, Finlanda s-a dovedit încă o dată capabilă, după septembrie 1944, să se întoarcă împotriva trupelor germane. Ca urmare, a fost considerată de Aliaţi un „stat semiînvins“ şi şi-a păstrat libertatea. Un adevărat tur de forţă, datorat în mare parte abilităţii diplomatice a doi dintre politicienii ei, Mannerheim şi Paasikivi.

Soarta ţării rămânea totuşi îngrijorătoare. Ruinat, amputat nu doar de teritoriile pierdute în 1940, ci şi, după armistiţiul negociat la Moscova pe 19 septembrie 1944, de întreaga fâşie Petsamo şi de baza Porkkala (pentru 50 de ani), obligat să le plătească sovieticilor reparaţii de război în valoare de 300 de milioane de dolari, statul finlandez se găsea într-o situaţie dintre cele mai critice. Avea toate motivele să se teamă de puternicul şi ambiţiosul său vecin sovietic, care începea atunci satelizarea mai multor state europene.

Împovărătoarele exigenţe sovietice

Este imposibil să ne imaginăm care au fost intenţiile reale ale lui Stalin în legătură cu Finlanda, întrucât nu dispunem de nici o mărturie decisivă în acest sens. Trebuie deci să ne limităm la simple presupuneri.

Dintre acestea, nu putem trece cu vederea un proiect de instaurare a unui regim de democraţie populară, ce ar fi avut ca nucleu Partidul Comunist Finlandez. Una dintre clauzele armistiţiului din septembrie 1944 prevedea revenirea în viaţa politică a Partidului Comunist, care fusese exclus încă din

1930. Comisia sovietică de aplicare, creată în urma acestei convenţii, urma să se ocupe „activ“ de reuşita dispoziţiei (Françoise Thibaut). *Partidul Comunist s-a impus rapid drept principala componentă a unui „front“ alcătuit din formaţiunile de extremă stingă (Suomen Kansan Demokraattinen Liitto,* Liga Democratică a Poporului Finlandez, SKDL) şi, la alegerile din 1945, a obţinut în Parlament 49 de locuri din 200. În 1948, a pierdut 11 locuri, dar a rămas a treia forţă politică din ţară.

Cu acest „cal troian“ la îndemână, Stalin avea la dispoziţie numeroase ocazii de a interveni, atât de împovărătoare şi de greu de îndeplinit erau obligaţiile impuse Finlandei. Suma reparaţiilor era egală cu jumătatea venitului naţional finlandez din anul 1938, ea trebuind achitată în şase ani. Cum ar fi putut o ţară ruinată şi dezmembrată să reuşească o asemenea performanţă? În plus, se stipula că 60% din valoarea sumei trebuia plătită în produse metalurgice, în condiţiile în care acestea din urmă reprezentau doar 4% din exporturile finlandeze înainte de 1939! Cu asemenea pretenţii, Kremlinul putea fi suspectat că pregătise dacă nu un *casus belii*, cel puţin un pretext de a interveni şi de a-şi impune tutela.

Dacă acestea erau gândurile ascunse ale lui Stalin, ele s-au dovedit destul de repede nefondate, naţiunea finlandeză mobilizându-se pentru a se achita de toate obligaţiile prevăzute în Convenţia din 1944 şi pentru a nu-i oferi Uniunii Sovietice nici un motiv să intervină. *Efortul de redresare a fost „gigantic“* (F. Thibaut). Cei 300 000 de refugiaţi provenind din teritoriile recuperate de sovietici (îndeosebi din Karelia) au fost integraţi. *Economia a fost complet reorganizată, relansată şi modernizată*, în special industria mecanică, ajunsă la o dezvoltare fără precedent. Pentru a asigura maximul de exporturi, au fost stabilite sau restabilite legături comerciale cu ţările occidentale (Marea Britanie, mai ales), regatele nordice şi URSS. Datorită acestei relansări şi restructurări a economiei, guvernul finlandez a putut achita integral reparaţiile de război, şi încă în termenele fixate.

Judecarea „instigatorilor la război“ responsabili de conflictul cu URSS dintre 1940 şi 1944 reprezenta o altă clauză a armistiţiului din 1944, la a cărei aplicare sovieticii ţineau foarte mult. Deşi această judecare era delicată, s-a creat o Curte specială, care a pronunţat, în februarie 1946, pedepse împotriva fostului preşedinte Ryti şi a mai multor miniştri.

Respectând cu conştiinciozitate clauzele armistiţiului din 1944 – confirmate prin Tratatul de pace din februarie 1947 – *autorităţile finlandeze s-au străduit, cu multă atenţie şi abilitate, să nu se aventureze în nici o provocare ce ar fi putut nemulţumi Uniunea Sovietică* şi atrage creşterea influenţei sale. Astfel, succesul Partidului Comunist la alegerile din martie 1945 nu a dus la ostracizarea lui. Agrarienii şi social-democraţii, care s-ar fi putut coaliza cu dreapta, au acceptat să se alieze cu comuniştii şi să formeze, în aprilie 1945, un guvern „roşu-verde“ condus de un social-comunist, în care existau trei miniştri comunişti. De asemenea, fără provocări în ceea ce priveşte preşedinţii aleşi ai republicii. Când mareşalul Mannerheim a părăsit puterea, în 1946 i-a luat locul Juho Kusti Paasikivi, adept al relaţiilor bune cu URSS şi apreciat de Stalin. El a pus la punct o strategie flexibilă, care să

risipească temerile Uniunii Sovietice şi să dezamorseze crizele, fără a coborî totuşi Finlanda la un comportament servil.

Astfel, deşi foarte tentat să accepte ajutorul american, guvernul finlandez a renunţat la el după refuzul sovieticilor şi cehoslovacilor, precizând, în iulie 1947, că,

> întrucât Planul Marshall a devenit un grav subiect de discordie între marile puteri, Finlanda, care dorea să rămână în afara disputelor politice mondiale, nu a considerat, din păcate, ca posibilă participarea ei la Conferinţă (a statelor favorabile planului).

Satisfăcută de această poziţie, URSS a ratificat peste două luni tratatul de pace, şi-a retras Comisia de aplicare a armistiţiului şi a semnat, în aprilie 1948, un pact de prietenie, cooperare şi asistenţă reciprocă cu Finlanda. De acelaşi tip ca tratatele încheiate cu „democraţiile populare“, acest pact prevedea intervenţia forţelor militare în cazul în care unul dintre state ar face obiectul unei „agresiuni armate din partea Germaniei sau a oricărei puteri aliate cu aceasta“ (articolul 1), precum şi angajamentul ca fiecare stat să „respecte principiile de suveranitate, independenţă şi neamestec în afacerile interne“ ale celeilalte părţi.

Astfel că se încheia pentru Finlanda o perioadă de incertitudine şi îngrijorare. Desigur, *ea rămânea în continuare obligată să plătească anual Uniunii Sovietice reparaţii considerabile*, *însă tratatele semnate îi recunoşteau suveranitatea*; în plus, nu fusese inclusă în noul imperiu sovietic sub forma unei „democraţii populare“, ca multe alte state europene. Stalin a ales în cele din urmă o altă formulă, pe care un fost ministru de Externe austriac a denumit-o, în 1953, „finlandizare“.

„Finlandizarea“

Înainte de a încerca să descriem acest tip original de relaţii stabilite între Finlanda şi URSS, să ne oprim puţin asupra alegerii lui Stalin. De ce n-a încercat să împingă acest stat în tabăra „democraţiilor populare“? Dispunea în acest scop, aşa cum am văzut, de importante atuuri, printre care existenţa unui Partid Comunist ce reprezenta un sfert din sufragii (ca în Cehoslovacia). De asemenea, putea invoca argumente istorice şi în special strategice mult mai puternice decât pentru celelalte state din Europa Centrală, transformate în aceeaşi perioadă în sateliţi. Dacă, după o aparentă ezitare, a renunţat să „înghită“ Finlanda, e probabil pentru că a considerat că există o soluţie mai bună. Într-adevăr, ne vine greu să credem că a fost impresionat de apelul la indulgenţă faţă de Finlanda pe care l-a făcut Churchill cu ocazia Conferinţei de la Teheran. În schimb, a putut ţine cont, în luarea deciziei finale, de extraordinara capacitate de rezistenţă a poporului finlandez şi de larga simpatie de care se bucura acesta în restul Occidentului, mai ales în Statele Unite. De ce ar fi riscat să provoace tulburări grave şi dezaprobarea

internaţională, când părea posibil să obţină rezultate identice fără violenţă? Ideea de a ajunge la un *modus vivendi* cu guvernul finlandez a încolţit cu siguranţă în mintea lui Stalin în perioada 1944-1948, în cursul căreia a testat încrederea conducătorilor finlandezi.

Definiţia curentă a finlandizării – „neutralitate fictivă impusă de un stat puternic unui stat vecin mai slab“ – nu redă bine complexitatea şi subtilitatea sistemului. În acest scop, ar fi mai potrivit poate să stabilim o paralelă cu Războiul Rece din perioada numită „coexistenţă paşnică“. În ambele cazuri, *avem de-a face cu adversari-parteneri care aderă la ideologii diferite, chiar contrare, dar care se obligă totuşi să facă, pentru menţinerea păcii, concesii reciproce*. Tensiunile şi crizele nu sunt excluse, însă ele nu trebuie să depăşească un prag de toleranţă niciodată definit explicit, dar conştientizat perfect de către ambii parteneri-adversari.

În ceea ce priveşte relaţiile sovieto-finlandeze, este limpede că URSS refuza ca Finlanda să fie guvernată de un curent ostil şi, mai mult, să se alieze cu un stat sau cu o coaliţie ostile. La fel de limpede este că Finlanda, oricât de mică ar fi fost faţă de vecinul ei, nu putea accepta fără o rezistenţă înverşunată şi care să aducă prejudicii imaginii URSS ca libertatea ei internă să fie îngrădită şi, *a fortiori*, satelizată. Odată fixate aceste limite, s-a ajuns la un compromis. Finlanda a acceptat să renunţe la o politică externă angajată şi a ales neutralitatea. În contrapartidă, URSS i-a lăsat libertatea vieţii politice interne, a economiei şi orientărilor culturale.

Un asemenea compromis nu era scutit de crize. Pe de o parte, pentru că limitele de acţiune ale celor două părţi nu erau clar definite; iar pe de altă parte, deoarece era normal ca fiecare dintre adversarii-parteneri să încerce să se îndepărteze cât mai mult posibil, fără a cauza totuşi ruptura. Putem oferi exemple de asemenea perioade de tensiuni, depăşite datorită realismului finlandez şi sângelui rece sovietic. Astfel, Moscova nu protestează oficial când socialistul Fagerholm formează în iulie 1948 un guvern exclusiv socialist şi îi înlocuieşte pe comuniştii care până atunci deţineau responsabilităţi în ministere şi în administraţie; dar şeful statului finlandez Paasikivi previne nemulţumirea sovieticilor numind în februarie 1950 un nou şef al guvernului, apreciat de Moscova, Urho Kekkonen. În schimb, opt ani mai târziu, în august 1958, când acelaşi Kekkonen, devenit preşedinte al statului, îl desemnează din nou pe Fagerholm să formeze guvernul, URSS dă semne de nemulţumire:

> A început să tergiverseze negocierile comerciale în curs, să blocheze politica occidentală a Finlandei şi să exercite o presiune teribilă asupra moralului şi acţiunilor sale (F. Thibaut).

A fost necesară o întâlnire între Hruşciov şi Kekkonen şi desemnarea unui alt şef al guvernului pentru ca scandalul să fie aplanat.

Cu toate acestea, presiunile n-au fost numai în sens unic, şi nici concesiile. După ce au achitat integral, în 1952, suma reparaţiilor de război şi după ce au recuperat baza Porkkala în 1955, finlandezii se străduiesc să-şi sublinieze independenţa. Aderă la Consiliul Nordic în 1955, la ONU în 1956, la

OCDE în 1961. Din punct de vedere economic, fac schimburi mai curând cu Vestul decât cu Estul. Preşedintele Kekkonen rezuma judicios, în 1961, acest *modus vivendi* care s-a instaurat, puţin câte puţin, între cele două state: „Trebuie să facem în aşa fel încât să nu spunem niciodată nu sovieticilor, iar aceştia să spună totdeauna da Finlandei“. În definitiv, „finlandizarea“, gestionată de oameni politici abili şi rezonabili, se dovedea a fi un sistem de supunere infinit mai puţin apăsător şi înrobitor decât cel al „democraţiilor populare“.

Capitolul 5

Revolte şi disidenţe

Dacă nu ar fi Finlanda, unde în mod evident voinţa lui Stalin a fost oarecum zdruncinată de extraordinara capacitate a acestui stat de a-şi apăra independenţa, am putea avea senzaţia că acapararea unei părţi a Europei de către sovietici nu a întâmpinat nici o împotrivire. Este adevărat că pasivitatea Occidentului, duplicitatea Uniunii Sovietice şi enormitatea mijloacelor sale militare au anihilat sau înfrânat veleităţile de rezistenţă ale populaţiilor subjugate. Dar ar fi fals să ne închipuim că acestea s-au supus de bunăvoie.

Lupta a fost una pe faţă, violentă şi înverşunată în toate teritoriile recuperate în timpul celui de-al doilea război mondial, unde, până la începutul anilor ’50, grupurile de partizani s-au opus Armatei Roşii prin confruntări de gherilă. În alte zone, rezistenţa a luat forme diverse: rebeliuni locale ale ţăranilor împotriva colectivizării forţate, revolte muncitoreşti împotriva normelor de lucru, disidenţă religioasă şi intelectuală.

Rară şi difuză în timpul terorii staliniste, opoziţia s-a dezvoltat şi s-a afirmat în jurul anilor 1956 şi 1968, care constituie două „vârfuri“ importante în curba contestatară. În cele trei state vizate cel mai frecvent (Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia), manifestaţiile au pornit fie de la elementele progresiste ale partidului aflat la putere, fie de la societatea civilă în refacere, fie, în cazuri precum Primăvara de la Praga, de la îmbinarea celor două. Sunt mişcări complexe şi bogate care, fără ca multă lume să-şi dea seama, dovedesc slăbirea continuă a dominaţiei sovieto-comuniste şi anunţă dezintegrarea iminentă a Imperiului.

Rezistenţa antisovietică în teritoriile cucerite şi recucerite

Rezistenţa armată

În toate teritoriile care, de la Marea Baltică şi până la Marea Neagră, fuseseră cucerite sau recucerite de către URSS prin război, la sfârşitul acestuia a început o gherilă antisovietică activă şi îndârjită.

Oarecum asemănătoare Rezistenţei franceze din timpul celui de-al doilea război mondial, această opoziţie era compozită. Existau mişcări puternice şi

bine structurate precum OUN *(Organizaţia Ukrainskii Nationalistic*, Organizaţia Naţionaliştilor Ucraineni), principala organizaţie de rezistenţă din Ucraina Occidentală, care avea un Consiliu Suprem de Eliberare, condus de Roman Şuhovici, şi o forţă militară, Armata Insurecţională Ucraineană (*Ukrainska Postanska Armia*, UPA), care ar fi numărat peste 20 000 de oameni în toamna anului 1944. Nici o comparaţie posibilă cu grupusculele antisovietice din Basarabia de tipul „Armata Neagră“, formată în 1949-1950 de ţăranii din satele Corneşti, Chişcăreni şi Bravicea, situate la 100 km nord-vest de Chişinău. În cele trei state baltice, numeroase unităţi de „partizani“ erau organizate militar, de la divizie până la grupă. Denumiţi „Fraţii pădurii“, partizanii îşi aveau bazele în zonele împădurite, unde se bucurau de simpatia ţăranilor.

Aceste grupuri ale rezistenţei armate erau, de cele mai multe ori, în contact cu ţările occidentale. Populaţiile din aceste teritorii mai trăiau încă în anii ’50 cu speranţa unei posibile intervenţii britanice sau americane. Radiourile occidentale – mai ales *Radio Libertatea* – întreţineau această speranţă. În plus, serviciile secrete anglo-americane infiltrau reţelele de rezistenţă cu autohtoni refugiaţi în Vest dornici să-şi elibereze patria. CIA avea la dispoziţie fonduri speciale, destinate operaţiunilor de destabilizare din spatele „Cortinei de Fier“.

Partizanii aveau origini diverse. Unii, după ce fuseseră înrolaţi în armata sovietică, dezertaseră şi se alăturaseră rezistenţei. Alţii erau tineri care nu acceptau tutela sovietică asupra ţării lor, sau ţărani disperaţi de politica de colectivizare forţată. Aşa pare să fi fost cazul cu nucleul micii „Armate Negre“ din Basarabia, format din ţărani revoltaţi de situaţia economică extrem de critică şi de atrocităţile autorităţilor comuniste. Odată cu deportările masive din 1949, ţărănimea moldovenească – asemenea celei baltice – nu a avut altă alternativă decât intrarea în colhozuri sau rezistenţa armată. O parte a preferat această din urmă opţiune.

Ţăranii nu erau totuşi singura categorie socio-profesională reprezentată. În 1949, Ministerul de Interne ucrainean menţiona în rândurile „bandiţilor“ tineri care „au fugit din uzine, din minele din Doneţk şi din şcolile profesionale“.

Efectivele partizanilor nu sunt cunoscute foarte bine; arhivele KGB, recent deschise cercetătorilor, oferă cifre de ansamblu aproximative. În Estonia, rezistenţa armată ar fi reunit, în total, 30 000 de persoane, adică 4% din populaţia de la începutul anului 1945. În Letonia, KGB estima la circa 20 000 numărul partizanilor şi la 80 000 cel al simpatizanţilor. Mişcarea de rezistenţă cea mai consistentă ar fi fost în Lituania, unde cel puţin 30 000 de oameni ar fi fost implicaţi în lupte. *În Ucraina*, *Armata Insurecţională a rămas până în anii ’50 „o forţă redutabilă*, *susţinută de o mare parte a populaţiei locale“* (B. Nahaylo, V. Swoboda).

Pentru a face faţă unei rezistenţe atât de intense şi de îndârjite, sovieticii au mobilizate trupe considerabile, al căror vârf de lance l-au constituit divizii ale securităţii statului, batalioane speciale numite „distrugătorii“ (*istrebiteli*) şi un fel de miliţii armate compuse din activişti comunişti (deseori din Tineretul

comunist), antrenaţi pentru lupta împotriva partizanilor. În total, o adevărată *armada* care numai pentru mica Estonie număra, în 1948, potrivit lui Mart Laar, 27 650 de persoane:

> Structurile regionale ale partidului aveau în subordonare directă 12 batalioane de distrugere, numite de apărare a poporului, sprijinite de două regimente ale forţelor NKVD, dar şi o mulţime de unităţi de grăniceri, Corpul 10 de rezervă, Corpul 8 de infanterie estoniană şi flota baltică, plus, desigur, agenţii poliţiei politice şi unităţile speciale ale serviciilor de spionaj din Corpul 10.

Această feroce luptă armată, care a atins paroxismul în anii 1945-1949, dar care *nu s-a stins complet înainte de 1953*, a făcut numeroase victime de o parte şi de alta. În tabăra partizanilor, numai în Estonia poliţia politică se lăuda că a lichidat, între 1944 şi 1952, 662 de grupuri de luptători şi 336 de organizaţii clandestine, că a ucis 1 495 de partizani şi clandestini şi că a arestat 8 375 de persoane. În Letonia, bilanţul este la fel de mare: circa 3 000 de victime atât printre „Fraţii pădurii“, cât şi în rândurile comuniştilor, între 1944 şi 1956. Trebuie să luăm în calcul şi represaliile îngrozitoare îndurate de populaţia considerată complice a partizanilor. În cursul celor mai importante campanii duse de Armata Roşie împotriva Armatei Insurecţionale ucrainene,

> sate întregi au fost deportate, păduri arse, tineri prinşi în razii masive şi încorporaţi cu forţa în Armata Roşie. Asupra populaţiei s-au dezlănţuit detaşamente trimise în expediţii punitive, deseori formate din recidivişti şi din unităţi ale serviciilor de siguranţă, deghizate în combatanţi ai Armatei Insurecţionale (B. Nahaylo, V. Swoboda).

Continuarea luptei

Opoziţia antisovietică nu a încetat odată cu lichidarea ultimelor grupuri de partizani. Ea a luat alte forme, mai atenuate. De exemplu, în Letonia s-a semnalat răspândirea unor cântece „picante şi satirice“, a unor anecdote şi parodii ce-i vizau pe sovietici; sunt găsite portrete sfâşiate ale lui Stalin şi drapele letone desfăşurate; posturile de radio occidentale sunt ascultate asiduu. În Estonia, elevii şi liceenii activează în *organizaţii clandestine*, distribuind broşuri sau vandalizând monumente. KGB numără peste 30 de structuri de acest tip. Unele mişcări au obiective mai ambiţioase şi dimensiuni transnaţionale. Membrii „Uniunii democratice a libertăţii“, care sunt aduşi la 19 martie 1952 în faţa Tribunalului Militar din Odessa şi condamnaţi pentru crearea unei „organizaţii teroriste insurecţionale antisovietice“, erau ruşi, ucraineni şi români din Basarabia. Ei doreau să unească forţele antisovietice şi să instaureze o democraţie rurală bazată pe proprietatea privată.

În plus, două *mari revolte din gulag*, izbucnite la începutul anilor ’50 – cea din Vorkuta (la 1 200 km vest de Norilsk) şi cea din Kenghir (din sudul Kazahstanului) – au fost conduse de la un capăt la altul de către deţinuţi

ucraineni şi baltici foarte uniţi şi organizaţi.

> Desigur – recunoaşte J. Scholmer în legătură cu revolta din Vorkuta – această grevă n-ar fi fost posibilă fără activitatea grupurilor clandestine de rezistenţă deja existente.
>
> Ele furnizau personalul şi baza tehnică indispensabile oricărei acţiuni ofensive. Liderii lor fie au luat conducerea mişcării, fie i-au desemnat şefii. Greva a avut astfel la dispoziţie un mecanism bine pus la punct, care a funcţionat fără greş.

Revoltele sociale

Contrar afirmaţiilor istoriografiei oficiale comuniste, populaţiile est-europene nu numai că nu au contribuit la sovietizare, dar au îndrăznit uneori să i se opună prin forţă. Două categorii sociale au rezistat în mod deosebit: clasa ţărănească, cel mai devreme şi mai dur lovită de noua ordine, şi muncitorii, cărora le-a luat ceva timp să realizeze că noile regimuri, departe de a le acorda rolul central ce le-a fost promis, îi supunea la o exploatare comparabilă cu cea care domnea în cele mai nemiloase sisteme capitaliste.

Rezistenţa ţăranilor

Fenomenul rezistenţei armate, pe care l-am descris în cazul Ţărilor Baltice, al Ucrainei Occidentale şi al Basarabiei, a existat şi în noile „democraţii populare“. Datorită cercetărilor efectuate de istorici, care de 15 ani încoace au avut acces la rapoartele securităţii statelor şi la procesele-verbale ale tribunalelor militare, astăzi cunoaştem în detaliu actele de rezistenţă ale ţăranilor din Bulgaria şi România, în perioada 1940-1950.

Această rezistenţă îmbracă forme diverse. Uneori este vorba doar de *acte individuale sau familiale*, provocate de mărimea cotelor obligatorii către stat sau de colectivizare. Exasperat, şeful familiei îi ia la bătaie pe colector sau pe reprezentanţii partidului veniţi să-i rechiziţioneze animalele. Deseori, revolta se extinde, în câteva minute, de la un individ la satul întreg:

> În comuna Ghimpaţi-Vlaşca (România), când colectorul a ajuns împreună organele de miliţie pe aria de treierat nr. 1 ca să ridice cotele chiaburului Vlădescu, au fost încercuiţi de aproximativ 250 de persoane – femei, bărbaţi şi copii – care i-au împiedicat să ia grâul. În această îmbulzeală, doi tovarăşi activişti au fost răniţi şi salvaţi de intervenţia miliţiei (mărturie obţinută de Securitatea română, în G. Diener).

În unele sate, clopotul bisericii adună până la 500 de persoane înarmate cu furci, seceri şi sape. Altundeva, 1 000 de oameni încercuiesc clădirile oficiale şi-i sechestrează pe funcţionari şi pe miliţieni. Se întâmplă uneori ca femeile să ia iniţiativa revoltei şi se dezlănţuie împotriva oficialităţilor,

scoţându-le din maşină, lovindu-le şi smulgându-le hainele; nu ezită să arunce cu pietre în poliţişti. În general, oficialităţile şi forţele de ordine adoptă o atitudine precaută, negociază, dau înapoi şi părăsesc locul; abia atunci când se reinstaurează calmul – uneori la o lună după evenimente – poliţia începe arestările. Ţăranii cunosc tactica şi cei mai compromişi preferă să fugă şi să se ascundă în păduri. Aceste circumstanţe explică faptul că numeroasele grupuri de rezistenţă care apar începând din 1945 sunt în marea lor majoritate formate din ţărani.

Cele mai multe grupuri de rezistenţă au luat naştere în timpul războiului sau în momentul eliberării de către sovietici. Unii militari din armata vechilor regimuri au ales să formeze mici unităţi de luptă pentru a hărţui forţele comuniste. În primii ani de după război, li se alătură masiv ţăranii. În Bulgaria, aşa-numiţii „goriani“, „oamenii pădurii“, care au apărut în vara lui 1945, primesc în rândurile lor, din toamna anului 1947, un puternic contingent de ţărani. Procentajul acestora creşte de la 45 la 70%. Dintre cei 804 luptători ai uneia dintre cele 17 „bande din munţi“ din Bucovina (România), 6% erau chiaburi, 22% ţărani de mijloc şi 45% ţărani săraci, adică în total 73% ţărani *(Raportul Direcţiei Generale a Securităţii*, întocmit în 1951, *apud* G. Diener). 47% dintre ei aveau între 17 şi 35 de ani, iar 43% între 35 şi 50 de ani. Majoritatea (56%) erau fără apartenenţă politică.

O altă caracteristică a acestei rezistenţe este extrema ei *fărtmiţare în grupuri mici* (15-20 de persoane), dispersate în zonele cele mai inaccesibile ale ţării (păduri, munţi).

Dacă, imediat după război, aceste grupuri au deseori în frunte foşti militari sau foşti membri ai unor formaţiuni fasciste (Mişcarea legionară în România), conducerea lor s-a diversificat în anii ’50, odată cu sosirea a numeroşi ţărani. Nu există coordonare între grupurile de rezistenţă şi nici vreun lider naţional. Factorul lor comun este *respingerea sovietizării*, care nu trebuie însă confundată cu respingerea comunismului, deoarece, în România, G. Diener a calculat în rândurile luptătorilor 16% comunişti şi membri ai Frontului agricultorilor.

Partizanii se bucură, în general, de *sprijinul populaţiei locale*. În privinţa acestui aspect, raporturile forţelor de ordine întrunesc unanimitatea şi, desigur, critică această complicitate datorită căreia „teroriştii“ primesc hrană şi informaţii precise asupra derulării acţiunilor de represiune. Iată aici, printre altele, două sentinţe referitoare la „favorizatorii“ sau „trădătorii“ care îi ajută pe luptătorii refugiaţi în munţii Bucovinei:

> În octombrie 1948, când Cenuşă Constantin stătea în pădurea Varniţa, Puzdrea Ilie, din Vicovu de Jos, l-a hrănit timp de aproape trei săptămâni. În primăvara lui 1949 le-a dat de mâncare lui Motrescu şi Cenuşă.
>
> Grigore Sandu, membru important al organizaţiei Gărzile lui Decebal, care desfăşura o activitate susţinută, a fost urmărit cu perseverenţă de autorităţi până în 1952. N-a putut fi găsit din cauza ajutorului primit de la săteni, care i-au dat mâncare, haine şi adăpost [...]. Chiruţă Leonte, fost deputat al Consiliului Popular începând din 1948, se afla în contact cu Sandu Grigore,

care era omul lui de serviciu şi pe care îl exploata [...]. I-a dat mâncare, haine şi bani.

În ceea ce priveşte armele (pistoale-mitralieră, puşti, mine, grenade etc.), majoritatea datau din timpul celui de-al doilea război mondial şi proveneau din muniţiile pe care trupele germane le-au abandonat în cantităţi mari cu prilejul retragerii lor precipitate. De obicei, aceste mici grupuri se limitau la operaţiuni individuale împotriva responsabililor locali şi mai ales la riposte date forţelor de represiune. Totuşi, în Bulgaria au existat „bătălii în toată regula, cum sunt cele purtate în munţi, în apropierea oraşelor Sliven, Asenovgrad sau Blagoevgrad“ (D. Charlanov, L. Ognianov, P. Tzvetkov).

Sprijinită de populaţiile locale, această rezistenţă dă dovadă de *o longevitate uimitoare*. Ea culminează în anii 1951-1953. În 1951, potrivit unui raport al politiei bulgare, au fost demascate 176 de grupuri, care numărau 1 192 partizani şi 1 111 simpatizanţi, şi numai în primul semestru al aceluiaşi an 1951 au fost confiscate 52 de pistoale-mitralieră, 99 de puşti, 105 pistoale, 200 de grenade de mână, 2 400 de cartuşe (*ibidem*). Dacă mişcarea gorianilor bulgari dispare spre 1958, cea a partizanilor români se prelungeşte sporadic până în 1964. În această perioadă, în mai multe „democraţii populare“, muncitorii preluaseră deja ştafeta contestării.

Revoltele muncitoreşti

În timp ce contestarea ţăranilor se limitează, în forma ei violentă, la perioada stalinistă, manifestaţiile muncitoreşti caracterizează întreaga eră comunistă. Mai bine organizat, mai influent în sânul partidului şi al statului decât ţărănimea, proletariatul îşi susţine revendicările specifice (salarii, condiţii de muncă etc.), dar tinde, mai ales în ultimele decenii, să lărgească protestul la domenii ce interesează întreaga populaţie (nivelul de trai, preţul produselor etc.). În momentele cruciale (1956 în Polonia şi Ungaria, 1968-1969 în Cehoslovacia, 1970 şi 1980 în Polonia), muncitorii, care nu deveniseră vârful de lance al Revoluţiei, aşa cum le promisese partidul, s-au transformat în vârful de lance al contestării venite din partea societăţii civile.

Grevele din 1953

În ciuda informaţiilor oficiale rare despre manifestaţiile contestatare, ştim astăzi că muncitorii din noile „democraţii populare“ est-europene au fost repede şi puternic dezamăgiţi. Strict supravegheaţi de activiştii partidului şi de poliţie, nu au ezitat, în multe ţări, să-şi arate decepţia şi mânia faţă de degradarea condiţiilor de muncă şi de viaţă. Restructurarea economiei după modelul sovietic a provocat pretutindeni o recesiune profundă şi a dus la reajustări (reforme monetare, creşterea preţurilor şi a normelor de muncă etc.), cu efecte extrem de nocive asupra populaţiei, în special asupra clasei

muncitoare. Aceasta, epuizând mijloacele de protest în cadrul sindicatelor oficiale, a hotărât să treacă la manifestări de stradă şi la greve.

Încă din vara anului 1948, *în uzinele din circa 20 de oraşe cehoslovace* se încetează activitatea şi au loc marşuri de protest. În zonele industriale, mai ales la Brno, sunt semnalate „tulburări“ de acelaşi tip în ultimele luni ale anului 1951. Doi ani mai târziu, guvernul cehoslovac se foloseşte de o reformă monetară pentru a prelua o mare parte din economiile populaţiei. Decretul din 30 mai 1953, adoptat în acest sens, dezlănţuie mânia şi cristalizează nemulţumirea latentă a muncitorilor:

> Odată operaţiunea încheiată – povesteşte Jo Langer, care trăia atunci la Bratislava – nimeni nu a comentat pierderile suferite, pentru că, oficial, nimeni nu trebuia să posede suficienţi bani ca să-i piardă. Când totul s-a terminat, s-a auzit că un cuplu tânăr s-a sinucis. Îşi puseseră cu răbdare bani deoparte pentru a cumpăra mobilă de bucătărie, stătuseră la coadă ore întregi ca să afle data şi locul unde le-ar fi sosit mobila mult visată, în oraşul vecin. După devalorizare, le mai rămăsese numai cât să poată achita un scăunel.

Începând cu 1 iunie, *agitaţia a devenit violentă în principalele uzine din Moravia şi Boemia*, în special la Plzeň, la uzinele Stalin (ex-Škoda) şi în centrul oraşului. Primăria a fost luată cu asalt. Portretele lui Stalin şi Gottwald au fost rupte, iar drapelul sovietic călcat în picioare. Cum poliţia locală nu acţionase dur, autorităţile au chemat armata şi trupele de securitate staţionate la Praga. În total, au fost arestaţi 472 de grevişti din întreaga ţară, iar activişti ai partidului au fost trimişi în centrele de contestare pentru a le băga minţile în cap „rebelilor“.

În cursul primăverii 1953, marcată de moartea lui Stalin şi de criza succesiunii ce a urmat, Bulgaria a devenit scena manifestaţiilor muncitoreşti (fabrica de tutun de la Plovdiv). Situaţia s-a repetat în *Republica Democrată Germană* cu şi mai mare intensitate. În această ţară, principalele zone industriale (Magdeburg, Jena, Leipzig, Halle etc.) cunosc o agitaţie constantă de mai bine de un an, muncitorii fiind foarte afectaţi de dificultăţile de aprovizionare şi de creşterea sistematică a normelor de lucru, mai întâi în 1949 şi apoi la sfârşitul anului 1952. Anunţul făcut la 9 iunie 1953, privind o *nouă creştere cu 10%* a normelor, ce implica o reducere salarială cu 30-40%, a exasperat muncitorimea. În *Berlinul de Est*, pe imensul şantier Stalinallee, un bulevard lung de 4 km din care noul regim a ales să facă artera prestigioasă a capitalei sale, mii de muncitori din construcţii au încetat lucrul pe 16 iunie şi au cerut anularea deciziei de majorare a normelor. Postul de radio american din Berlinul de Vest (RIAS) a făcut cunoscută greva şi a enumerat revendicările, ceea ce i-a oferit mişcării o publicitate nesperată atât în Berlin, cât şi în peste 560 de localităţi din RDG. A doua zi, 17 iunie, *între 300 000 şi 400 000 de muncitori au atacat clădirile statului şi ale partidului* şi au manifestat pe străzi în aproape toată ţara: de la Stralsund, pe ţărmul Mării Baltice, la Saalfeld, în Turingia, dar incidentele cele mai grave au avut loc în Berlinul de Est. Strigând „Nu suntem sclavi!“, „Alegeri libere!“, „Grevă

generală!“, manifestanţii s-au ciocnit cu poliţia, sprijinită de soldaţi şi tancuri sovietice. Bilanţul, fie şi aproximativ, s-a dovedit foarte grav: 51 de morţi, numeroşi răniţi, peste 13 000 de persoane arestate, dintre care jumătate au primit lungi ani de detenţie în închisori sau lagăre.

Cu toată brutalitatea represiunii, în regiunile industriale ale RDG a persistat multă vreme o frondă muncitorească, ce s-a extins în zonele de graniţă ale altor state-satelit (oraşe poloneze din fostul teritoriu german, complexul Csepel din Budapesta, uzine incendiate în Bulgaria etc.). Prezentată ca un simplu „puci contrarevoluţionar“ uneltit cu complicitatea Occidentului, această flacără a violenţei muncitoreşti a părut un eşec tragic. În realitate, ea a demonstrat, atât conducătorilor comunişti, cât şi Occidentului, relativa fragilitate a „imperiului stalinist“ est-european şi combativitatea lumii muncitoreşti.

Primele lupte pentru autogestiune

Din nou, trei ani mai târziu, la 28 iunie 1956, între 15 000 şi 20 000 de muncitori ai uzinei metalurgice Cegielski din Poznań, în Polonia, se ciocneau cu forţele de ordine şi cu armata – sprijinită de blindate. Oficial, au existat 74 de morţi, 300 de răniţi şi s-au operat peste 300 de arestări. Punctul de vedere al autorităţilor e foarte bine exprimat de generalul Jaruzelski, în *Memorii*:

> Acest tip de manifestaţie era pe atunci de neconceput în ţările noastre. Ideologic vorbind, era inadmisibil ca reprezentanţii clasei muncitoare aflate la putere să se ridice împotriva regimului. Deci nu putea fi vorba decât de provocatori, manipulaţi de agenţii străine şi susţinuţi de elemente criminale, derbedei şi alţi delincvenţi.

Realitatea era, bineînţeles, cu totul alta. Chiar dacă Poznań-ul găzduia atunci un târg internaţional, străinii nu au avut nici un rol în aceste manifestaţii. Pe de altă parte, deşi declanşată din motive salariale (remuneraţiile au fost brutal diminuate de la 400 la 200 de zloţi pe lună, în urma reorientării producţiei şi a revizuirii normelor), greva avea în vedere şi regândirea funcţionării interne a uzinelor şi a gestionării lor. Muncitorii din Poznań şi din alte centre industriale reflectau de mai multe luni la ideea autogestiunii aplicate în Iugoslavia. Presiunea lor s-a dovedit atât de puternică, încât autorităţile au acceptat ca, pe timpul verii, uzina de automobile Zerań din Varşovia să funcţioneze ca centru-pilot şi să creeze, din septembrie, primele consilii muncitoreşti.

Aspiraţia spre o gestionare autonomă a uzinelor, existentă în primăvara şi vara anului 1956 în Polonia, va cunoaşte în aceeaşi epocă un avânt puternic în Ungaria. Vom discuta într-o secţiune separată „Revoluţia maghiară“, dar se cuvine subliniată aici forţa deosebită a mişcării muncitoreşti din cursul acestor săptămâni decisive.

Ca şi colegii lor polonezi, *muncitorii maghiari manifestau un interes acut*

pentru sistemul de autogestiune introdus în Iugoslavia. Mai mulţi economişti şi sindicalişti vizitaseră recent această ţară pentru a-i analiza funcţionarea. S-au creat „consilii muncitoreşti“ alese prin vot, consilii care au năzuit să se substituie, în conducerea uzinelor, triplei autorităţi a statului, partidului şi sindicatului. Încă de la începutul insurecţiei, aceste comitete au hotărât să facă grevă generală şi au început să apere uzinele împotriva forţelor de intervenţie. Ajuns fără să vrea în fruntea guvernului, Imre Nagy a încercat să-i împace determinând Comitetul Central al partidului să aprobe, la 26 octombrie, „alegerea consiliilor muncitoreşti din uzine prin intermediul organelor sindicale“, dar aceste consilii – care „au proliferat“ (F. Fejtö) atât în Budapesta, cât şi în provincie – s-au solidarizat total cu lupta insurgenţilor împotriva sovieticilor.

Doisprezece ani mai târziu, în 1968, într-o altă mişcare populară de mare amploare, ce are loc în Cehoslovacia, reîntâlnim în centrul preocupărilor proletariatului industrial acelaşi proiect al „consiliilor muncitoreşti“. *„Programul de acţiune“ întocmit în aprilie 1968 de echipa Dubček conţinea în prevederile lui autogestiunea*, dar nu-i stabilea formele. Un pas decisiv e făcut în cursul lunii mai. Izbucnesc greve ce denunţă proasta administrare a întreprinderilor şi se formează comisii care pregătesc o „lege privind întreprinderea socialistă“. De la începutul lunii iunie, primele consilii muncitoreşti încep să activeze în marile uzine: CKD – Praga şi Škoda – Plzeń. Numărul lor nu încetează să crească, chiar şi după intervenţia trupelor Pactului de la Varşovia: 19 (septembrie 1968), 260 (ianuarie 1969), circa 500 (martie 1969). Potrivit expresivei formule a lui V.-C. Fisera, „primăvara muncitorilor începe toamna“. Mişcarea atrage peste un milion de muncitori, care aleg prin vot secret (de obicei, doi candidaţi pentru un singur ales) consilieri între 35 şi 49 de ani, cel mai des cadre sau tehnicieni, dintre care peste jumătate membri ai partidului. Pe primul loc al priorităţilor acestor noi foruri nu întâlnim problemele salariale şi de repartizare a profiturilor (de care se ocupă sindicatele), ci „îmbunătăţirea gospodăririi, a calităţii produselor şi a planificării pe termen lung“ (V.-C. Fisera). Aceste preocupări au darul de a speria instanţele oficiale ale partidului, care, începând din septembrie 1968, se străduiesc să anihileze orice contestare a sistemului. În iulie 1970, aceste manevre culminează cu interzicerea consiliilor muncitoreşti, acuzate de toate relele. Astfel se încheie ceea ce s-a numit „a doua Primăvară de la Praga“, cea a muncitorilor.

Decisivul deceniu şapte

Deşi politica de „normalizare“ taie din 1969 orice elan experienţelor progresiste în Cehoslovacia, lumea muncitorească din estul Europei, în ciuda supravegherii accentuate, nu-şi acceptă soarta grea. Trei semne durabile îi confirmă insatisfacţia şi contestarea sistemului: instabilitatea mâinii de lucru (cauzată fie de disparitatea salariilor, la care duc primele de randament, fie de condiţiile proaste de muncă), slaba productivitate şi frauda. În privinţa acestui subiect, toate mărturiile converg:

Pe de o parte – explică Benno Sarel în cartea sa despre *Clasa muncitoare din Germania de Est*, apărută în 1958 – muncitorii practică de obicei reducerea randamentului. Pe de altă parte, scurtează prin tot felul de mijloace timpul de lucru: ajung mai târziu sau chiar pretind că sunt bolnavi.

Potrivit liderului comunist Gheorghiu-Dej, nu mai puţin de 5,7 milioane de zile de lucru s-ar fi pierdut în 1954 în România din cauza absenteismului nejustificat. În 1957, *rata medie a absenteismului la muncitorii cehoslovaci era de 6,66%*, în general, şi de 25% în regiunea minieră Ostrava-Karviná. În primul semestru al aceluiaşi an 1957, în Polonia, aproape 20% din numărul total al angajaţilor din industria de stat absentau zilnic de la serviciu. Marile mişcări muncitoreşti din anii 1953, 1956 şi 1968 nu au făcut decât să amplifice fenomenul: „Pot să facă ce vor, spune un muncitor praghez în august 1968. Dar nu sunt în stare, orice ar face, să ne oblige să fabricăm un cui, de exemplu“. Autorităţile au reacţionat grosolan şi brutal la acest divorţ definitiv al clasei muncitoare de puterea comunistă, trecând la represiune. După ce în 1973 apare cartea *Salariu în bucăţi*, care compară situaţia muncitorilor maghiari cu cea a autohtonilor din timpul primelor decenii ale colonizării şi care-i acuză pe conducătorii economici şi sindicali din partid că le impun muncitorilor ritmuri infernale de lucru, autorul Miklós Haraszti este arestat şi acuzat de incitare la subversiune.

Cu toate opreliştile, în rarele ţări unde clasa muncitoare se bucură de sprijinul larg al societăţii civile (ca în Polonia) şi printre cele mai solidare categorii profesionale – cum sunt docherii sau minerii – se observă în cursul deceniului şapte o intensă combativitate. Pe de o parte, *aceşti muncitori sunt primii care protestează faţă de creşterile absurde ale preţurilor* şi, prin acest fapt, se impun ca unul dintre pivoţii contestării populare; pe de altă parte, prin voinţa lor de a reuşi să creeze organe de reprezentare şi de gestionare autonome, calcă pe urmele revendicărilor muncitoreşti din 1956 şi 1968.

Dacă fiecare vâlvătaie muncitorească din această perioadă are cauze specifice, problemele ce ţin de consum şi de preţul mărfurilor de primă necesitate sunt prezente peste tot şi joacă un rol important. Astfel, la originea directă a insurecţiei din porturile poloneze de la Marea Baltică din anii 1970-1971 se află o reformă brutală a preţurilor. La fel cum penuria de carne – prost camuflată prin introducerea aşa-numitelor „zile de peşte“ – declanşează în 1976 greva docherilor din Riga; de asemenea, o majorare stupefiantă a preţurilor la produsele alimentare (60% la carne, 50% la unt, 100% la zahăr) aprinde din nou, în 1976, marile zone industriale din Polonia (litoralul baltic, regiunile Łódź, Ursus, Radom, minele din Silezia). Este semnificativ faptul că multe dintre aceste mişcări încep în porturi, unde docherii sunt scandalizaţi să vadă că, într-o perioadă de lipsuri şi de creşteri ale preţurilor, o parte din produsele naţionale sunt exportate spre Uniunea Sovietică ori spre „fraţii“ ei. În 1979, docherii din Rostock (RDG) refuză să încarce produsele textile şi carnea pe un vapor ce pleca spre Vietnam.

Susţinând aceste revendicări privind consumul, muncitorii atrag după ei o mare parte a populaţiei. Desigur, asta nu înseamnă că uită de problemele lor

specifice. Greva celor 35 000 de mineri din Valea Jiului (România), declanşată în august 1977, se explică mai ales prin exasperarea de a aştepta în zadar îmbunătăţirea condiţiilor de trai şi de muncă (locuinţe insalubre, servicii sociale deficitare, salarii mici etc.). *Problema salariilor revine peste tot.* Manifestanţii cer fie anularea creşterii preţurilor, fie o majorare corespunzătoare a salariilor. În „programele“ elaborate în momentul acestor mari greve, apare dorinţa, tot mai presantă în cursul deceniului, de *a se crea comitete muncitoreşti şi organizaţii sindicale*. Este tocmai ceea ce reclamă energic muncitorii de pe şantierul naval Adolf Warski din Szczecin, în intervalul 22-24 ianuarie 1971. În 1977, minerii din Valea Jiului îi recuză pe delegaţii sindicatului oficial şi cer ca reprezentanţii lor aleşi să negocieze direct cu Ceauşescu. În ciuda opresiunii, în vara anului 1980 au avut loc alte greve ale muncitorilor români, când ocupă uzinele: în Bucureşti, Târgovişte şi bazinele miniere. În iulie 1980, la Ursus (Polonia), tot majorarea preţurilor la produsele alimentare este declanşatorul grevei. Dar în ceea ce-i priveşte pe cei 17 000 de grevişti de pe şantierul Lenin din Gdańsk, ei acuză concedierea Annei Walentynowice, care îndrăznise să apere ideea de sindicalism liber, şi întocmesc un program de revendicări în 21 de puncte, printre care crearea unui sindicalism liber, dreptul la grevă, eliberarea deţinuţilor politici etc.

Una dintre cele mai importante caracteristici ale mişcărilor muncitoreşti din această perioadă este efortul de organizare. Desigur, există încă o fază iniţială, deseori anarhică şi necontrolată, care durează mai multe zile în decembrie 1970 la Gdańsk. Pe 14, docherii din port protestează faţă de decretul de creştere a preţurilor, lor alăturându-li-se femei şi numeroşi tineri. Acest cortegiu improvizat încearcă fără succes să-i atragă de partea lui pe studenţii de la Politehnică şi pe angajaţii postului de radio. Încăierările cu poliţia şi jafurile definesc sfârşitul zilei şi ziua următoare. Abia miercuri, 16 decembrie, muncitorii de pe şantierele navale au reuşit să aleagă un comitet de grevă. Până pe 18 decembrie, situaţia rămâne la fel de confuză în celelalte oraşe (Elblag, Sopot, Gdynia, Szczecin etc.). În 1976, o altă explozie de nemulţumire poloneză, foarte violentă şi circumscrisă în timp (în jurul datei de 25 iunie), nu reuşeşte să se organizeze. Dar acestea sunt mai curând excepţii. În general, mişcările din deceniul şapte sunt conduse de elita muncitorească din marile centre metalurgice, din bazinele de huilă sau din zonele portuare. Călită în luptă, aceasta reuşeşte, de cele mai multe ori, să controleze acţiunile, dacă nu chiar să le dirijeze de la un capăt la altul. Astfel, în decembrie 1970, în porturile baltice, fazei violente şi anarhice din primele zile îi urmează, începând cu 19 decembrie, o fază paşnică şi organizată. La Szczecin, uzinele şi şantierele aleg un comitet de grevă ce asigură securitatea, animă mitingurile şi poartă negocieri cu autorităţile. În ianuarie, comitetul remaniat – cu Edmond Bałuka la conducerea lui – îşi consolidează organizarea, creează comisii, dintre care una consacrată exclusiv propagandei, iar pe 24 ianuarie poartă tratative cu Edward Gierek în persoană, noul prim-secretar general al partidului, care îl înlocuia de o lună pe W. Gomułka, victima modului dezastruos în care a gestionat grevele din decembrie.

În 1976, tot în Polonia, la trei luni după zilele din Iunie, apare la iniţiativa

comună a intelectualilor, Bisericii şi muncitorilor o creaţie majoră: *„Comitetul de apărare a muncitorilor victime ale represiunii“ (Komitet Obrony Robotnikow, KOR)*. Este un pas decisiv care instituţionalizează „solidaritatea activă şi zilnică a intelectualilor cu muncitorii“ (K. Pomian). Un alt pas important e făcut odată cu înfiinţarea primelor sindicate independente. Între octombrie 1977 şi ianuarie 1978, 43 de şomeri provenind din diferite regiuni ale Uniunii Sovietice *constituie la Moscova o „Asociaţie a sindicatului liber de apărare a muncitorilor“*. În februarie 1978, poliţia desfiinţează organizaţia. Cu toate acestea, au existat încercări similare în RDG şi, în februarie 1979, în România. Fondat de 23 de persoane, în majoritate mineri, „Sindicatul liber al muncitorilor din România“ declară, la câteva săptămâni de la creare, că numără în rândurile lui peste 2 000 de membri. Dar şi el este interzis imediat. Nu la fel se întâmplă, cel puţin la început, cu *sindicatele înfiinţate în Polonia începând cu vara anului 1980*. Din 22 septembrie, mai multe sindicate independente, reprezentând 3 500 de întreprinderi şi însumând un sfert din populaţia activă poloneză, obţin din partea guvernului autorizaţia de a se reuni *într-o organizaţie numită „Solidaritatea“, al cărei şef este electricianul Lech Wałesa.* Însă un an şi ceva mai târziu, la 12 decembrie 1981, generalul Jaruzelski, prim-secretar al partidului şi prim-ministru, decretează „starea de asediu“ şi încercuieşte principalele sedii ale Solidarităţii.

Puterea comunistă se simte foarte incomodată de aceste mişcări muncitoreşti tot mai autonome. Pe de o parte, ele atrag un segment vast al populaţiei, fără a se limita exclusiv la proletariat. Pe de altă parte, exprimă clar şi virulent contestarea sistemului politic şi a tutelei sovietice. La Gdańsk, pe 14 decembrie, sediul partidului este atacat; la Szczecin, pe 17 decembrie, este incendiat; a doua zi urmează sediul Politiei. La Radom, pe 25 iunie, secretarul partidului şi partidul însuşi sunt huiduiţi, muncitorii aprind un foc mare şi îşi aruncă în el carnetele de membru, apoi incendiază sediul. În România, în 1977, muncitorii din marile complexe industriale (Bucureşti, Piteşti, Braşov etc.) se confruntă violent cu responsabilii întreprinderilor, cărora le reproşează umilinţele de tot felul la care sunt supuşi. Întregul sistem comunist e vizat şi zguduit. Autorităţile înspăimântate ezită între două tactici: utilizarea forţei, în încercarea de a înăbuşi revolta, sau amânarea, în speranţa recâştigării avantajului într-un context favorabil. În decembrie 1970, Gomułka alege prima soluţie şi trimite împotriva manifestanţilor miliţia, armata şi tancurile; oficial, au existat 40 de morţi. Mii de persoane sunt arestate şi bătute crunt. În ianuarie 1971, E. Gierek hotărăşte să negocieze cu greviştii. Cedează în privinţa preţurilor şi acceptă ca muncitorii să-şi aleagă propriii delegaţi. Dar aceste concesii sunt doar aparente. În mai puţin de un an, el anulează avantajele acordate şi, printr-o represiune disimulată, îi îndepărtează pe liderii mişcărilor din decembrie şi ianuarie.

O represiune de amploare mai mare loveşte Solidaritatea după ce intră în vigoare legea marţială, în noaptea de 12 spre 13 decembrie 1981. 70 000 de militari, 30 000 de poliţişti împreună cu 1 750 de tancuri, 1 900 de blindate, 9 000 de camioane şi maşini, elicoptere şi avioane de transport sunt mobilizate pentru a zdrobi dintr-o lovitură *Solidarność*. În câteva zile se

înregistrează 14 morţi şi sute de răniţi; sunt arestate 4 000 de persoane, iar 5 000 de militanţi ai Solidarităţii sunt închişi în 49 de „centre de izolare“. Ulterior, serviciile secrete continuă să se dezlănţuie împotriva membrilor sindicatului – devenit ilegal:

> Atentate repetate împotriva bunurilor (incendierea apartamentelor, distrugerea vehiculelor), agresarea militanţilor de către „necunoscuţi“, ameninţări cu moartea, răspândirea de broşuri şi ziare clandestine false (A. Paczkowski).

În ciuda acestei atmosfere de teroare, mişcarea a rezistat şi s-a dovedit capabilă să negocieze, opt ani mai târziu, cu puterea comunistă, confirmând astfel rolul decisiv al mişcării muncitoreşti în dărâmarea sistemului.

Imposibilele revoluţii dinspre vârf

În 12 ani (1956-1968), trei state comuniste din Europa de Est sunt scena unor încercări de revoluţie pornite de la vârf. Mecanismul este acelaşi în toate cele trei cazuri (Polonia şi Ungaria în 1956, Cehoslovacia în 1968). În luptele pentru putere din cadrul partidului, dintre aripile stalinistă şi cea reformistă, aceasta din urmă reuşeşte iniţial să-şi îndepărteze adversarii, fapt ce reprezintă o adevărată gură de aer pentru societatea civilă. Ea se implică puternic în sprijinirea noii direcţii, cerând reforme profunde şi contestând uneori sistemul comunist. În acest moment, inspiraţi de „fratele cel mare“, „fraţii“ pun capăt experienţei.

Revoluţia paşnică: Polonia, 1956

Polonia a fost primul stat care a cunoscut o experienţă de acest gen, în primăvara anului 1956. Denunţurile antistaliniste de la cel de-al XX-lea Congres sovietic au făcut valuri atât în partid, cât şi în societatea civilă poloneză, cu atât mai mult cu cât omul din fruntea Partidului Comunist Polonez, Bolesław Bierut, decedase la Moscova pe 12 martie 1956 şi trebuia găsit imediat un înlocuitor. Candidatului agreat de Hruşciov, care venise special în Polonia pentru a face presiuni asupra Comitetului Central, acesta din urmă i-a preferat un stalinist moderat, Edward Ochab.

Această nominalizare, survenită la câteva săptămâni după Congresul al XX-lea, a accelerat destalinizarea ţării. A început atunci să bată un vânt nou. 30 000 de deţinuţi politici au fost eliberaţi. Printre ei, W. Gomułka, omul forte al anilor 1945-1948, arestat în 1951. Cei care îl persecutaseră, în schimb, stalinişti convinşi precum Jakub Berman, vicepreşedintele Consiliului de Miniştri, Radkiewicz, fostul ministru al Securităţii, Sokorski, ministrul Culturii etc., au fost arestaţi şi condamnaţi. Primul-ministru Cyrankiewicz i-a invitat pe deputaţi la o critică deschisă şi constructivă. În marile oraşe s-au înfiinţat

cluburi de discuţii, cum este Clubul Sucit din Varşovia. *O parte a presei a adoptat un ton mai liber, uneori incisiv, denunţând practicile staliniste* şi criticându-i pe cei care le-au tolerat: „Mai putem avea încredere, se întreba *Zycie Warszawy*, în cei care ne conduc treburile publice?“. În câteva luni, hebdomadarul studenţesc *Po Prostu* a devenit, prin directeţea şi prin reportajele sale realiste, unul dintre cele mai citite ziare. Toţi aveau atunci sentimentul că un „fior“ străbate întreaga societate poloneză, de sus în jos.

Manifestaţiile muncitoreşti de la Poznań, de la sfârşitul lui iunie 1956, şi reprimarea lor dură vor consolida în cele din urmă poziţia progresiştilor. Într-adevăr, echipa Ochab-Cyrankiewicz a devenit şi mai conştientă atunci de nemulţumirea generalizată şi de riscul unei explozii sociale; ea a încercat să adopte o politică de compromis care, arătându-se deschisă faţă de preocupările aripii stângi a partidului (antistaliniştii), nu risca să îngrijoreze prea mult aripa dreaptă – numită „natolineni“[12] (staliniştii convinşi) – gata oricând să recupereze puterea. Astfel, *Gomułka a fost reprimit în partid*, dar nu a intrat în Biroul Politic. Spaţiul de manevră al conducătorilor polonezi era cum nu se poate mai restrâns, deoarece trebuiau să suporte tripla presiune a reformiştilor, staliniştilor şi sovieticilor, mereu atenţi la evoluţia internă a Poloniei. Situaţia s-a detensionat, în cele din urmă, datorită unei alianţe tactice dintre echipa moderată de la putere, progresiştii şi sovieticii, pe de o parte, împotriva staliniştilor, pe de altă parte. Această coaliţie nu s-a realizat pe baza unei politici, ci a unui om, W. Gomułka. În toamna acelui an 1956, el a apărut celor trei forţe – însă din raţiuni cu totul diferite – omul momentului. Progresiştii au văzut în el victima simbolică a erei staliniste, victimă care, odată revenită la putere, îşi face o datorie din a determina o cotitură radicală. Moderaţii apreciau că era capabil să calmeze agitaţia socială. În ceea ce-i priveşte pe sovietici (Hruşciov, Mikoian, Molotov, Kaganovici, mareşalul Koniev, care s-au deplasat la Varşovia pe 19 şi 20 octombrie pentru a dirija evenimentele), aceştia credeau că reformismul şi naţionalismul lui Gomułka vor fi controlate eficient de către anturajul său imediat. În *Memoriile* sale, Hruşciov consacră doar câteva rânduri evenimentelor din octombrie 1956 din Polonia:

> Un guvern acceptabil – scrie el – a fost format de tovarăşii Gomułka şi Cyrankiewicz, înconjuraţi de un anumit număr de elemente în care aveam toată încrederea. Aveam motive întemeiate să credem că situaţia din această ţară era acum stabilizată.

Efectiv, calmul a revenit în Polonia după *alegerea lui Gomułka în calitate de prim-secretar al partidului*. La 23 octombrie, peste 200 000 de persoane adunate în Piaţa Palatului Culturii l-au ovaţionat continuu pe eroul zilei, „omul care s-a împotrivit ruşilor“.

În realitate, după ce a realizat în 1956 şi 1957 o parte din programul său – decolectivizarea satelor, reforma economiei, libertatea religioasă etc. –

[12] După numele Palatului Natolin de lângă Varşovia, unde aceştia îşi ţineau şedinţele. (n.tr.)

Gomułka nu a întârziat să revină, încetul cu încetul, asupra principalelor sale aspecte. Altfel spus, exceptând măsurile legate de agricultura privată, nu şi-a respectat promisiunile. Hebdomadarul *Po Prostu* a fost închis, autogestiunii i-a luat locul o centralizare tot mai accentuată, Biserica a fost persecutată. Împreună cu echipa sa, Gomułka a evoluat spre un centralism care se dorea a fi opus în aceeaşi măsură dogmatismului şi revizionismului, dar care, în realitate, era mai curând ostil ultimului decât primului. Aşa cum s-a scris, „Octombrie polonez“ s-a dovedit a fi, în cele din urmă, pentru curentul progresist, „ziua păcălelilor“; însă lucrul cel mai rău – intervenţia armatei sovietice – fusese evitat. Aici este una dintre diferenţele esenţiale faţă de cealaltă încercare de revoluţie dinspre vârf, care avea loc exact în acelaşi moment în Ungaria.

Revoluţia sângeroasă: Ungaria, 1956

În Ungaria, ca şi în Polonia, evenimentele din 1956 au fost foarte strâns legate de destalinizare, care, începută mai devreme la Budapesta decât la Varşovia, a dat multe speranţe forţelor progresiste.

Încă din 4 iulie 1953, noii conducători sovietici au obligat aripa stalinistă maghiară, în fruntea căreia se afla Mátyás Rákosi, să cedeze locul reformiştilor, numindu-l pe *Imre Nagy, protejatul lui Malenkov*, în funcţia de prim-ministru. Acesta din urmă, într-un raport secret adresat Comitetului Central, denunţa cu îndrăzneală gestionarea şi practicile Partidului Comunist, pe care îl acuza de a se fi transformat într-o simplă clică, de a fi comis tot felul de acte arbitrare şi de a fi schiţat planuri „irealiste“ şi „exagerate“. În toată perioada cât a fost la putere (până în primăvara anului 1955), *Nagy a încercat să impună o politică opusă celei a lui Rákosi*, favorizând agricultura, producţia de bunuri de consum şi asigurând respectarea libertăţilor individuale, dar s-a lovit de ostilitatea crescândă a aripii staliniste care, în aprilie 1955, l-a exclus din Comitetul Central şi, un an mai târziu, chiar din Partidul Comunist. În definitiv, victoria aripii reformiste nu fusese decât un foc de paie.

A început atunci a doua confruntare dură dintre facţiuni. Rákosi a încercat, desigur, să-şi consolideze victoria atacându-i pe intelectuali, principalii susţinători ai „nagyştilor“: cenzura a redevenit inflexibilă, conducerea anumitor reviste a fost epurată, iar unii scriitori condamnaţi şi excluşi din partid. Însă două evenimente l-au pus din nou pe Rákosi într-o poziţie vulnerabilă: denunţarea lui Stalin la Congresul al XX-lea al PCUS şi manifestaţiile muncitoreşti din Poznań (Polonia), pe care liderul maghiar le critică fără abilitate. *La 17 iulie 1956, sovieticii l-au obligat pe Rákosi să demisioneze*, dar nevrând să rişte nimic, l-au înlocuit cu un alt stalinist, E. Gerö. Departe de a înceta hărţuirea, reformiştii au înteţit-o, încurajaţi de contextul polonez şi sprijiniţi tot mai mult de intelectualii din Cercul Petöfi şi de la *Gazeta literară*. Vântul a început să bată în favoarea lor la începutul lui octombrie, când Gerö a fost nevoit să tolereze, la 6 octombrie, organizarea de funeralii solemne (au participat între 200 000 şi 300 000 de persoane) pentru

László Rajk şi ceilalţi conducători victime ale proceselor staliniste, şi să-l reprimească pe I. Nagy în partid, la 14 octombrie. Deoarece la *23 octombrie o manifestaţie gigantică de solidaritate cu poporul polonez* a degenerat în violenţă, ca urmare a provocărilor forţelor de securitate, Nagy, copleşit de situaţie, a trebuit să accepte să formeze un guvern. Octombrie maghiar putea să se încheie aici, cum s-a întâmplat cu Octombrie polonez, dar sovieticii au hotărât altfel.

În faimoasele sale *Amintiri*, Hruşciov descrie într-un capitol întreg ezitările conducătorilor sovietici în legătură cu evenimentele din Budapesta şi consultările cu toate statele taberei comuniste. Perplexitatea lor mărturisită nu provenea din analizarea situaţiei, care era „simplă“ pentru ei şi pe care Hruşciov o rezumă în aceşti termeni: „O măruntă clică contrarevoluţionară, profitând de gafele comise de regimul lui Rákosi, răsturnase guvernul legitim al Ungariei“. Problema era de natură tactică:

> Era un moment istoric. Ne aflam în faţa unei alegeri cruciale: să trimitem trupele în capitală şi să strivim revolta, ori mai bine să aşteptăm ca forţele revoluţionare să se elibereze singure şi să pună capăt contrarevoluţiei?

În cele din urmă, după ce i-au consultat pe Liu Shaoqi (China), Gomułka şi Cyrankiewicz (Polonia), Novotný (Cehoslovacia), Jivkov (Bulgaria), Gheorghiu-Dej (România) şi Tito (Iugoslavia), *sovieticii au hotărât să intervină cu trupele*. Sperau să termine totul în „trei zile, nu mai mult“. În realitate, începută în noaptea de 3 spre 4 noiembrie, recucerirea Budapestei, unde o mare parte a populaţiei (studenţi, intelectuali, muncitori) pusese mâna pe arme, a durat mai mult şi a fost mai ales sângeroasă: cel puţin 3 000 de morţi, aproape 15 000 de răniţi, 25-26 000 aruncaţi în închisoare, mai multe mii deportaţi în URSS. Imre Nagy, înlocuit în fruntea guvernului cu János Kádár, a fost executat la 16 iunie 1958.

Este surprinzător că nici o voce din tabăra comunistă nu s-a ridicat să facă apel la moderaţie şi să încerce dirijarea crizei spre o „soluţie poloneză“, în special din partea lui Tito şi a lui Gomułka, ale căror orientări reprezentau modele pentru mulţi insurgenţi maghiari. Faptul că Nagy le-a putut părea sovieticilor mai puţin demn de încredere decât Gomułka poate mira, însă faptul că a fost propulsat direct la putere de către manifestanţi pare să fi compromis orice şansă de înţelegere cu el, cu atât mai mult cu cât Nagy era considerat – pe bună dreptate – infinit mai puţin maleabil decât Gomułka.

Deşi tragic întreruptă, revoluţia maghiară din octombrie 1956 a avut repercusiuni enorme în ţările comuniste. Teama unei „contrarevoluţii după modelul maghiar“ va obseda de-acum înainte nopţile conducătorilor. Numai în Bulgaria puterea a arestat 10 000 de persoane şi a redeschis celebrul lagăr de concentrare de pe insula Belene. De aceea, a trebuit să treacă 12 ani până când tot nişte comunişti, de data aceasta cehoslovaci, urmând exemplul tovarăşilor lor maghiari, să încerce inventarea unui „socialism cu faţă umană“.

Revoluţia înăbuşită: Primăvara de la Praga

În ciuda deceniului ce separă evenimentele din Polonia-Ungaria de cele din Cehoslovacia, între ele există similitudini incontestabile. „Primăvara de la Praga“ din jurul lui Dubček, la fel ca „toamnele“ poloneză şi maghiară din jurul lui Gomułka şi Nagy, este o reacţie de respingere a stalinismului de către aripa cea mai progresistă a Partidului Comunist Cehoslovac.

Oricât de surprinzător ar părea, în ciuda mişcărilor contestatare apărute la începutul anilor ’50 atât dinspre ţărani, cât şi dinspre lumea muncitorească (iunie 1953), Cehoslovacia nu a cunoscut niciodată o destalinizare veritabilă. *Reforma economică lansată în 1957 a fost treptat abandonată* şi nu a dus la nici o măsură reală de descentralizare. Penuria bunurilor de consum fusese agravată de ultimele campanii de colectivizare. Antonín Novotný, secretar general al Partidului Comunist din 1951 şi apoi preşedinte al statului din 1957, părea surd atât la nemulţumirea populară, cât şi la îndemnurile hruşcioviene. Măsurile de destalinizare pe care le iniţiase se dovediseră tardive şi limitate: demolarea, în 1961, a mausoleului construit în Praga pe colina Źiźkov, unde erau depuse rămăşiţele pământeşti ale lui Gottwald, predecesorul său, fidel discipol al lui Stalin; eliminarea, în 1963, a câtorva conducători stalinişti, printre care Bacílek, prim-secretarul Partidului Comunist Slovac, înlocuit cu Dubček etc.

Faţă de această inerţie a conducerii *s-a constituit în cadrul partidului şi la periferia lui o discretă şi informată nebuloasă reformistă*. De la mijlocul anilor ’60, un anumit număr de personalităţi (economişti, jurişti, universitari, oameni de ştiinţă etc.), ca Z. Mlynář sau J. Pelikán, care doreau o altă direcţie, se aflau în contact şi militau pentru aplicarea ideilor lor. Şi în sânul societăţii civile, în domenii diverse ca literatura, cinematograful sau jurnalismul, existau adepţi convinşi ai reformelor profunde. Dramaturgul Václav Havel, ca şi scriitorul Milan Kundera sau noul director al televiziunii Jiří Pelikán participau activ la această „redeşteptare“. *Alexander Dubček, care conducea din 1963 Partidul Comunist Slovac* şi se lupta cu conservatorii din partid, se străduia cu modestie şi discreţie să unifice forţele progresiste. Spre sfârşitul anului 1967, reţeaua lui s-a dovedit suficient de largă şi de solidă pentru a lua în considerare eliminarea aripii conservatoare. Cum Brejnev l-a abandonat pe Novotný, totul s-a rezolvat repede. La 4 ianuarie, Novotný îşi dădea demisia din funcţia de prim-secretar general al partidului, iar la 28 martie, din cea de preşedinte al ţării. Dubček şi echipa lui l-au înlocuit. Începea atunci „Primăvara de la Praga“.

Ambiţiile lui Alexander Dubček erau similare cu cele ale lui Imre Nagy sau cu cele atribuite lui Gomułka 12 ani mai devreme. Fără a nega rolul conducător al Partidului Comunist şi apartenenţa la comunitatea socialistă, el voia să treacă de la „dictatura proletariatului“ la un regim de drept care să respecte libertăţile şi nevoile fiecăruia. *Programul de acţiune adoptat de Partidul Comunist Cehoslovac la 5 aprilie 1968* era gândit în acest sens şi prevedea în special instaurarea unui sistem federal (cu drepturi egale între naţiunile cehă şi slovacă), transformarea Parlamentelor în veritabile adunări

legislative, o împărţire clară a puterilor între stat şi partid, acordarea unei largi autonomii întreprinderilor, desfiinţarea cenzurii etc.

Din nefericire pentru echipa Dubček, *acest program a fost imediat considerat mult prea îndrăzneţ de către conservatorii din partid şi de către conducătorii „fraţilor*“, şi prea limitat de către o parte a societăţii civile cehoslovace (intelectuali, tineri etc.), care aşteptau măsuri rapide şi radicale. Această nerăbdare şi vâltoarea ce i-a urmat i-au convins pe principalii conducători din „Imperiul sovietic“ – cu excepţia lui Ceauşescu – să oprească imediat o experienţă ce putea destabiliza şi pune în pericol toţi sateliţii. Acestea au fost condiţiile în care forţele Pactului de la Varşovia, la 21 august 1968, au pus capăt „Primăverii“ cehoslovace şi au reuşit să-i aducă la disperare pe cetăţenii „blocului sovietic“. Pentru ei existau acum doar două căi posibile: sau acceptarea „normalizării“ impuse de echipele conducătoare sclerozate, sau disidenţa, înfruntând orice pericol.

Disidenţele

Nu doar partidele comuniste cunoşteau confruntări dure între conservatori şi reformişti; departe de a fi imobilă şi inactivă, societatea civilă din unele ţări se arăta tot mai preocupată de aceste dezbateri de care depindeau prezentul şi viitorul. Dar ea îşi avea propriile mize şi propriile lupte. Odată cu sfârşitul terorii staliniste şi, mai ales, la răscrucea anilor 1960-1970, ea s-a consolidat, s-a solidarizat, s-a organizat. Desigur, există diferente esenţiale de comportament între ţări. În Bulgaria şi Albania, de pildă, această redeşteptare nu era prea vizibilă. În Lituania, în schimb, şi, mai ales, în Polonia, societatea civilă, sprijinindu-se îndeosebi pe Biserică, a încercat să creeze un adevărat contrasistem faţă de comunismul dominant. Între aceste extreme, celelalte ţări aveau o gamă foarte nuanţată de atitudini.

Formele generale de disidenţă

Disidenţa, adică dezacordul cu puterea dominantă, însemna rareori confruntarea deschisă şi mult mai rar opoziţia violentă. Asemenea unei infime minorităţi a inteligheţiei ruse, care, începând cu mijlocul anilor ’60, se lupta pentru respectarea drepturilor fundamentale – recunoscute în principiu de Constituţiile comuniste, dar pe care puterea nu le respecta – bărbaţii şi femeile din ţările est-europene care îndrăzneau să conteste totalitarismul o făceau cel mai adesea pe căi legale.

De exemplu, 1 500 de maghiari protestează în 1973 printr-o petiţie adresată Parlamentului împotriva înăspririi legii avortului. *Trimiterea de „scrisori deschise“ autorităţilor* era un fapt curent. Dintre cele care au avut un ecou răsunător putem cita scrisoarea adresată în martie 1965 membrilor Partidului Comunist de către doi tineri militanţi polonezi, Jacek Kuroń şi Karol

Modzelewski:

> Clasa muncitoare – scriau ei – mai mult decât oricare altă clasă socială, are nevoie de democraţie [...]. Partidul care guvernează deţine monopolul puterii [...]. În Polonia, criza agravează nu doar condiţia materială a clasei muncitoare, ci şi condiţia ei socială şi culturală: îi adânceşte sclavia...

Cei doi autori vor fi condamnaţi la 3 ani de închisoare.

în România, la sfârşitul deceniului şapte şi începutul celui următor, mai mulţi intelectuali fac publice scrisori deschise, transmiţându-le unor agenţii de presă occidentale. Este cazul scrisorii lui Victor Frunză către agenţia Reuters, din 8 septembrie 1978, în care critică încălcarea drepturilor omului şi cultul personalităţii; sau scrisorile către Ceauşescu trimise de scriitorul Paul Goma, în 1977, prin intermediul postului Radio Europa Liberă; sau *scrisorile Doinei Comea*, profesoară de franceză la Universitatea din Cluj, adresate aceluiaşi Ceauşescu, publicate în presa internaţională între 1982 şi 1989. Şi câte alte scrisori deschise adresate conducătorilor, care, din lipsa mijloacelor mediatice, au rămas necunoscute!

În plus, din această perioadă, în câteva ţări est-europene *au început să circule clandestin informaţii autonome, complet independente de informaţiile oficiale*. Astfel, represiunea care a lovit Cehoslovacia după stoparea brutală a Primăverii de la Praga a antrenat, în mediile intelectuale, crearea unei reţele de publicaţii clandestine. În Ungaria, potrivit lui M. Haraszti, „abia odată cu sfârşitul anului 1976 se poate vorbi de un samizdat maghiar, adică de o comunicare scrisă, având o amploare şi o periodicitate semnificative“. Cronologia este aproape aceeaşi în Polonia, dar aici „samizdatul“ a luat o amploare foarte mare, ajungându-se ca în anii ’80 să circule aproximativ patruzeci de publicaţii, unele cu un tiraj de mai multe mii de exemplare. Şi în Ţările Baltice, mai ales în Estonia şi Lituania, editarea clandestină a fost în acea perioadă foarte activă, orientată spre difuzarea programelor politice (prin intermediul periodicelor *Democratul estonian*, *Rază de libertate*, *Aurora*, *Calea adevărului*, *Perspective*, *Acoperişul*, *Cavalerul*, *Viitorul*, *Calea naţiunii*, *Vocea Lituaniei* etc.) şi îndeosebi a manifestelor religioase, cum ar fi *Cristos Providenţa*, *Dumnezeu şi Ţară* şi faimoasa *Cronică a Bisericii Catolice din Lituania*, difuzată din primăvara anului 1972. În alte părţi, „samizdatul“ putea lua alte forme, mai adaptate tineretului, care, împreună cu intelectualii, forma partea cea mai dinamică a protestelor civile. Au fost astfel difuzate înregistrările pe bandă magnetică sau pe casete a unor cântece considerate subversive de către putere, interpretate de Wolf Biermann sau Gerulf Pannach în RDG, sau a unor formaţii de muzică pop (Plastic People of the Universe, DG 307 în Cehoslovacia) sau rock (grupul Klaus Renft Combo în RDG). Autorităţile comuniste au încercat să controleze aceste producţii, mai ales muzica rock, însă tinerii au rezistat şi au creat scene alternative. A apărut atunci o a doua cultură, paralelă cu cea oficială, aşa cum informaţiile circulau în paralel cu propaganda oficială.

Pe lângă această disidenţă cotidiană care, repetăm, se datorează îndeosebi tinerilor şi intelectualilor, există în sânul societăţii civile complicităţi

şi consonanţe mult mai largi ce unesc populaţia acestor ţări, în special în jurul convingerilor religioase sau naţionale, negate sau batjocorite de puterea comunistă. Acestea au fost, de departe, disidenţele cele mai nocive sistemelor comuniste.

Disidenţele religioase

Chiar dacă e greu să susţinem în lipsa unor statistici, avem sentimentul, citind numeroasele mărturii, că în toate ţările care ne interesează practicile religioase s-au menţinut în mod surprinzător. În pofida persecuţiilor la care a fost supus clerul, a reducerii drastice a efectivelor sale (o treime dintre parohii lăsate vacante în Cehoslovacia, reducerea la 10 a numărului de candidaţi la seminar în Lituania etc.), în ciuda închiderii temporare sau definitive – mai ales în Albania – a lăcaşurilor de cult, *viaţa religioasă*, *devenită parţial sau total clandestină*, *continuă şi reprezintă chiar un antidot la totalitarismul dominant*:

> Se pare că – notează T. Beeson în 1974 referitor la Cehoslovacia – în atmosfera de dezamăgire de după invazia ruşilor, Bisericile au fost singurul loc în care s-a putut acţiona şi gândi în mod liber. Ele îi oferă generaţiei tinere o „contracultură“ organizată, de mare interes pentru cei care se revoltă împotriva socialismului de tip moscovit.

În cursul anilor ’70 se produce un puternic reviriment religios în Lituania şi Polonia, mai atenuat, dar sensibil în România, Cehoslovacia şi Ungaria, şi perceptibil până în Bulgaria şi Albania. Élisabeth şi Jean-Paul Champseix, vizitând această din urmă ţară la sfârşitul anilor ’80, constatau că

> existau practici religioase clandestine. La Berat, se vedeau urme de ceară pe uşa celei mai frumoase biserici ortodoxe din oraş, Sfânta Treime. În 1987, în spatele Bisericii Ortodoxe Mesopotame, cimitirul din Gjirokastër era plin de flori şi multe persoane veneau aici duminica. În oraşul ordinului bektaşi[13] Krujë, mici recipiente cu ulei erau aliniate sub ferestrele închise ale moscheii. În primăvara anului 1987, feştilele lor ajunseseră să ardă oblonul din stânga. Cel puţin o inscripţie de pe uşa închisă cu lacătul ne-a intrigat. Literele majuscule formau cuvintele: Rrofte tegia („Trăiască moscheea“).

Un semn concret al vitalităţii religioase îl reprezenta atunci *înmulţirea apelurilor şi petiţiilor adresate de credincioşi autorităţilor*. În şase ani (1968-1974), numai în Lituania circulă 30 de petiţii împotriva piedicilor puse în calea libertăţii de credinţă. Una dintre ele, semnată în 1972 de 17 054 persoane şi trimisă la ONU, denunţă atitudinea ipocrită a puterii sovietice:

> Am putea înşira o întreagă listă de umilinţe şi şicane ce trezesc în poporul nostru o neîncredere profundă faţă de Constituţia şi de legile sovietice. Îi cerem deci guvernului sovietic să ne acorde libertatea de conştiinţă garantată

[13] Ordin islamic sufit, întemeiat în secolul al XIII-lea de Haci Bektaş Veli. (n.tr.)

> prin Constituţie, însă rămasă până acum literă moartă. Nu dorim fraze frumoase la radio şi în presă, ci un efort real din partea organelor guvernamentale şi administrative de a le aplica în viaţa practică, astfel încât noi, catolicii, să ne putem simţi cetăţeni deplini ai Uniunii Sovietice (A. Martin).

Tot în Lituania – ca şi în Polonia – circulă pe sub mână reviste ce semnalează măsurile discriminatorii luate împotriva credincioşilor. Cea mai cunoscută – *Cronica Bisericii Catolice din Lituania* – începe să apară la 19 mai 1972. Având un suport tehnic foarte modest (dactilografiată pe hârtie pelur), apărând o dată la două sau trei luni, revista îi informează pe catolicii locali, dar şi opinia internaţională (pagini traduse în engleză, italiană şi parţial în spaniolă), despre persecuţiile săvârşite de regimul comunist. La două luni după apariţia primului număr, Romas Kalanta îşi dădea foc în oraşul Kaunas. Acest gest spectaculos (făcut pe artera principală a oraşului), dar lucid al tânărului lituanian avea în esenţă scopul de a atrage atenţia Vaticanului asupra situaţiei credincioşilor. Doar faptul că papa nu a urat „Paşte fericit“ în limba lituaniană l-a convins pe Romas Kalanta că trebuie să rupă această „tăcere malefică“ printr-o acţiune în forţă, pe care a realizat-o în seara de duminică, 14 mai, strigând: „Libertate pentru religie! Libertate pentru Lituania! Afară cu ruşii!“.

În Polonia, în ciuda hărţuielilor şi a meschinăriilor puterii, anii ’70 aduc o creştere a influenţei Bisericii şi confirmă rolul religiei ca liant naţional. *Diversele vizite ale noului papă Ioan Paul al II-lea* sunt o dovadă strălucită. Mai mult ca niciodată, Biserica poloneză apare drept unica forţă de coagulare capabilă să dinamizeze majoritatea populaţiei. Acel *„Nu vă fie teamă!*“ recomandat de Ioan Paul al II-lea în primul său discurs pontifical, la 22 octombrie 1978, a răsunat în Polonia ca un adevărat consemn.

În celelalte state în care catolicismul este mai puţin influent, întrucât este controlat strict de regimul comunist, s-au dezvoltat în subterană alte structuri religioase, care au deseori legături cu societatea civilă: baptişti, penticostali, adventişti, comunităţi de bază de tipul Regnum Marianum în Ungaria, sau Biserica Romano-Catolică formată din preoţi şi episcopi unşi clandestin, în Cehoslovacia. Uneori e vorba de o mână de oameni, precum acei pastori est-germani care practică „un fel de teologie a eliberării, orientată prioritar spre lupta paşnică şi apărarea demnităţii de cetăţean“ (M. Najman); sau de indivizi izolaţi, dar foarte charismatici, ca părintele Cristofor în Bulgaria ori pastorul Tökés în România.

Disidenţele identitare

La fel ca aspiraţiile religioase, cele naţionaliste nu s-au stins sau diminuat deloc în rândurile populaţiei din Europa comunistă, spre deosebire de ceea ce afirmă autorităţile. Acestea, adoptând politica struţului, refuză să vadă nenumăratele semne de efervescenţă tot mai greu ţinute în frâu. Trei mari tipuri de frustrări identitare frământă societăţile civile din aceste ţări.

Frecvente sunt frustrările inerente decupajelor teritoriale sau politicii discriminatorii a guvernelor comuniste. Este cazul celor *două până la trei milioane de polonezi ce trăiesc în Lituania, Belarus şi Ucraina*, care ar fi dorit să se întoarcă sau să se reîntoarcă în Polonia ori cel puţin să nu fie consideraţi cetăţeni de mâna a doua. O problemă la fel de dificilă este cea a minorităţii maghiare din Transilvania (un milion şi jumătate de persoane), alipită României prin Tratatul de la Trianon şi tratată în mod discriminatoriu de către puterea comunistă a ţării. Intelectuali maghiari ca poetul Gyula Illyés încearcă să protesteze faţă de măsurile insidioase ce urmăresc să marginalizeze cultura maghiară în beneficiul celei române. Explozii şi incendii suspecte sunt semnalate în uzine, dar N. Ceauşescu continuă să susţină că problema naţionalităţilor e rezolvată cum nu se poate mai bine în ţara sa.

Tensiuni interetnice, negate şi ele de autorităţile comuniste, dar incontestabile, sunt semnalate în mai multe regiuni din Iugoslavia. Sistemul federal întemeiat de Tito pe egalitatea dintre cele şase naţiuni (Slovenia, Croaţia, Serbia, Macedonia, Muntenegru şi Bosnia-Herţegovina) a calmat numai în aparentă opoziţiile dintre ele. Cum disparităţile dintre republici se accentuaseră după măsurile de descentralizare luate în vederea autogestiunii, invidiile şi duşmăniile rămân foarte puternice. Puterea titoistă n-a reuşit să le atenueze prin crearea unui consens supranaţional în jurul ideii comuniste. Vechea rivalitate dintre croaţi şi sârbi rămâne prezentă. Primii sunt conştienţi de hegemonia financiară şi politică exercitată de ultimii. Este de ajuns ca la începutul anilor ’70 să ajungă în fruntea Partidului Comunist Croat doi lideri naţionalişti ca să se declanşeze, în 1971, o „primăvară croată“, la care participă unanim societatea oficială şi cea civilă. Cu toate acestea, puterea federală reprimă brutal mişcarea şi epurează Partidul Comunist Croat. Printre „contestatarii“ arestaţi figurează Franjo Tudjman, viitorul lider croat adept al independentei.

Albanezii din Kosovo îndură şi ei foarte greu faptul că sunt trataţi ca o minoritate, şi nu ca popor, ceea ce-i împiedică să creeze o republică de sine stătătoare. Ostilitatea albaneză faţă de sârbii dominanţi se exacerbează în anii ’70 şi mai ales ’80, lucru considerat injust şi intolerabil de către naţionaliştii din Serbia, pentru care Kosovo este pământ istoric sacru. În această regiune ia amploare o adevărată plagă care, într-o zi, va cangrena întregul stat iugoslav.

O ultimă şi capitală problemă – de asemenea negată de puterea comunistă – se referă la respingerea constantă a tutelei sovietice asupra tuturor statelor din Europa de Est. Dacă Occidentul a acceptat ca Stalin să pună mâna pe aceste ţări, popoarele lor, uneori nedreptăţite o vreme, au simţit repede cât de apăsător e jugul. Fiecare revoltă, indiferent dacă e muncitorească, aşa cum a fost în Berlinul de Est în iunie 1953, sau naţională, cum s-a petrecut la Budapesta în octombrie 1956 sau la Praga în primăvara lui 1968, exprimă limpede voinţa de a scăpa de această tutelă. În special tinerii din aceste ţări o suportă foarte greu, considerând-o pe cât de umilitoare, pe atât de alienantă. Aceasta este starea de spirit şi în cele trei state baltice care, integrate direct în URSS, sunt şi mai mult supuse dominaţiei sovietice decât sateliţii est-europeni. Se conturează atunci o adevărată „redeşteptare

naţională“, asupra căreia vom reveni în capitolul 8.

Capitolul 6

Replierile strategice ale puterii comuniste

Confruntate cu multiplele disfuncţionalităţi ale sistemului comunist, cu criticile şi, în unele ţări, cu contestarea făţişă din partea societăţii, echipele de conducere nu puteau sta cu mâinile-n sân. Conştiente că era exclus să mai recurgă la o ideologie total compromisă pentru a încerca să redreseze situaţia şi să-şi legitimeze puterea, ele s-au orientat spre două soluţii de repliere. Una, ce poate fi calificată drept conservatoare, urmărea să înlocuiască ideologia agonizantă cu un neonaţionalism. Cealaltă, de inspiraţie progresistă, îşi propunea să modernizeze economia împrumutând câteva din „reţetele“ liberalismului. Replieri strategice care le-au permis regimurilor comuniste să se menţină de bine, de rău – mai degrabă rău decât bine – până la sfârşitul anilor ’80.

Soluţia naţional-comunistă

În condiţiile în care ideologia marxist-leninistă fusese mult timp exclusivă, în deceniul şase a reapărut un discurs cu caracter naţional în mai multe state est-europene: Albania, România, RDG etc., care a sfârşit prin a concura şi chiar acoperi ideologia oficială. Această relansare (sub forme foarte particulare) a naţionalismului răspundea unor necesităţi tactice evidente. Era unica ripostă pe care regimurile aflate la strâmtoare au găsit-o pentru a le conferi o nouă aparenţă de legitimitate.

Deşi manifestându-se sensibil diferit în funcţie de stat, ceea ce numim „naţional-comunism“ îmbracă două aspecte caracteristice: reactivarea identităţii naţionale şi radicalizarea proiectului comunist.

Reactivarea identităţii naţionale

Aceste regimuri comuniste trebuiau mai întâi să demonstreze că nu erau rupte de istoria ţării, ci, dimpotrivă, că se înscriau perfect în ea. Nu, comunismul nu era un corp străin grefat artificial de forţe exterioare, ci ultima verigă dintr-un lanţ de evenimente ce determinaseră istoria naţiunii. Aşa cum

în secolul al XIV-lea – se spunea, de pildă, la Tirana – au existat albanezi care încercaseră să-i respingă pe turci, tot aşa partizanii comunişti îi alungaseră în anii ’40 pe italieni şi pe germani. Destinele şefilor celor două epopei – Skanderberg în veacul al XIV-lea şi Enver Hodja în secolul XX – se împleteau. Trecutul era idealizat cu ajutorul cercetărilor antropologice, lingvistice şi îndeosebi istorice bine direcţionate. În România, Ceauşescu era prezentat drept continuatorul lui Ştefan cel Mare, voievodul Moldovei în secolul al XV-lea, şi al lui Mihai Viteazul, primul care a unit ţara, în secolul al XVI-lea. În mod similar, Todor Jivkov încerca să reunească în spatele său poporul bulgar *exaltând trecutul naţional*. Cu ocazia împlinirii a 1300 de ani de la crearea statului bulgar, în 1981, propaganda oficială a încercat să convingă populaţia să fie mândră

> că are o istorie mult mai veche decât majoritatea europenilor; strălucitorul trecut istoric trebuia să compenseze ternul prezent. Programele de încurajare a ştiinţei, culturii şi sportului (trebuiau) legate de această afirmare a orgoliului naţional. „Fetele de aur“ ale gimnasticii artistice şi „băieţii tari“ ai halterofiliei (primeau) prestigioase premii de stat pentru succesele lor sportive. În acelaşi timp, Bulgaria participa la programul de cucerire a cosmosului început de URSS (E. Kalinova, I. Baeva).

În RDG, stat creat artificial şi simplu element al unui ansamblu cultural şi istoric mult mai vast, *instrumentalizarea trecutului* era o misiune ceva mai delicată pentru conducători. Totuşi, ei s-au pus la lucru şi au căutat să recupereze în beneficiul lor marile figuri ale culturii germane, inclusiv Luther. Potrivit lui Ehrhart Neubert,

> acest mod de a păstra moştenirea a rămas o punere în scenă factice şi ireală, căci nu puteai introduce în trama comunistă cultura germană, cu varietatea ei de expresie şi contextul ei european, decât dacă o reduceai la planul ideilor şi chiar îi ascundeai pur şi simplu segmente întregi.

Dacă legătura cu evenimente sau personalităţi istorice s-a dovedit dificil de realizat, mult mai uşor i-a fost comunismului est-german să reia în beneficiul său elemente din cultura politică germană de dinaintea democraţiei, în special

> idealurile comunitare, credinţa indestructibilă în atotputernicia statului şi în semnificaţia înaltă a faptelor militare, neîncrederea faţă de tot ce e străin şi chiar antisemitismul – sub forma anticosmopolitismului în anii ’50 şi a antisemitismului în anii ’70 (*ibidem*).

Reactivarea unor valori ca disciplina şi respectul faţă de autoritate vor facilita cultul conducătorului.

În aceste regimuri, *propaganda oficială avea grijă să-l asimileze în orice împrejurare pe şeful partidului cu naţiunea*. El era descris drept călăuza („conducătorul“ în România) care avea înţelepciunea şi echitatea tatălui de

familie, precum şi clarviziunea viitorului:

> Este şansa istorică a poporului nostru – îi declarau lui Nicolae Ceauşescu, la 1 august 1989, reprezentanţii comunităţilor religioase româneşti – ca la această răscruce a secolelor şi mileniilor, în fruntea ţării să se afle o personalitate de talia dumneavoastră: cu un genial simţ vizionar, însufleţit de o iubire nemărginită pentru popor şi ţară, aţi înţeles în mod adânc, cu mintea şi cu sufletul, care sunt interesele majore ale naţiunii.

Cu astfel de discursuri, cum să nu aibă şeful partidului o „apreciere pozitivă exagerată a propriei persoane“?, va declara E. Honecker în legătură cu predecesorul său din fruntea Partidului Comunist Est-German, Walter Ulbricht. Şi, ţinând cont de acest *cult nemăsurat al personalităţii*, nu e de mirare că acelaşi E. Honecker s-a „considerat în mod evident numărul unu al socialismului, poate chiar numărul unu mondial“ (Gorbaciov). Cultul era atât de bine organizat, încât existau – în România sau în Albania, de exemplu – sărbători naţionale dedicate zilei aniversare a conducătorilor.

Fără a atinge excesele regimului lui Kim Il Sung din Coreea de Nord, acest cult genera *un nepotism uluitor*. Membrii familiei liderului şi prietenii săi apropiaţi participau direct la exercitarea puterii. La fel şi în România, unde, potrivit lui Gorbaciov, „aproape 70 de membri“ ai familiei lui Ceauşescu erau în Comitetul Central; soţia sa, Elena, deţinea funcţii importante: mai întâi responsabilă cu ideologia, apoi însărcinată cu numirea secretarilor de partid şi cu dezvoltarea ştiinţifică. În Albania, Nexhmije, soţia lui Hodja, era considerată în aparatul de stat drept numărul unu bis. Iar Margot Honecker, a doua soţie a liderului est-german, controla învăţământul şi tineretul.

Naţional-comunismul avea şi particularitatea de a căuta să *mobilizeze permanent populaţia împotriva ameninţărilor externe* – reale sau închipuite. „Să ne apărăm patria de uneltirile imperialiştilor“ era unul dintre sloganurile cele mai frecvente. Un bun comunist trebuia să fie pregătit pentru confruntarea armată. În Albania, se făceau numeroase exerciţii de instrucţie militară, iar buncărele împânzeau ţara. În RDG, antifascismul era o temă omniprezentă în discursurile oficiale, temă ce-i conferea regimului comunist „principala legitimare“ şi „justificare“ (E. Neubert). Conducătorii repetau zilnic că se aşteaptă la tot ce e mai rău din partea „revanşarzilor de la Bonn“, cum se presupunea că o dovedeşte aşa-numitul „puci fascist“ din 17 iunie 1953. Această ameninţare constantă putea motiva atât construirea zidului de la Berlin, în 1961, cât şi enormul aparat militar al regimului est-german.

Armata reprezenta un sprijin important al acestor regimuri, uneori singurul sprijin în condiţiile în care partidul era discreditat, ca în Polonia anului 1981, în momentul venirii generalului Jaruzelski la putere. Scopul lui, va explica mai târziu, era acela de a-i aduna pe polonezi în jurul armatei, care întrupa valorile patriotice. Iscusită strategie de substituţie, care consta într-un „transfer de legitimitate de la armată către partid“ (J. Rupnik). Temându-se de intervenţia Armatei Roşii, Jaruzelski dorea să treacă drept un nou Piłsudski.

Pentru toate aceste regimuri ce sperau să se salveze punând accentul pe

naţionalism, era primordial să afirme o anumită independenţă faţă de „fratele mai mare“ sovietic. De cele mai multe ori, nu era decât o independenţă de faţadă care, în contextul schismei sino-sovietice, se exprima în special prin *relaţii mai puţin conflictuale cu China*. Astfel, conducătorii est-germani au căutat în mai multe rânduri să adopte o linie autonomă faţă de China populară. Între cele două state au existat chiar, în unele momente (1949-1963; 1980-1989), convergenţe speciale: ostilitatea faţă de orice tip de liberalizare, voinţa unei socializări integrale a agriculturii (comunele populare în China, colectivizarea forţată în RDG), încât s-a putut vorbi de o „axă Berlin-Beijing“ (Claudie Gardet). România s-a arătat şi ea deschisă şi conciliantă faţă de China. În 1964, ea şi-a oferit serviciile de mediere în conflictul sino-sovietic, iar în 1971, cu ocazia unei vizite în Asia, Ceauşescu a fost puternic impresionat de ordinea chineză:

> O ordine arhitecturală ca în Beijing, dar şi disciplina mulţimilor ce se deplasează pe jos ori cu bicicleta şi care nu au pretenţia să se închidă în maşini ridicole şi mici [...]. Mao este într-adevăr o călăuză luminată. Intelectualii guralivi muncesc în comunele rurale şi încetează astfel să mai fie periculoşi, devenind productivi. Ceauşescu e fascinat... (Catherine Durandin).

În Albania, Enver Hodja a fost şi mai contaminat de febra asiatică. În 1961 a rupt în mod spectaculos legăturile cu Uniunea Sovietică şi a ales tabăra chineză. De atunci şi până în 1978, modelul a fost Beijingul, iar Tirana a trăit după ora chineză.

Relaţiile privilegiate ale celor trei state cu China nu au fost totuşi singurele caracteristici ale relativei lor autonomii în materie de politică externă. România s-a remarcat faţă de celelalte state ale blocului sovietic prin apropierea de RFG începută în 1967, prin sprijinirea Israelului în Războiul de Şase Zile şi, mai ales, prin protestul împotriva invadării Cehoslovaciei de către trupele Pactului de la Varşovia, în august 1968.

Tentaţiile utopice

Faimoasa frază a „Marelui Cârmaci“, care spunea despre China că este o pagină albă pe care el scrie cel mai frumos poem, a stat cu siguranţă la baza fascinaţiei pentru maoism a anumitor conducători. Îi obseda ideea de a crea o lume nouă şi un om nou. Aveau numai dispreţ pentru „revizionişti“ care, potrivit lor, denaturau comunismul prin împrumutul unor elemente capitaliste, dar propovăduiau un comunism „dur şi pur“, bazat pe mobilizarea maselor, în special a tineretului (ce trebuia să fie vârful de lance al construirii lumii noi), şi pe supravegherea strictă a populaţiei. În acest scop, regimurile comuniste creaseră şi dezvoltaseră o *poliţie politică redutabilă* prin efective şi prin duritate: *STASI* în RDG, *Securitatea* în România, *Segurimi* în Albania etc.

Programele lor economice şi sociale erau radicale; ele aveau ambiţia de a realiza un *socialism integral*. Nu se accepta nici un compromis. Agricultura era

complet planificată şi colectivizată. Exemplul „Marelui salt înainte“ hotărât de Mao îi obseda în egală măsură pe Ulbricht, Hodja sau Ceauşescu. În RDG, colectivizarea agriculturii a fost terminată în şase săptămâni, în primăvara anului 1960. „Noul sistem economic“ adoptat în iulie 1963 şi bazat pe principii considerate „revizioniste“ cinci ani mai devreme avea scopul nemărturisit de a compensa lipsa mâinii de lucru (3,6 milioane de persoane fug între 1946 şi 1961) printr-o raţionalizare economică. Noul sistem şi-a propus să demareze faza de „dezvoltare intensivă“ cu ajutorul unei centralizări accentuate. În cursul decadei 1960-1970, a existat un permanent proces de comasare a întreprinderilor, fiind continuat cu sistemul combinatelor în anii ’70. În plus, din 1971 până în 1973, întreprinderile din sectoarele private care mai existau au fost naţionalizate. În ansamblu, *centralizarea*, *etatizarea, comasarea maximă au rămas tendinţele majore ale acestor regimuri*, chiar dacă doar cele mai puternice dintre ele, ca RDG, au putut să le realizeze integral.

În România, Ceauşescu intenţiona să realizeze, începând din anii ’70, un program de „sistematizare a teritoriului“, cu scopul de a „omogeniza“ societatea şi de a accelera apariţia Omului Nou. Repartizată cât mai egal posibil, populaţia trebuia integrată într-o nouă reţea de oraşe („agroorașele“), care asigura *fuziunea dintre oraş şi sat*. Localităţile prea mici sau prea izolate (7 000-8 000 de locuitori) ar fi fost pur şi simplu rase de pe faţa pământului. Fascinat de propriul „progresism“, dictatorul le arăta bucuros oaspeţilor de seamă şantierele:

> Ceauşescu – povesteşte Gorbaciov – ne-a dus să vedem un baraj şi ne-a arătat ce anume urma să fie distrus şi ce anume reconstruit. Ne vorbea de crearea agroorașelor, care ar trebui să rezolve toate problemele din agricultură şi să transforme viaţa ţăranilor. L-am întrebat dacă era chibzuit să-i smulgi pe ţărani de pe pământurile lor şi să-i alungi din locurile unde se născuseră şi unde strămoşii lor erau îngropaţi, şi i-am vorbit despre trista noastră experienţă a lichidării „satelor fără perspectivă“, situate în afara regiunilor cu pământ fertil. Dar Ceauşescu nu voia să audă de nimic. Ochii îi străluceau.

Construirea noului „centru civic“ din Bucureşti trebuia să răspundă aceleiaşi utopii a „paginii albe“ maoiste. Luând ca pretext distrugerile cauzate de cutremurul din martie 1977, dictatorul a hotărât să dărâme şi alte clădiri din capitală, printre care circa 20 de biserici şi palate, şi să reconstruiască, după cum avea chef, un cartier nou, care să aibă în centru un palat monumental, urmând să adăpostească sub acelaşi acoperiş organele conducătoare ale partidului şi ale statului. A fost celebrat atunci drept „Mare Arhitect, Constructor, Creator, Titan şi Vizionar“ (C. Durandin).

Ceauşescu, Hodja sau Honecker erau atât de convinşi că atinseseră un grad superior al socialismului, încât atunci când Gorbaciov a încercat să-i convingi de necesitatea reformelor, i-au răspuns că ţara lor reprezenta un model şi că deci nu trebuia reformat nimic. Retrase în orgolioasele lor utopii, aceste regimuri nu au supravieţuit decât prin coerciţie şi teroare.

Veleităţile centrifuge ale comuniştilor naţionalişti baltici

Un alt tip de experienţă, foarte diferită, dar şi ea având o conotaţie naţionalistă, s-a conturat în Ţările Baltice la iniţiativa unor autohtoni, membri ai Partidului Comunist, care suportau greu zdrobitoarea tutelă a Moscovei asupra ţării lor. Acest curent şi-a făcut apariţia în Letonia după condamnarea stalinismului la cel de-al XX-lea Congres al PCUS, în februarie 1956. El reunea comunişti autentici, unii cunoscând închisoarea înaintea celui de-al doilea război mondial din cauza opiniilor lor marxist-leniniste. *Liderul lor, Eduards Berklaus*, vicepreşedintele Consiliului de Miniştri din Letonia, fusese membru al mişcării clandestine a Tineretului Comunist şi întemniţat pentru această activitate. Din 1956 şi până în 1959, profitând de funcţiile sale înalte şi de influenţa crescândă printre membrii Comitetului Central, a încercat să împiedice politica de rusificare dusă în ţara sa şi în celelalte state baltice. El s-a străduit să limiteze politica de imigrare ce viza diluarea populaţiei autohtone într-un ansamblu compozit de „coloni“ ruşi, belaruşi, ucraineni sau caucazieni. A vrut să-i oblige pe străinii care ocupau posturi de conducere să înveţe limba letonă în mai puţin de doi ani. A crezut chiar că poate *contesta reorientarea economiei impusă de Moscova*, favorizând restabilirea sectoarelor tradiţionale ale industriei uşoare prin modernizarea tehnologică şi folosirea mâinii de lucru autohtone. Pe scurt, a urmărit să frâneze cât mai mult posibil colonizarea – economică şi politică – declanşată de puterea centrală sovietică şi să le redea letonilor locul meritat în propria ţară.

Conducătorii de la Kremlin au taxat imediat ca extrem de periculos un atare proiect, fie el conceput de nişte comunişti. Când a devenit evident că majoritatea membrilor Comitetului Central al Partidului Comunist Leton îl sprijineau pe E. Berklaus, soarta acestuia a fost pecetluită. După o vizită a lui Hruşciov la Riga, în 1959, E. Berklaus a fost demis din funcţiile sale, exclus din Comitetul Central şi exilat. Douăzeci şi patru dintre apropiaţii săi au împărtăşit aceeaşi soartă. Un anume Arvïds Pelše, foarte serviabil faţă de Moscova, a devenit noul lider al Partidului Comunist Leton şi a primit misiunea de a începe ceea ce mai târziu s-a numit „normalizare“. 15 000 de persoane (membri ai Partidului Comunist, angajaţi ai statului şi ai administraţiei) au fost îndepărtate din funcţii pentru „naţionalism burghez“. Cu toate acestea, Eduards Berklaus nu s-a dat bătut. Împreună cu alţi 16 comunişti letoni, a redactat în februarie 1972 o lungă scrisoare adresată partidelor comuniste străine, în care denunţa, sub toate formele, „şovinismul marelui rus“, acuzat că a pervertit marxismul şi a discreditat comunismul. Totodată, erau inventariate meticulos şi obiectiv atingerile aduse suveranităţii letone.

Exemplul leton nu este un caz unic de *reacţii naţionaliste din interiorul partidului* faţă de comportamentul hegemonie al PCUS. Tendinţe similare se observă şi în celelalte state baltice. Estonienii, de exemplu, intrau în număr tot mai mare în Partidul Comunist, fie şi numai pentru avantajele de tot felul pe care le aducea adeziunea; însă prin aceasta ei întăreau aripa naţională reformistă din partid şi reuşeau uneori să apere interesele ţării lor. În alte

state comuniste, aripa reformistă a reuşit o vreme să-şi exercite puterea şi să introducă experienţe de tip liberal.

Opţiunea liberală

Între 1948 şi 1968, patru state comuniste din Europa de Est au încercat să evite naufragiul inoculând provizoriu o doză de liberalism sistemului lor. În realitate, ele nu aduceau totuşi nimic nou, deoarece Lenin a fost primul care, după trei ani de stat cu „un picior în socialism“, acceptase în 1921 să facă o „repliere strategică“ introducând NPE[14].

Cea care a marcat cel mai mult spiritele a fost experienţa derulată în Iugoslavia după 1948. Mai întâi, probabil, pentru că a fost elaborată în condiţii dramatice, în urma excluderii neaşteptate a lui Tito din tabăra stalinistă, în iunie 1948, episod pe care l-am abordat în capitolul precedent. În plus, ea a părut să aibă de timpuriu o altă dimensiune decât simplele reajustări conjuncturale pe care le făcuseră celelalte state comuniste din estul Europei. După cum subliniază economistul polonez W. Brus,

> schimbările din economia Iugoslaviei nu au fost niciodată privite ca o simplă „reformă economică“, ci ca parte a unui grandios scenariu de edificare a unei societăţi socialiste autogestionate şi distincte de socialismul de stat („etatismul“) practicat de URSS şi de democraţiile populare.

Altfel spus, echipa titoistă nu avea altă ambiţie decât aceea de a crea *un nou model comunist, cu autogestiunea ca nucleu central*, dar nu ca unic element. Titoismul nu se confundă doar cu reforma organizării şi gestionării producţiei; el a contribuit de asemenea la definirea unor direcţii noi atât în politica internă (descentralizarea), cât şi în cea externă (nealinierea). Contestarea sistemului stalinist în întregul lui i-a adus o notorietate pe care n-au avut-o niciodată nici kádárismul în Ungaria, nici experienţa Gierek în Polonia.

Titoismul şi autogestiunea

La 35 de ani după Revoluţia din Octombrie, la 24 de ani după colectivizarea satelor, colhozurilor li se impun directori numiţi de stat, iar oamenii părăsesc colhozurile.

La 35 de ani după Revoluţia din Octombrie, muncitorii lucrează în uzine şi întreprinderi ca nişte sclavi, la cheremul directorilor-birocraţi. Unde sunt câştigurile muncitoreşti ale Marii Revoluţii din Octombrie?

Acest bilanţ necruţător al socialismului sovietic nu aparţine unui om de stat american, ci e formulat în 1952 de Tito, conducătorul Partidului Comunist Iugoslav. La acea dată, reuşind în patru ani să surmonteze enormele probleme

[14] Noua Politică Economică. (n.tr.)

economice şi politice cauzate de excluderea din Kominform, el demarase, împreună cu echipa sa, reformele de bază a ceea ce se va numi autogestiune, reforme ce mergeau în direcţia opusă „modelului sovietic“.

Prin legea din 26 iunie 1950, *Consiliul muncitoresc, ales de către toţi angajaţii, devenise autoritatea principală a întreprinderii*. De acum înainte, „proprietatea socială“ se substituia „proprietăţii naţionale“. Muncitorii erau chemaţi să gestioneze mijloacele de producţie şi să dispună de produsul muncii lor. În 1951, întreprinderile nu mai erau supuse planificării imperative, iar în 1952, majoritatea preţurilor erau liberalizate şi dinarul devalorizat la o şesime din valoare. Aceste măsuri, care constituiau ele singure o „schimbare spectaculoasă“ (W. Bras), au fost completate, în martie 1953, printr-o *ordonanţă care oprea colectivizarea forţată*, limitând la 10 ha proprietatea privată şi la 5 numărul salariaţilor. La sfârşitul anului, patru cincimi dintre cooperative erau dizolvate, astfel că 85% din terenurile cultivate (prin 96% din activele agricole) erau exploatate cu titlu privat.

Aceste diverse reforme curajoase au creat un sistem complex, ce presupunea o corelare armonioasă între câteva elemente-cheie: *planificarea*, care, devenită mai flexibilă, exista încă şi determina priorităţile şi repartizarea surplusului (investiţii, venituri, buget etc.); *sistemul financiar*, foarte centralizat, care trebuia să gestioneze repartizarea fondurilor destinate investiţiilor (întreprinderi sau regiuni); *întreprinderile*, care îşi stabileau propriul mod de organizare, orientarea producţiei, vânzările şi achiziţiile, precum şi angajarea sau concedierea personalului, după avizul sindicatelor şi al colectivelor de muncitori.

Fără a fi imediate – nivelul de trai din anii 1950-1953 era cel mai scăzut din estul Europei, cu excepţia Albaniei – *progrese foarte vizibile s-au înregistrat între 1952 şi 1961*. S-a observat atunci o dezvoltare rapidă a economiei, care, cu o creştere anuală de peste 12% a producţiei globale, a plasat Iugoslavia în rândul primelor ţări din lume. Prioritatea acordată bunurilor de consum (progresia spectaculoasă a parcului de automobile de la 8 500 – 1952 – la 85.000 – începutul anilor ’60) a adus în oraşe o îmbunătăţire vizibilă a vieţii de zi cu zi. La sate, venitul real pe cap de locuitor a trecut de la indicele 100 la 237 în 1960 şi la 340 în 1964, însă disparitatea dintre gospodăriile ţărăneşti şi familiile de muncitori şi funcţionari a rămas foarte mare: 105 000 dinari în 1963 pe unitate de consum pentru primii şi 246 000 de dinari pentru ultimii.

Autonomia întreprinderilor în materie de remunerare a dus foarte curând la creşterea *disparităţilor salariale* dintre muncitorii calificaţi şi cei necalificaţi (raportul se modifică de la 1,49 în 1957 la 1,60 în 1961), dintre lucrătorii manuali şi funcţionari, precum şi dintre diferitele republici (diferenţa medie a urcat de la 10 puncte, în 1954, la 15 în 1962). Aceste disparităţi cauzează *tensiuni sociale* (prima grevă a minerilor din Slovenia în 1957) şi interetnice. Slovenii şi croaţii, susţinuţi în cadrul partidului de facţiunea Kardelj, se arată adepţii unei autonomii mai largi şi ai unei deschideri mai accentuate spre economia de piaţă, în timp ce sârbii, dimpotrivă (aripa Ranković), sunt pentru menţinerea unei centralizări stricte.

Începând cu 1952, partidul trece printr-o criză extrem de gravă. *Milovan Djilas*, unul dintre principalii artizani ai reformei, a cerut reducerea funcţiilor din partid (suprimarea *nomeklaturii*, de pildă) şi a criticat deschis, în 1954, stilul de viaţă al înalţilor demnitari. Eliminarea lui a dat semnalul unei *epurări ample* (70 000 de membri excluşi). Tito a profitat de acest lucru şi şi-a consolidat poziţia. Iniţiativele sale din politica externă, cu totul reuşite în această perioadă, i-au sporit aura naţională şi internaţională. A condus abil reconcilierea cu URSS (vizita lui Hruşciov la Belgrad în iunie 1955) şi s-a folosit remarcabil de popularitatea sa în lumea comunistă (vizita triumfală la Moscova în iunie 1956) şi în statele Lumii a Treia. În iulie 1956 se întâlneşte cu Nehru şi Nasser, iar în septembrie 1961 organizează la Belgrad conferinţa ce pune bazele mişcării nealiniate. Cei 25 de şefi de stat prezenţi au invitat Statele Unite şi URSS să facă totul pentru a evita un război mondial şi au pus la punct o cartă a nealinierii ce proclama dreptul popoarelor la independenţă şi la libera gestionare a propriilor bogăţii. Chiar dacă „influenţa iugoslavă asupra mişcării nealiniate în afara zonei mediteraneene a fost tot timpul superficială, mai ales din cauza slabei economii iugoslave“ (J. Krulic), numele lui Tito şi titoismul au rămas legate de această mişcare, care a anulat împărţirea maniheistă a lumii în două tabere.

Experienţa titoistă a cunoscut *din 1965 o cotitură notabilă*, încât s-a vorbit de „al doilea titoism“. După ce a ezitat multă vreme între tendinţa Ranković şi tendinţa Kardelj, şi după ce a părut să opteze pentru cea dintâi, alegându-l pe Ranković, în iunie 1963, vicepreşedinte al republicii, Tito l-a îndepărtat brutal de la putere în iunie 1966, acuzându-l că a instaurat cu ajutorul poliţiei un adevărat stat în stat şi că a încercat să-i ia locul. Eliminarea lui Ranković a întărit considerabil poziţia adversarului său, Kardelj, omul-cheie al noii şi radicalei reforme economice liberale lansate în 1965.

Considerând că până la acea dată autogestiunea fusese sufocată de o piaţă prea strâmtă, Kardelj afirmă că cea mai bună soluţie pentru a o relansa şi reanima era aceea de *a deschide economia iugoslavă concurenţei internaţionale*. În acest scop au fost necesare reducerea fiscalităţii întreprinderilor, flexibilizarea sistemului bancar, alinierea preţurilor la cele de pe piaţa mondială şi crearea de firme mixte cu capital străin de până la 49%.

Majoritatea acestor reforme au provocat efecte inverse celor scontate. Sistemul s-a împotmolit şi mai mult; a crescut numărul disfuncţionalităţilor socio-economice grave: şomajul (300 000 de şomeri în 1971, în pofida emigrării a 700 000 de cetăţeni); accentuarea disparităţilor de dezvoltare dintre regiuni, adâncirea diferenţelor de nivel de trai; deficitul extern mărit de patru ori (30% din PNB în 1971), creşterea puternică a preţurilor şi inflaţia. Izbucnesc în semn de protest o serie de greve, care nu degenerează ca în Polonia, fiindcă revendicările sunt imediat satisfăcute. Însă o „nouă stângă“, formată din studenţi şi intelectuali, îşi dă frâu liber, în iunie 1968, ostilităţii atât faţă de etatism, cât şi faţă de reformă. Concomitent, se exacerbează inegalităţile dintre republici, fie de ordin economic (croaţii sunt nemulţumiţi că trebuie să-şi redistribuie bogăţiile spre republicile cele mai sărace), fie de ordin politic: în 1968 şi 1969, albanezii din Kosovo cer statutul de republică.

Simţind că sistemul e în pericol, Tito *a încercat în 1972 o nouă redresare*. El denunţă într-o „scrisoare“ îmbogăţirea tehnocraţilor şi anunţă o serie de măsuri ce urmăresc să reechilibreze ponderea naţionalităţilor şi să ducă la o mai bună recunoaştere a particularităţilor culturale, reafirmând în tot acest timp rolul partidului. Dar contextul nu i-a fost favorabil. Odată cu creşterea preţului la petrol ca urmare a Războiului de Yom Kippur, economia iugoslavă s-a degradat şi mai mult, atingând niveluri record de îndatorare şi inflaţie. Când Tito moare în 1980, ţara traversa o criză fără precedent, economică şi totodată identitară.

Astfel, cea mai novatoare dintre experienţele încercate de regimurile comuniste est-europene a sfârşit prin a se prăbuşi în haos, confirmând că era imposibilă concilierea autogestiunii, planificării şi pieţei libere.

Kádárismul: un reformism discret şi coerent

Spre deosebire de reforma titoistă, reforma maghiară nu a avut niciodată ambiţia de a se pretinde un nou model de socialism. Dimpotrivă, s-a prezentat ca „simplu instrument menit să ridice nivelul de eficienţă a economiei“ (W. Brus).

Concepută la numai zece ani de la sângeroasa revoluţie din octombrie 1956 şi susţinută de János Kádár, omul pe care sovieticii îl însărcinaseră să exercite o represiune nemiloasă, reforma nu putea fi decât una discretă. Cu atât mai mult cu cât, pregătită din 1963, ea a început să fie aplicată de la 1 ianuarie 1968, chiar în momentul în care la Praga debuta o altă experienţă, rapid condamnată de majoritatea conducătorilor comunişti est-europeni. În 1973, schiţând un bilanţ al *Noului Mecanism Economic* (NME, denumirea oficială a reformei), economistul oficial şi academicianul József Bognár se străduia încă să arate că nu era vorba de o experienţă revoluţionară: chiar Lenin, amintea el, în timpul NPE, susţinea că piaţa era absolut necesară; Stalin recunoscuse şi el acest lucru. Pe de altă parte, asta nu însemna că „concesiile“ pe care le făcuse NME pieţei duceau la o slăbire a rolului statului. Nu, acesta, în loc să se limiteze la planificare, dispune şi de alte mijloace de acţiune. Potrivit tot lui J. Bognár, nu trebuie înţeles greşit nici locul pe care reforma îl acordă muncitorilor. Noile lor mijloace de intervenţie în chestiunile privind producţia şi economia se vor exercita prin intermediul sindicatelor; altfel spus, nu se punea problema constituirii de Consilii muncitoreşti, ca în Iugoslavia ori în timpul Revoluţiei din 1956.

Acest discurs foarte împăciuitor, menit să calmeze temerile celor mai conservatori membri ai partidului, era cu atât mai credibil cu cât, în anii de după evenimentele din 1956, echipa Kádár impusese măsuri economice foarte ortodoxe. Astfel, începând cu 1959, începuse recolectivizarea agriculturii. Dar această politică puţin populară s-a dovedit a fi totuşi un succes. Datorită unei abile „împletiri între colectiv şi privat în regulamentele şi funcţionarea noilor colhozuri“ (M. Molnár), datorită unei *largi autonomii acordate acestor unităţi de producţie şi de comercializare*, fără a-i discrimina pe „ţăranii bogaţi“, care

au putut obţine funcţii de răspundere în noile structuri, sistemul agricol şi-a revenit încetul cu încetul şi a ajuns să funcţioneze normal, astfel că s-a reuşit stoparea penuriei alimentare aproape cronice de la venirea comuniştilor la putere şi exportarea unei părţi din producţie. Concomitent, *o mare parte a meşteşugăritului şi a sectorului comercial a fost din nou autorizată să depindă de sectorul privat sau semiprivat*; aşa a fost cazul, de exemplu, începând din 1981, cu magazinele şi cu restaurantele de stat. În ansamblu, la sfârşitul erei Kádár, adăugând activităţile meşteşugăreşti şi comerciale gestionate de particulari la activităţile ţăranilor cooperatori şi ale orăşenilor pe loturile lor personale, aportul sectorului privat la Produsul Intern Brut era evaluat la 30%.

Obiectivul Noului Mecanism Economic era acela de a face economia mai rentabilă, acţionând asupra mai multor elemente-cheie: *planul*, care nu mai era un ansamblu de directive ce reglementau toate stadiile gestionării şi ale producţiei, ci „o concepţie de politică economică“; *preţurile*, din care 30% se supuneau acum legilor pieţei; şi mai ales *întreprinderile şi cooperativele*, care se bucurau de o autonomie largă, deoarece determinau

> ritmul de creştere a producţiei [...] pe baza evoluţiei cererii şi a preţurilor [...], a ofertei de mână de lucru, în sfârşit, a previziunilor legate de pieţele internă şi externă, precum şi de dezvoltarea tehnică (József Bognár).

Reforma Kádár, spre deosebire de majoritatea celorlalte reforme din acea perioadă, a avut *triplul merit al modestiei*, *coerenţei şi consecvenţei*. Deşi a cunoscut regrese (mai ales după 1972 şi la mijlocul anilor ’80), „noţiunea de reformă a pieţei nu a fost nici o clipă respinsă ca ilegitimă“ (J. Rupnik). Partidul Comunist Maghiar a fost printre singurele care a continuat ideea reformistă şi care i-a adus în sânul lui pe cei mai buni economişti. Cu toate acestea, întrucât NME este doar un aspect – important, fără nici o îndoială – al kádárismului, nu e uşor să-i apreciem rezultatele.

O certitudine: *venitul naţional s-a dublat în 20 de ani*. În deceniul şapte, nivelul de trai al maghiarilor era la 80-90% din media europeană (M. Molnár). De altfel, era de ajuns să intri atunci în Ungaria după vizitarea altui stat comunist european (Polonia sau Cehoslovacia), ca să vezi că viaţa de zi cu zi era aici mai uşoară, circulaţia automobilelor mai densă, magazinele mai bine aprovizionate. Acest incontestabil nivel de trai superior nu trebuia totuşi pus pe seama exclusivă a regimului. Ungurul mediu subzista mai bine decât cetăţenii altor democraţii populare cel mai des cu preţul unei munci duble, cea făcută oficial şi cea bazată pe activităţi paralele. Numai o viaţă dublă îi permitea această bunăstare. În plus, existau mari disparităţi de venit între clasele medii şi elita coruptă şi îmbogăţită.

Meritul kádárismului nu este doar de ordin material. În ţară existau *o mai mare libertate de expresie* (media, filme etc.) decât în altă parte şi mai multe posibilităţi de a călători în străinătate. Relaţiile dintre cele două societăţi, oficială şi civilă, erau mai strânse decât în celelalte ţări, astfel încât Miklós Molnár formulează ipoteza unei

osmoze între putere şi societatea civilă, aflate în căutarea unui echilibru care să-i permită puterii să guverneze fără a ceda pluralismului politic, iar societăţii civile să trăiască într-o libertate cu totul relativă, dar apreciabilă.

În ciuda unui bilanţ deloc dezonorant – dacă exceptăm, desigur, cruda „normalizare“ de după 1956 *kádárismul a sfârşit totuşi la fel de rău ca titoismul*. După înseninarea iniţială, NME a întâmpinat dificultăţi în aplicare şi s-a lovit de ostilitatea lobby-urilor birocratice care, aflate în fruntea marilor întreprinderi, nu voiau să cedeze nici un strop de putere. În partid, cum János Kádár îmbătrânea, acţiunile de încetinire sau blocare a reformei se intensificau. Odată cu sfârşitul anilor ’70, maşina economică s-a împotmolit la toate nivelele (productivitate, randament, producţie, venituri etc.). Doar o îndatorare crescândă, şi curând vertiginoasă, i-a permis regimului să supravieţuiască. La mijlocul anilor ’80, cu 7 miliarde de dolari datorie externă, Ungaria depăşea chiar Polonia!

Experienţa Gierek în Polonia: un erzaţ de reformă

Întrucât reformismul lui Gomułka s-a oprit repede, Polonia a trebuit să aştepte începutul anilor ’70 pentru ca succesorul lui, E. Gierek, luând act de declinul productivităţii şi de incapacitatea ţării de a adopta noile tehnologii, să lanseze un program de „Strategie de dezvoltare“. Obiectivul era mai puţin de a adopta principalele mecanisme ale liberalismului, ca în experienţele iugoslavă şi maghiară, ci de *a face din Occident un partener activ al Poloniei*, împrumutând de la el sume imense de bani şi tehnologie de vârf. Echipa Gierek dorea, în schimb, să intensifice exporturile către Occident, elaborând o producţie adecvată. În acest scop au fost create o sută de „Mari Organizaţii Economice“ *(Wielkie Organizacje Gospodarcze,* WOG), relativ autonome, care gestionau vânzările de produse industriale şi de servicii (B. Chavance).

În primii ani, această strategie a reuşit să păcălească, astfel încât s-a vorbit de „miracolul economic polonez“. Într-adevăr, era Gierek a debutat printr-o *abundenţă neobişnuită de bunuri de consum*: televizoare color, automobile, tractoare etc. Dar din 1975 s-a observat un deficit comercial îngrijorător, deoarece exporturile de produse primare şi manufacturate, de calitate mediocră şi cu un preţ defavorabil pentru Occident, nu compensau masivele importuri de bunuri de consum. Concomitent, *datoria a explodat*; de la 700 de milioane de dolari în 1971 la 12 miliarde în 1977 şi la 24 de miliarde în 1980, când ţara a fost în pragul ruinării. În acest context de faliment economic şi politic, au început grevele din 1976, iar majoritatea populaţiei poloneze a devenit conştientă de rolul ei, reunindu-se imediat în jurul Solidarităţii.

Pentru echipele de conducere din Polonia, Ungaria sau Iugoslavia, care se orientaseră spre strategii de repliere de tip liberal, ca şi pentru cele care, în alte state, încercaseră să salveze regimul comunist ancorându-l în naţionalism, eşecul a fost total. Ele n-au rezistat vântului pe care perestroika l-

a făcut să bată peste ţările lor.

Partea a III-a:

Prăbuşirea comunismului

Capitolul 7

Desatelizările din 1989

În decursul timpului, reamintindu-şi transformările din 1989, unii contemporani fac caz de premoniţii şi declaraţii private ce încearcă să demonstreze că la acea vreme presimţiseră căderea regimurilor comuniste. Mărturii neverificabile, deci suspecte. În realitate, prăbuşirea comunismului în Europa a surprins lumea întreagă prin caracterul ei brusc şi rapid. Jacques Rupnik aminteşte că studenţii care manifestau la sfârşitul lui noiembrie 1989 pe străzile pragheze scriseseră pe o pancartă: „Polonia, 10 ani; Ungaria, 10 luni; RDG, 10 săptămâni; Cehoslovacia, 10 zil"; formulă pe care o putem completa astăzi cu „Bulgaria, o zi; România, 10 ore". Ea rezumă foarte bine procesul în lanţ al transformărilor şi accelerarea lui vertiginoasă începând din iulie 1989; totodată, subliniază cu îndreptăţire înrădăcinarea şi lungul parcurs al mişcării în Polonia.

Într-adevăr, este important ca triplul caracter al transformărilor din 1989 – imprevizibilitatea, rapiditatea şi interdependenţa – să nu le oculteze nici premisele, nici ancorarea adâncă în istoria acestor ţări. Nu e deloc întâmplător că evenimentele decisive ce au loc în Polonia şi Ungaria sunt produsul unei participări conjugate a societăţii civile şi a celei oficiale. Ambele conştientizaseră de multă vreme disfuncţionalităţile crescânde ale sistemului şi încercaseră, de câteva ori, să reacţioneze fiecare în felul ei. Revoltele din iunie 1953 în RDG şi Cehoslovacia, din 1956 în Polonia şi Ungaria, din 1968 la Praga reprezintă tot atâtea trepte spre implozia finală din 1989. La fel cum, de altfel, eşecurile repetate ale comunismului liberal, de la Tito la Kádár, demonstrau că sistemul nu era reformabil şi că, în consecinţă, nu putea decât să se prăbuşească. Chiar dacă în celelalte state configurarea forţelor existente era diferită şi avea să ducă la desatelizări mai complexe, istoricului îi este limpede că implozia din 1989 în Europa de Est a fost orice altceva mai puţin un trăsnet apărut pe cerul senin.

Desatelizarea dinspre vârf: Polonia şi Ungaria

Dintre cei şase sateliţi ce formau „Imperiul sovietic" din Europa Răsăriteană, Polonia şi Ungaria reprezintă cazuri singulare prin modul în care

s-au desprins de pe orbita comunistă. Populaţia lor a participat într-o mică măsură la această ultimă fază a procesului, proces care, de fapt, s-a limitat la o (lungă) negociere între elitele partidului şi cele ale societăţii civile. O asemenea „desatelizare dinspre vârf“ uimeşte, dacă ţinem cont de combativitatea de care dăduseră dovadă în trecutul recent populaţiile poloneză şi maghiară, însă ea se explică prin configuraţia specială a forţelor de pe eşichierul celor două state.

Un fascicul de convergenţe

În timpul ultimelor două decenii ale perioadei comuniste, se observă în Polonia şi Ungaria mai multe evoluţii majore, atât în cadrul partidelor comuniste, cât şi în cel al societăţii civile, evoluţii care influenţează puternic evenimentele finale.

Partide comuniste cu sensibilităţi reformiste

În pofida perioadelor de normalizare şi de „reluare în mâini a situaţiei“, Partidul Comunist Polonez şi mai ales cel Maghiar nu au eradicat niciodată integral curentele reformiste apărute puţin după moartea lui Stalin. Prezenţa lui Imre Nagy, din iunie 1953, în fruntea guvernului maghiar demonstra că există, în mijlocul valului de stalinişti adepţi ai lui Rákosi, o mână de conducători convinşi că trebuie imprimată o direcţie nouă unui partid pe care conducerea îl trăgea spre „bonapartism“, „führerism“ şi „oportunism“:

> Toţi se bat, se lovesc – denunţa Nagy într-una din „Disertaţiile“ sale – pentru a primi favorurile conducerii sau, mai exact, pomenile ei. Interzicerea criticii, intimidarea oamenilor, represaliile ce se abat asupra celor care îşi permit să fie deschişi, pe scurt, ceea ce caracterizează astăzi metodele conducerii nu poate decât să încurajeze carierismul (*apud* P. Tigrid).

În aceeaşi perioadă, „revizioniştii“ îi combat în cadrul Partidului Comunist Polonez pe ultrastalinişti, pentru a-i obliga să-i cedeze un loc campionului lor, Władisław Gomułka. Acesta, lucru total neobişnuit pentru un *aparatcik*, se declara convins că partidul nu trebuie să guverneze, ci doar să îndrume, şi că există mai multe căi spre socialism, fiecare stat comunist având dreptul la suveranitate şi independenţă.

Bineînţeles – şi am menţionat acest lucru mai sus – *Imre Nagy şi Władisław Gomułka n-au putut face singuri primăvară şi au fost rapid neutralizaţi de redutabila „gardă“ conservatoare şi prosovietică* prezentă în ambele partide comuniste. Dar – fapt notabil pentru viitor – sensibilitatea progresistă n-a dispărut niciodată cu adevărat după 1956. În Polonia, de exemplu, anii ’60 sunt dominaţi de o luptă implacabilă, la nivelul conducerii, între „revizionişti“, pe de o parte, recrutaţi din rândurile intelectualilor şi

jurnaliştilor, şi „partizani“, pe de altă parte, reuniţi într-o asociaţie de foşti combatanţi (*Zbowid*) şi conduşi de antisemitul M. Moczar. În acest context, 34 de scriitori şi universitari de renume îi adresează primului-ministru, în primăvara anului 1964, o scrisoare în care se plâng de acţiunile cenzurii; iar la sfârşitul aceluiaşi an 1964, doi tineri universitari membri ai partidului, Karol Modzelewski şi Jacek Kuroń, acuză conducerea că a uitat programul din 1956 şi că exploatează clasa muncitoare. În ambele cazuri, „revizionistii“ sunt aspru pedepsiţi, însă manifestările lor arată existenţa unui curent critic în sânul Partidului Comunist Polonez. Emergenţa, din 1968, a unui nou grup reunit în jurul lui E. Gierek şi al prietenilor săi din Silezia duce la apariţia unei noi sensibilităţi reformiste, bazată, aşa cum am văzut la finalul capitolului precedent, pe deschiderea economică spre Occident şi pe o relativă liberalizare a sistemului socio-politic.

În timpul erei Kádár, *există şi în Partidul Comunist Maghiar un mic grup neorganizat de intelectuali* (András Hegedüs, fost prim-ministru devenit opozant, János Kis şi Mihály Vajda, filosofi, G. Konrád, scriitor, Ágnes Heller şi Iván Szelényi, foşti discipoli ai marelui sociolog György Lukács etc.) *care condamnă devierile şi birocratizarea „totală“ a sistemului* şi cer introducerea unui socialism care „să reumanizeze toate raporturile şi funcţiile din societate – inclusiv gestionarea – prin redesfăşurarea forţelor esenţiale ale omului la un nivel incomparabil mai ridicat al dezvoltării sociale“ (A. Hegedüs, *apud* P. Tigrid). Circulă texte în regim de *samizdat*. Asemenea omologilor polonezi, aceşti teoreticieni ai unei „noi stângi“ sunt blamaţi cu severitate în anii 1973-1974, iar unii dintre ei, excluşi din partid. Dar J. Kádár nu începe „vânătoarea de vrăjitoare“, astfel încât, atunci când e obligat să părăsească în 1988 puterea, partidul îl înlocuieşte cu o echipă în care progresiştii sunt numeroşi (Imre Pozsgay, Rezsö Nyers etc.) şi deschişi elementelor active ale societăţii civile.

În Polonia, generalul Jaruzelski, numit prim-secretar în octombrie 1981 pentru a zdrobi Solidaritatea şi a repune pe picioare un partid ce era de un an de zile părăsit de forţe, *se impune destul de repede ca reprezentantul unei tendinţe moderniste*, dornică să renoveze nebuloasa comunistă. În 1986, asigurat de sprijinul lui Gorbaciov, ajunge la concluzia că comuniştii nu au „alt mijloc de a urni lucrurile şi spiritele decât lărgindu-şi baza şi stabilind un dialog cu opoziţia“. În ciuda împotrivirii „durilor“ din partid şi sprijinindu-se pe câţiva conducători progresişti, printre care *Mieczysław Rakowski*, *„un om politic remarcabil“* (Gorbaciov), el acceptă ideea de a organiza o „masă rotundă“ cu Solidaritatea.

În concluzie, este evident că în Polonia şi Ungaria nu s-ar fi ajuns la nici un compromis fără prezenţa unor elemente progresiste în sânul celor două partide. Şi, cu atât mai mult, fără o societate civilă experimentată şi matură.

O societate civilă hotărâtă

Două imagini ilustrează, după părerea noastră, forţa şi maturitatea societăţii civile din Polonia şi Ungaria. Prima e legată de *vizita papei Ioan Paul al*

II-lea în ţara sa natală, în iunie 1979. Autorităţile comuniste s-au arătat atunci foarte reticente, temându-se de izbucnirea unor manifestaţii populare dezlănţuite şi triumfaliste. În realitate, nu s-a întâmplat nimic de felul acesta, astfel că unii martori au vorbit de lipsa de entuziasm a populaţiei. Dar este o apreciere greşită. Prin calitatea organizării şi prin controlarea reacţiilor, populaţia vrea să demonstreze că ştie să se stăpânească şi arată gradul de maturitate pe care l-a atins societatea. La un an după vizita pontificală, crearea Solidarităţii adevereşte strălucit acest lucru.

Cealaltă imagine pe care am ales-o să sublinieze forţa calmă a societăţii civile ne-o oferă, zece ani mai târziu, la 16 iunie 1989, cei *200 000 de maghiari prezenţi la Budapesta pentru funeraliile solemne ale lui Imre Nagy*. Se reunesc aici trei generaţii: cea de la 1956, cea de la 1968 şi cea din 1989, demonstrându-i puterii comuniste – încă prezentă – legătura care le uneşte şi hotărârea lor.

Particularitatea acestor două ţări este aceea de a avea o societate civilă călită, ce a îndrăznit să pareze şi să combată puterea comunistă înfruntând riscurile şi îndurând represaliile ei. Dacă maghiarii, traumatizaţi de violenţa Revoluţiei din 1956 şi şovăind după deschiderile operate de J. Kádár, au renunţat din anii ’60 la opoziţia declarată, nu la fel se întâmplă cu polonezii, care, intraţi in disidenţă în 1956, ies victorioşi abia în 1989. Revoltele din 1970 şi 1976, precum şi crearea Solidarităţii în 1980, urmată de intrarea ei în ilegalitate în 1981, au la bază o mobilizare permanentă a majorităţii populaţiei. O mobilizare pe cât de largă, pe atât de organizată. Într-adevăr, spre deosebire de societatea maghiară, unanimă în voinţa de schimbare, în criticarea sistemului (exprimată tot mai liber în presă) şi în amintirea anului 1956, dar atomizată (grupuscule de intelectuali şi tineri) şi neorganizată, *opoziţia poloneză reuneşte cea mai mare parte a populaţiei (intelectuali, studenţi, muncitori şi agricultori) sub stindardul Bisericii Catolice*. Aceasta, mai întâi prin monseniorul Wyszyński, apoi prin cardinalul Wojtyła, devenit Ioan Paul al II-lea în octombrie 1978, reprezintă un excepţional pol coagulant. În Ungaria, Biserica Catolică, foarte activă în perioada monseniorului Mindszenty, erou al rezistenţei anticomuniste din deceniul cinci, s-a supus apoi puterii, astfel încât mai curând comunităţile protestante (baptişti, adventişti) sau catolicii charismatici sprijină, în anii 1970-1980, contestaţia.

Un interes special din partea Occidentului

Datorită deopotrivă legăturilor istorice vechi, adeziunii comune la catolicism şi unei imigraţii numeroase, ţările occidentale manifestă un interes mult mai viu pentru Polonia şi Ungaria decât pentru celelalte state est-europene situate după al doilea război mondial în spatele „Cortinei de Fier“. Evenimentele din 1956 au avut un puternic impact asupra opiniei publice occidentale. Dacă guvernele au reacţionat fără energie, stingherite de alegerile prezidenţiale din Statele Unite şi de intervenţia franco-britanică în Suez, populaţiile americană, franceză şi engleză şi-au exprimat dezaprobarea şi emoţia fată de intrarea tancurilor sovietice în Budapesta şi au adăpostit

150 000 de refugiaţi. După aceea, e adevărat, Occidentul a părut că se resemnează definitiv cu divizarea Europei; abia odată cu sfârşitul anilor ’70 mai multe evenimente au atras din nou atenţia opiniei publice: alegerea în 1978 a unui papă polonez, care se impune imediat ca apărător al societăţilor aflate sub dominaţia comunistă; venirea la putere a lui Ronald Reagan (1980), al cărui obiectiv major mărturisit este acela de a înfrânge „Imperiul Răului“, URSS; înfiinţarea şi forţa de iradiere a sindicatului polonez *Solidarność,* prima şi decisiva contestare a monopolului Partidului Comunist. Desemnarea lui Gorbaciov în 1985, omul care îşi arată imediat voinţa de a respecta drepturile popoarelor şi de a nu se amesteca în politica „fraţilor“ reprezintă – fără ca pe moment să atragă atenţia – un factor notabil în schimbarea opticii pe care o aveau occidentalii asupra Europei comuniste. Situaţia nu le mai pare la fel de imuabilă, de îngheţată ca în urmă cu 30 sau 40 de ani, mai ales într-o anumită ţară, Polonia. Această *recaptare a interesului occidental devine perfect vizibilă în deceniul opt*, chiar dacă se manifestă inegal de la ţară la ţară şi îmbracă forme diverse.

Astfel, vizitele şefilor de stat şi ale oamenilor politici occidentali se intensifică în cursul acestui deceniu, unele căpătând un prestigiu deosebit. Ne gândim la *vizitele Papei în ţara sa natală* (1979, 1983 etc.), în timpul cărora, fără a rosti un singur cuvânt de natură politică, galvanizează populaţia şi menţine speranţa într-o schimbare:

> Trebuie să acceptaţi întregul patrimoniu cultural numit Polonia – le recomandă el în iunie 1979 mulţimilor din Cracovia. Nu vă pierdeţi curajul! Şi mai ales nu vă rupeţi de originile voastre!

Autorităţile comuniste poloneze nu mai refuză contactele, ci, dimpotrivă, le caută. Generalul Jaruzelski se întâlneşte de cel puţin şase ori cu Ioan Paul al II-lea, dintre care o dată la Roma, în 1987.

Fără a ne însuşi teza acordului (sau complotului) care, potrivit jurnalistului american Carl Bernstein, ar fi fost încheiat la Vatican, în iunie 1982, între Ronald Reagan şi Ioan Paul al II-lea, cu scopul de a răsturna comunismul, este incontestabil că cei doi oameni au exercitat, fiecare în felul lui, o influenţă majoră asupra evoluţiei Poloniei în cursul întregului deceniu opt. De altfel, disidenţa poloneză a adoptat ideea nu de rezistenţă politică, ci de rezistenţă culturală – al cărei obiectiv principal era obţinerea libertăţii de conştiinţă şi de acţiune – idee directoare în viaţa lui Ioan Paul al II-lea, care s-a dovedit a fi de o eficacitate extraordinară.

Este la fel de bine ştiut că *Administraţia Reagan nu a pierdut nici o ocazie de a face presiuni asupra Guvernului Jaruzelski* (sancţiuni financiare, împrumuturi etc.) şi de a ajuta *Solidarność* fie direct, fie prin intermediul CIA şi al sindicatului AFL[15]-CIO[16] (trimitere de fonduri şi de materiale informatice). Între 1982 şi 1989, Statele Unite ar fi cheltuit peste 50 de milioane de dolari în

[15] American Federation of Labour, sindicat creat în 1886. (n.tr.)

[16] Congress of Industrial Organizations. împreună cu AFL, formează cel mai puternic sindicat american. (n.tr.)

beneficiul mişcării poloneze. Tactica Administraţiei Reagan era simplă: destrămarea imperiului sovietic prin atacarea părţii sale cele mai vulnerabile din Europa de Est:

> Dacă reuşim să zdruncinăm şi să destabilizăm Polonia – explica în acel moment un consilier al lui Reagan –, atunci undele de şoc s-ar propaga în toate direcţiile: spre Ucraina şi Balcani, în Letonia, Lituania şi Estonia.

Trebuie totuşi să nu legăm căderea comunismului în Polonia şi Ungaria numai de această cauză. Deşi a fost facilitat de implicarea totală a unor personalităţi din exterior – ca R. Reagan şi Ioan Paul al II-lea – acest eveniment complex este îndeosebi produsul îmbinării a numeroşi factori interni, printre care prezenţa, în ambele tabere antagoniste, a unor echipe realiste şi responsabile.

Modelul polonez

> Prăbuşirea socialismului – notează în *Memoriile* sale generalul Jaruzelski – era înscrisă în faptele înseşi. Însă meritul nostru, al polonezilor, al membrilor de partid, ca şi al militanţilor Solidarităţii rămâne acela de a fi determinat dărâmarea lui în mod paşnic, fără vărsare de sânge şi fără violenţă. Schiţând astfel un model de trecere la pluralism, la democraţie, din care s-au putut inspira (fără să-l urmeze obligatoriu în litera lui) şi alte ţări.

Acest bilanţ final nu este inexact, însă păcătuieşte prin a prezenta ca pe o linie politică prestabilită o strategie ce s-a impus prin forţa împrejurărilor, după multe ezitări şi mulţi paşi greşiţi, ca singura posibilă.

Pentru puterea comunistă poloneză, ca şi pentru societatea civilă, deceniul opt este unul cu totul dificil şi vătămător. Într-adevăr, ambele tabere obţin doar victorii efemere. Iniţial, opoziţia triumfă prin înfiinţarea Solidarităţii, care atrage forţele vitale ale ţării şi obţine un statut legal în septembrie 1980. Totul se răstoarnă la 13 decembrie 1981, când generalul Jaruzelski, noul prim-secretar general, decretează starea de război şi formează un Consiliu militar al Salvării Naţionale. Plouă cu anchete şi arestări; se introduce obligativitatea muncii pentru bărbaţii între 18 şi 45 de ani. *Solidarność* este scoasă în afara legii. Înlocuind autoritatea ştirbită a partidului cu cea a armatei şi căutând aprobarea Bisericii, Jaruzelski crede că a reuşit să stăvilească valul impetuos al opoziţiei. Dar mai multe fapte nu întârzie să-i arate contrariul; printre acestea, în *octombrie 1984, asasinarea de către poliţia secretă a abatelui Jerzy Popiełuszko, preot al Solidarităţii*. Această crimă a reprezentat o cotitură şi a fost pe punctul de a pune sub semnul întrebării politica de înţelegere dintre stat şi Biserică propovăduită şi aplicată de moderaţii din Partidul Comunist. Poate că tocmai în acest scop fusese comisă. În realitate, comuniştii progresişti şi opoziţia au considerat-o mai curând un reflex al hotărârii ameninţătoare a facţiunii conservatoare din aparatul partidului (desemnată

curent prin termenul „beton“). Altfel spus, dacă nu se proceda cu atenţie, exista riscul să se ajungă la cea mai nestăvilită violenţă. „Moartea părintelui Popiełuszko – îşi aminteşte L. Wałesa – ne-a făcut să începem a înlocui cuvântul «luptă» cu cuvântul «compromis»“.

Aşadar, începând cu mijlocul anilor ’80, totul a dus la căutarea unui modus vivendi: incapacitatea puterii de a relansa economia blocată şi îndatorată, fără participarea populaţiei; exemplul perestroikăi ruse şi încurajările ferme adresate de Gorbaciov lui Jaruzelski; presiunile exercitate de Statele Unite şi de principalele ţări occidentale pentru obţinerea amnistiei politice (pronunţată în august 1986); crearea unui Consiliu consultativ, având ca membri reprezentanţi ai societăţii civile şi, uneori, ai opoziţiei; o mai mare toleranţă a puterii faţă de *Solidarność*. Aceste progrese dovedeau voinţa de deschidere dacă nu a întregului Partid Comunist, cel puţin a aripii moderate din jurul lui Jaruzelski, convinsă de necesitatea asocierii opoziţiei la gestionarea crizei. În ceea ce o priveşte, mişcarea *Solidarność* din jurul lui L. Wałesa era preocupată să arate că rămâne principalul interlocutor. Într-adevăr, din 1981 mişcarea suferise mult ca urmare a loviturilor date de putere şi, mai ales, a tensiunilor interne. Deşi imaginea sa internaţională rămânea solidă şi strălucitoare, sindicatul făcea în interior obiectul unor virulente critici legate de politica lui Wałesa şi de pactul lui cu Biserica. Acesta din urmă, referindu-se la acea perioadă, vorbeşte în al doilea volum al *Memoriilor* sale despre „îndoielile“ care-i măcinau pe militanţi, despre „sciziune“ (în 1987), „dezordine“ şi despre „opoziţia violentă“ ce domnea atunci în sânul mişcării. În aceste condiţii, *un compromis cu aripa moderată din Partidul Comunist reprezenta pentru aripa Wałesa o ocazie ce nu trebuia pierdută*.

Deşi ambele părţi erau interesate să evite o explozie violentă prin negocierea unui acord, acesta nu a fost uşor de stabilit, dacă ţinem cont de neînţelegerile grave ce existau între cele două tabere şi de manevrele extremiştilor, care doreau să saboteze dialogul. În cele din urmă, *57 de delegaţi ai partidului, Bisericii şi Solidarităţii se aşază în jurul marii „mese rotunde“ organizate la Varşovia*. Între 6 februarie şi 7 aprilie, ei convin ca opoziţia să intre în Parlamentul devenit bicameral, iar *Solidaritatea* să fie legalizată. În luna iunie a anului următor, aceasta câştigă toate locurile pe care le putea câştiga: 99 din 100 în Senat şi 161 în Dietă. La 18 august, Tadeusz Mazowiecki devine cel dintâi prim-ministru necomunist de după 1945, conducând un guvern cu 13 miniştri din 24 proveniţi din Solidaritatea. La 29 decembrie, Dieta aboleşte rolul conducător al Partidului Comunist şi adoptă economia de piaţă.

În concluzie, o schimbare radicală realizată fără violenţă şi cu o grijă lăudabilă pentru legalitate. Acest mod de evoluţie se va regăsi doar într-o singură ţară: Ungaria.

Surprinzătoarea retragere a Partidului Comunist Maghiar

Ceea ce surprinde în schimbările maghiare din 1989 este atitudinea conducătorilor Partidului Comunist. Deşi Károly Grósz, mai întâi prim-ministru

(septembrie 1987) şi apoi prim-secretar al partidului (mai 1988), încearcă să reziste presiunilor venite din partea progresiştilor, care sunt tot mai numeroşi în partid şi tot mai imperativi, unul dintre liderii lor, Imre Pozsgay, convins de eşecul inevitabil al partidului său şi de imposibilitatea de a reforma sistemul comunist, nu încetează să anticipeze dorinţele societăţii civile contestatare, încât lasă impresia, în cei doi ani cheie 1988-1989, a unei sabordări a regimului comunist.

Începând cu 1986, Partidul Comunist Maghiar acceptă pentru alegeri principiul candidaturilor multiple şi neimpuse. Astfel, la scrutinul legislativ din iunie 1986, pentru cele 387 de locuri de deputaţi există 762 de candidaţi, dintre care 71 „nerecomandaţi“ de către partid. Totodată, Partidul Comunist face un viraj radical în legătură cu Revoluţia din 1956 şi îi reabilitează pe condamnaţi (septembrie 1988), recunoaşte caracterul popular al revoltei, proclamă ilegală executarea lui Nagy în 1958, îl exclude pe J. Kádár din Comitetul Central (mai 1989) şi acceptă organizarea unor funeralii solemne pentru Imre Nagy, în iunie 1989. *Partidul nu se opune nici manifestaţiilor tot mai numeroase* organizate pentru comemorarea Revoluţiei din 1848 (10-15 000 persoane pe 15 martie 1988, 100 000 pe 15 martie 1989) sau pentru denunţarea discriminării la care e supusă minoritatea maghiară din România (iunie 1988).

Din punct de vedere politic, partidul continuă să arunce lest. Se arată tolerant când 160 de intelectuali de diverse tendinţe înfiinţează în septembrie 1987 un „forum democratic“ în care să se discute problemele cele mai importante; la fel, *în primăvara anului 1988, când sunt lansate două noi mişcări (Alianţa Tinerilor Democraţi, Reţeaua Iniţiativelor Libere)*, apoi primul sindicat independent şi, în aprilie 1989, când se reînfiinţează Partidul Independenţei Maghiare.

Dintre toate aceste concesii şi renunţări, două sunt mai importante prin efectele lor devastatoare. Prima este decizia luată de guvern la 2 mai 1989, prin care se elimină gardul electrificat de la frontiera cu Austria şi, o lună mai târziu, prin care autorizează circulaţia liberă spre Occident, sfâşiind astfel „Cortina de Fier“; acest lucru va provoca tranzitul a sute de mii de refugiaţi est-germani şi va destabiliza iremediabil regimul comunist din RDG. A doua măsură are în vedere *abandonarea rolului conducător al Partidului Comunist, la 7 octombrie 1989*, după un scrutin în care s-au înregistrat 1 073 de voturi pentru, 159 împotrivă şi 38 de abţineri. Ea este rezultatul negocierilor începute cu opoziţia la 13 iunie. Acestea vor duce, de asemenea, la recunoaşterea multipartitismului şi la votarea unei legi fundamentale ce revizuieşte Constituţia din 1949 şi transformă Ungaria în republică.

Astfel, prin voinţa aripii progresiste a partidului şi datorită presiunii paşnice şi continue a societăţii civile, Ungaria a cunoscut, asemenea Poloniei, o desatelizare negociată.

Desatelizarea de jos (RDG, Cehoslovacia)

Un context incert

În RDG şi în Cehoslovacia, sfârşitul regimurilor comuniste îmbracă un cu totul alt aspect, în special din cauza comportamentului echipelor de conducere comuniste.

„Maeştrii gânditori“ ai socialismului real

Rememorându-şi vizitele pe care le făcuse la începutul anului 1982 în ţările „înfrăţite“, generalul Jaruzelski notează:

> I-am văzut, de asemenea, pe „maeştrii gânditori“ Honecker şi Husák. Şi ei erau întruchipările vii ale unui anumit trecut [...]. (Honecker) credea că e de datoria lui să-mi dea lecţii de marxism-leninism aplicat, aşa cum făcuse, de altfel, şi cu Gorbaciov. Încerca tot timpul să ne impresioneze cu reuşitele ţării lui [...]. Husák, ca şi Honecker, trecea drept unul dintre cei mai eficienţi practicieni ai socialismului real.

Aceste două portrete ale conducătorilor est-german şi cehoslovac scot bine în relief suficienţa celor doi demnitari, certitudinea lor absolută de a-şi fi ridicat ţara în fruntea statelor socialiste, precum şi dogmatismul lor, care pătrunsese întreaga conducere a celor două partide comuniste.

Apuseseră de mult vremurile în care se tolerau criticile unui Rudolf Báhro sau Robert Havemann în sânul Partidului Comunist Est-German. Primul secretar general Walter Ulbricht şi apoi succesorul său, începând din 1971, E. Honecker, au stopat brutal această contestaţie internă şi s-au orientat, aşa cum am amintit în capitolul precedent, spre un *naţional-comunism triumfalist* ce lăuda neîntrerupt reuşita economică a regimului. În atari condiţii, conducerea partidului nu avea nici un loc liber pentru membrii capabili să gândească altfel decât primul secretar general. Abia mai târziu, în momentul căderii regimului, au fost descoperiţi comunişti reformatori de tipul lui Hans Modrow sau Egon Krenz. E. Honecker îşi va arăta până la sfârşit ostilitatea faţă de perestroika. „Dacă vecinul îşi redecorează apartamentul – ironiza secretarul partidului ideologia – nu eşti obligat să faci la fel.“

Gustâv Husák, desemnat în aprilie 1969 să-l înlocuiască pe Dubček şi să şteargă orice urmă a Primăverii de la Praga, nu era cu nimic mai deschis decât Honecker la ideea de reformă. Epurările pe care le coordonase făcuseră din Partidul Comunist Cehoslovac un monument de conservatorism. *Numirea lui M. Jakeš în locul lui* G. *Husák, în decembrie 1987, nu a schimbat nici cu o iotă linia Partidului*, care a continuat să manifeste cel mai scăzut entuziasm posibil faţă de perestroika gorbaciovistă.

Societăţile civile nearticulate

Societăţile civile est-germană şi cehoslovacă, spre deosebire de cea poloneză, erau foarte slab structurate. Unica organizaţie contestatară fixată durabil şi recunoscută în străinătate era *Charta* 77, *înfiinţată la 5 ianuarie 1977 de 242 de intelectuali* „pentru a le permite tuturor intelectualilor să trăiască asemenea unor fiinţe umane“. Cel care a redactat-o este Jan Patočka, un filosof care a murit câteva luni mai târziu după un interogatoriu al poliţiei. În pofida arestării purtătorilor ei de cuvânt, Charta a reuşit să reziste în cursul acestei perioade, la fel şi Comitetul de apărare a persoanelor urmărite în justiţie pe nedrept (*Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných*, VONS). Însă acesta, spre deosebire de KOR în Polonia, nu reuşeşte să reunească disidenţa într-o federaţie vastă. Biserica Catolică, foarte dependentă de putere, n-a ştiut să se impună ca un catalizator; doar Biserica catolică clandestină, care s-a organizat din anii ’70 cu episcopi şi preoţi ce nu aveau nici o legătură cu autorităţile comuniste, ar fi putut mobiliza o parte din populaţie, însă n-a avut suficientă forţă.

Şi în RDG, Bisericile protestante, după ce au semnat cu regimul comunist un concordat ce le asigura avantaje materiale considerabile, s-au ţinut departe de contestare. Doar *o mână de tineri pastori*, *dintre care cel mai cunoscut era Eppelmann, în Berlinul de Est*, *au manifestat un anticonformism* ce le-a atras simpatia unei părţi din tineret, micilor grupuri ecologiste, feministe şi mai ales pacifiste. Regimul Honecker se dovedea relativ tolerant faţă de acestea din urmă întrucât, prin lupta lor, ele se întâlneau cu ostilitatea partidului faţă de instalarea rachetelor americane în Europa. În acest context a avut loc în Berlinul de Est şi apoi la Dresda, în februarie 1982, o manifestaţie pacifistă organizată de membrii Bisericilor evanghelice şi de intelectuali. Pastorul Eppelmann şi Robert Havemann au lansat atunci „Apelul de la Berlin“, care cerea distrugerea armelor nucleare din cele două Germanii. Au urmat alte iniţiative, cum ar fi crearea organizaţiei „Femei pentru pace“ de către Ulrike Pope şi Bärbel Bohley, împotriva executării serviciului militar de către femei. În 1985, contestatari din mai multe generaţii au înfiinţat „Iniţiativa pentru pace şi pentru drepturile omului“.

Nu trebuie să exagerăm forţa de iradiere şi impactul acestor grupuscule asupra societăţii civile din cele două ţări şi nici, *a contrario*, să le minimalizăm. Chiar dacă era vorba doar de minorităţi infime, ar fi greşit să conchidem, aşa cum făcea conducerea Partidului Comunist Est-German, că această contestaţie nu e decât opera unei bande de trădători aflaţi în slujba Occidentului. Desigur, în ambele ţări, societatea civilă nu era organizată şi se arăta mai curând docilă şi speriată din cauza omniprezentei poliţii politice (STASI, STB), dar asta nu însemna că nu se săturase de autoritarismul şi ineficacitatea regimurilor. *Intelectualii şi tinerii îndurau tot mai greu absenţa libertăţii de deplasare*, piedicile puse de cenzură, militarizarea vieţii sociale, absenţa candidaturilor independente la alegeri. Autorităţile cehoslovace, ca şi cele est-germane ar fi trebuit să dea mai multă atenţie câtorva comportamente agresive ale tinerilor, ca manifestarea antisovietică a 1 000 de tineri din Berlinul de Est, în mai 1978, şi intensificarea adunărilor de protest începând cu 1985 şi mai ales cu 1987, în ambele state.

Rolul motor al Republicii Federale Germane

Ce rol au avut influenţele externe asupra desatelizării cehoslovace şi est-germane? Două state occidentale par să fi acordat o atenţie specială schimbărilor din cele două ţări: Statele Unite şi Republica Federală Germană (RFG). Dacă pentru primele putem cita cu greu câteva acte concrete (cum e declaraţia lui Ronald Reagan, din 12 iunie 1987, în faţa Porţii Brandeburg: „Zidul va cădea [...] căci nu poate rezista credinţei, nu poate rezista adevărului, nu poate rezista libertăţii“), nu la fel putem spune despre RFG.

Odată cu *Ostpolitik* realizată de cancelarul Brandt la cumpăna anilor ’60 şi ’70, *Germania Occidentală devenise pentru RDG un partener foarte apreciat şi curtat, datorită disponibilităţilor ei financiare şi tehnologice*. Între 1972 şi 1980, volumul schimburilor economice intergermane se dublează. Şi din punct de vedere cultural relaţiile s-au intensificat, încât s-a ajuns, potrivit lui Heinrich Böll, la „un fel de comuniune de idei“. Datorită semnării unor acorduri între cele două ţări, două milioane de cetăţeni ai RFG au putut să viziteze RDG între 1972 şi 1985, iar în fiecare seară germanii din Est priveau nestingheriţi la televiziunea din Vest. Pe nesimţite, se producea treptat o desatelizare mascată a RDG şi o apropiere economică şi culturală a ei de RFG. Din punct de vedere financiar, se putea vorbi de o dependenţă, deoarece RDG negociase (în 1983) cu un grup de bănci din RFG un împrumut fără dobândă de un miliard de mărci. În 1989, RDG îi datora Vestului suma de 26,5 miliarde de dolari! Cancelarul *Helmut Kohl*, iniţial reticent faţă de Gorbaciov, a înţeles repede că, având în vedere ruina economică în care se afla Uniunea Sovietică, şeful acesteia se putea arăta mult mai favorabil apropierii dintre cele două Germanii dacă era ajutat cu sume substanţiale. *Aşadar, începând din 1988, cancelarul a jucat cartea Gorbaciov*; în octombrie, el a acordat Uniunii Sovietice un credit de trei miliarde de mărci. Concomitent, a urmărit îndeaproape contestaţia din RDG şi, de câte ori a putut, a încurajat-o. În cursul verii 1989, de exemplu, ambasadele RFG de la Praga şi Varşovia au facilitat exodul germanilor din Est spre Vest; iar la sfârşitul lunii august, într-o întâlnire secretă, H. Kohl a încurajat guvernul maghiar – probabil printr-un credit de 500 de milioane de mărci – să deschidă oficial graniţa cu Austria.

Susţinut până la capăt de Washington, Helmut Kohl a profitat de contactele cu Gorbaciov şi pentru a-l sonda asupra intenţiilor sale „în cazul în care ar decide să intervină el însuşi asupra evenimentelor din RDG“, dar liderul sovietic a replicat de fiecare dată că nu dorea „să le explice conducătorilor est-germani cum trebuie să-şi administreze afacerile“. În numele neingerinţei pe care o ridicase la rang de principiu fundamental, Gorbaciov refuza să facă presiuni şi să-i şantajeze pe conducătorii est-germani. Cu toate acestea, el nu avea de gând, aşa cum precizează în *Memorii*, să stea „cu braţele încrucişate în faţa evenimentelor“ şi cu siguranţă nu a rămas insensibil la strigătele ce-l întâmpinau atât la Praga, în aprilie 1987, cât şi la Berlin, în octombrie 1989: „Gorby, ajută-ne!“.

Deşi dificil de estimat, trebuie să acordăm un loc important, pentru schimbările radicale survenite în RDG şi Cehoslovacia, influenţelor venite din Polonia şi Ungaria. Este incontestabil că mobilizarea în masă a populaţiilor cehoslovacă şi est-germană din cursul celui de-al doilea semestru din 1989 s-a produs ca un ecou la excepţionalele rezultate obţinute de opoziţie la Varşovia şi Budapesta. Aceste succese au dat cu siguranţă aripi populaţiilor vecine, aşa cum decizia guvernului maghiar de a deschide frontierele a fost decisivă pentru radicalizarea mişcării est-germane.

Explozia marmitei est-germane

Revenind la Moscova la începutul lui octombrie 1989, după o vizită în RDG, Gorbaciov îşi aminteşte, în *Memoriile* sale, că a fost foarte îngrijorat: „RDG, explică el, te făcea să te gândeşti la o marmită închisă ermetic şi uitată pe foc. Pericolul părea evident“. „Marmita“ va cunoaşte efectiv patru explozii succesive, ultima fiindu-i fatală.

În 1987, mai multe acţiuni punctuale relevă o combativitate accentuată din partea contestatarilor: protestul spontan al tinerilor berlinezi frustraţi că nu pot participa la un festival de rock organizat în Vest (iunie); marşul pacifist (septembrie); veghea de protest la adresa intervenţiei poliţiei în templul Zion din Berlinul de Est (noiembrie). Federaţia Bisericilor Evanghelice, până atunci conciliantă cu puterea, adoptă din 1988 o poziţie ofensivă şi-l somează pe E. Honecker să „creeze condiţii de viaţă astfel ca nimeni să nu vrea să plece“. Cu prilejul unei manifestaţii comemorând moartea lui Karl Liebknecht şi a Rosei Luxemburg, la 15 ianuarie 1989, tinerii îndrăznesc să ceară libertate de gândire; pe o pancartă, ei au scris o frază aparţinând Rosei Luxemburg: „Libertatea nu e altceva decât libertatea de a nu fi de acord“. Toate aceste somaţii nu-l tulbură pe Honecker, care afirmă că „peste 50 sau 100 de ani, Zidul va fi tot acolo!“. Mai mult decât acest tip de provocări, rezultatele foarte suspecte de la alegerile municipale din 7 mai 1989 (98,85% din voturi pentru Partidul Comunist) provoacă indignare şi un început de mobilizare. Minoritatea contestatară a hotărât ca în data de 7 a fiecărei luni să se organizeze la Dresda şi Leipzig manifestaţii tăcute pentru a protesta la adresa fraudării alegerilor.

Un eveniment extern, evocat deja mai sus, *deschiderea frontierei cu Austria de către Ungaria, stă la originea directă a unei noi şi importante faze a contestaţiei*, exodul masiv al unei părţi din populaţia est-germană, începând cu vara anului 1989. Pe 19 iulie, cu ocazia unui picnic paneuropean, câteva sute de est-germani trec graniţa la Sopron (Ungaria). Când accesul spre Austria devine complet liber, la 10 august, 10 000 de persoane se năpustesc la graniţă. Guvernul încearcă fără succes să oprească fenomenul, acuzând Ungaria că lezează suveranitatea RDG. La 25 august, valul de plecări creşte cu 25 000 de germani; vreo zece vor muri înecaţi încercând să traverseze Dunărea. Ambasada RFG de la Praga este asaltată de mii de candidaţi la emigrare. Din Praga şi Varşovia se formează „trenuri ale libertăţii“. Părăsită de o parte a

forţelor ei vitale, RDG paralizează încet. Şcolile, spitalele sau municipalităţile duc lipsă de personal, lipsă pe care armata trebuie s-o suplinească. Responsabilii micilor grupuri contestatare profită de această destabilizare şi se organizează, încercând să mobilizeze populaţia.

Dintre *mişcările de opoziţie care se creează*, două se dovedesc mai importante: Renaşterea Democratică (*Demokratischer Aufbruch*, DA), înfiinţată la 2 octombrie, animată în special de pastorul Rainer Eppelmann; şi îndeosebi *Noul Forum*, înregistrat oficial la Ministerul de Interne pe 14 septembrie, al cărui iniţiator e *Bärbel Bohley*:

> Mi-am dat seama – explică aceasta – că până atunci nu eram o opoziţie politică adevărată. Trebuia să învăţăm să vorbim societăţii întregi; să ieşim de pe „scena“ alternativă berlineză şi să vorbim clar şi precis. Trebuia totodată să ştim cum să ne rupem de Biserică. Nu din cauza cutărui sau cutărui dezacord. Ci pentru că era unicul mod de a afirma existenţa unei opoziţii, condiţia prealabilă începerii luptei. Noul Forum a luat naştere din aceste reflecţii. Platforma noastră de plecare este deopotrivă foarte clară (democraţia) şi foarte vagă în ceea ce priveşte proiectul alternativ. Acest amestec îi face pe oameni să intre imediat în luptă şi le lasă posibilitatea de a participa la dezbatere, de a începe să ia în mâini propriile probleme.

Datorită acestui „vag“ dorit şi recunoscut de către mişcarea alternativă, se reunesc pentru prima dată, în cursul lunii octombrie, mulţimi impresionante la Leipzig (15 000-20 000 de persoane, pe 2 octombrie, care scandează *„Democraţie azi sau niciodată!“*), la Dresda, pe 4 octombrie; în Berlinul de Est, pe 7 (pentru ceremoniile aniversării a 40 de ani de la crearea RDG, în prezenţa lui Gorbaciov, în cursul cărora 7 000 de persoane strigă: „Gorbi, ajută-ne!“), în sfârşit, din nou la Leipzig, pe 9 octombrie (între 50 000 şi 70 000 de persoane). Pe 16, marile oraşe din ţară sunt străbătute de cortegii enorme: 120 000 de oameni la Leipzig, 25 000 la Dresda, 10 000 la Magdeburg etc.

Manifestanţilor, care în această fază a procesului revoluţionar nu cer încă nici abolirea regimului comunist, nici reunificarea, ci doar respectarea drepturilor omului, recunoaşterea opoziţiei şi a libertăţii de deplasare, regimul comunist le răspunde cu o stângăcie remarcabilă. La 18 octombrie, E. Honecker, pe care Gorbaciov îl prevenise cu circa zece zile înainte că „viaţa îi pedepseşte aspru pe cei care întârzie în politică“, este demis de către Politburo şi înlocuit de succesorul său desemnat Egon Krenz (poreclit „Kronprinz“[17]), cel care a acoperit fraudele de la ultimele alegeri şi care a aprobat represiunea din piaţa Tiananmen. Discreditat, este respins imediat de către opinia publică. „Modrow în locul lui Krenz!“ cer, la 23 octombrie, cei 200-300 000 de manifestanţi din Leipzig, care defilează seara pe străzi cu lumânări în mâini. La 4 noiembrie, sub obiectivul camerelor de televiziune, 500 000 de persoane se adună în Alexanderplatz din Berlinul de Est pentru a cere libertatea presei, de asociere şi de expresie. După ce au pierdut în mod evident controlul evenimentelor, autorităţile comuniste cedează în cele din

[17] Prinţ moştenitor (în germ.) (n.tr.).

urmă. Între 8 şi 10 noiembrie, Comitetul Central modifică radical componenţa Biroului Politic şi îl admite pe Hans Modrow. Dar evenimentul esenţial are loc pe *9 noiembrie*, la sfârşitul zilei, când se răspândeşte zvonul că Comitetul Central a hotărât să autorizeze călătoriile private în străinătate; imediat, o masă de berlinezi se îndreaptă spre Zid şi profită de indecizia gărzilor – lăsate fără instrucţiuni – pentru a pătrunde prin diferitele puncte de trecere. În 72 de ore, *trei milioane de persoane trec în Vest*.

Din acel moment începe o nouă şi ultimă fază. Grupurile alternative sunt acum înecate în valul ce se îndreaptă spre Vest. Se cere foarte repede abolirea sistemului comunist şi adoptarea capitalismului. Se doreşte reunificarea rapidă. De altfel, cancelarul Kohl nu pierde nici o secundă şi, neezitând să-şi şocheze şi să-şi nelinişteascâ principalii parteneri străini, printre care M. Gorbaciov şi F. Mitterrand, prezintă în Bundestag, *la 28 noiembrie, un plan în „zece puncte“ ce prevede realizarea unităţii germane* în cadrul unor „structuri confederative“. Rezistenţele lui Gorbaciov şi opoziţia lui Hans Modrow (ales prim-ministru al RDG pe 13 noiembrie) faţă de unificare nu împiedică nicicum procesul în curs de desfăşurare. La începutul lui decembrie, conducerea Partidului Comunist demisionează, foştii şefi sunt arestaţi la domiciliu, iar sediile poliţiei politice, STASI, sunt ocupate de manifestanţi. Două luni mai târziu, Hans Modrow se pronunţă în favoarea unei Germanii unice, iar la 18 martie 1990, primele alegeri libere aduc la putere o „Alianţă pentru Germania“, de tendinţă democrat-creştină, noul prim-ministru fiind Lothar de Maizière. La 10 martie, RDG încetează să mai existe.

Toamna de la Praga: o revoluţie tardivă şi ultrarapidă

Căderea comunismului în Cehoslovacia prezintă un anumit număr de similitudini cu evenimentele est-germane. Comportamentul lui Gorbaciov este acelaşi atât la Praga, cât şi în Berlinul de Est. Demnitarul se arată surd la toate solicitările care, în Cehoslovacia, vin dinspre trei grupuri: *veteranii „Primăverii de la Praga“*, printre care prietenul său şi colegul de facultate Zdeněk Mlynář, ce aşteaptă din partea liderului sovietic o reapreciere pozitivă a evenimentelor din 1968; *conducătorii partidului*, dornici, dimpotrivă, ca el să condamne spiritul reformist; şi, în sfârşit, *noua generaţie contestatară*, care ar vrea ca el să declanşeze perestroika şi în ţara lor.

> Paradoxul era – observă Gorbaciov zece ani mai târziu – că aceste presiuni cu semn opus plecau toate de la aceeaşi presupoziţie: autorii lor considerau că soarta Cehoslovaciei trebuia hotărâtă la Moscova. Nu reuşeau să înţeleagă că noi nu aveam nici o intenţie efectivă de a interveni în afacerile interne ale altora şi că doream să punem în practică principiul proclamat în documentele comunităţii socialiste şi ale mişcării comuniste: fiecare partid este independent şi răspunzător în faţa poporului său.

Această reafirmare nu exclude totuşi anumite iniţiative sovietice, mai ales

ale KGB, atât la Praga, cât şi la Sofia sau Bucureşti.

Ca şi în cazul mutaţiei est-germane, „revoluţia de catifea“ cehoslovacă nu poate fi explicată fără contribuţia influenţelor externe. Astfel, *exodul maselor de est-germani* care, dornici să treacă în RFG, au asaltat ambasada vest-germană de la Praga, a avut, potrivit lui Alexander Dubček,

> *un impact fenomenal în Cehoslovacia*. Prin aceasta – scrie el – ficţiunea numită *Realsozialismus* a fost definitiv distrusă. La sfârşitul lui septembrie, Praga era înţesată de mii de maşini est-germane abandonate cu bucurie de supuşii lui Honecker după ce trenurile începuseră să-i transporte spre Vest – cu autorizaţia regimului umilit.

Relativ la contactele dintre societăţile civile ale „fraţilor“, trebuie să adăugăm că, odată cu sfârşitul anilor ’70, disidenţii polonezi şi cehi aveau obiceiul de a se întâlni periodic la graniţă, în Carpaţi, pentru a face schimb de informaţii despre proiectele lor.

Desfăşurarea procesului revoluţionar cehoslovac este şi ea destul de asemănătoare celei descrise în cazul RDG. În primăvara anului 1987, aflat în vizită oficială, Gorbaciov este întâmpinat foarte călduros de către tineri, care îi cer explicit să încurajeze reformele, însă Partidul Comunist, golit de elementele progresiste prin „normalizarea“ violentă a lui Husák, rămâne surd la dorinţa populară. *Înlocuirea lui* G. *Husák cu un alt brejnevist ortodox*, *Miloš Jakeš, e considerată doar o „cosmetizare de suprafaţă“* (A. Dubček). Dacă totuşi societatea oficială devine mai dură şi nu-şi găseşte supravieţuirea decât în represiune, societatea civilă dă în 1988 semne de trezire. În martie, peste 5 000 de persoane participă în catedrala din Praga la o ceremonie organizată în sprijinul libertăţii religioase; la 21 august, între 5 000 şi 10 000 de praghezi comemorează împlinirea a 20 de ani de la intervenţia trupelor Pactului de la Varşovia, care a pus capăt „Primăverii“ din 1968; este cea mai mare manifestaţie din 1969 încoace. Însă regimul îşi înăspreşte poziţia: îl îndepărtează pe primul-ministru L. Štrougal, considerat prea deschis faţă de reforme, şi nu ezită să reprime dur, la 28 octombrie, o manifestaţie pentru libertate şi democraţie. În schimb, Partidul Comunist acceptă ca preşedintele francez F. Mitterrand să se întâlnească cu unii membri ai opoziţiei; şi, pentru prima dată, autorizează un marş pe 10 decembrie.

În mod evident slăbită, echipa de conducere ezită. Opoziţia, reprezentată în special de tineri studenţi şi de intelectuali, profită şi face presiuni. În ianuarie 1989, o ceremonie organizată în memoria lui Jan Palach se încheie cu arestarea liderilor Chartei 77 şi a lui *Václav Havel, condamnat la 9 luni de închisoare*. Susţinător al „Primăverii“ din 1968 şi cofondator al Chartei 77, ale cărui texte şi piese de teatru au fost interzise după 1969, hărţuit de atunci în permanenţă de către poliţie şi închis de mai multe ori, dramaturgul s-a impus treptat ca lider al opoziţiei, reunind generaţia din 1968 şi cea a anilor 1988-1989. Eliberat în mai 1989, el afirmă că doreşte „să spună în continuare adevărul“.

La 21 august, regimul nu reuşeşte să împiedice adunarea câtorva sute de

persoane în Piaţa Wenceslas din Praga, pentru a celebra cea de-a 21-a aniversare a sfârşitului experienţei Dubček, însă au loc numeroase arestări, condamnate de Partidul Comunist Maghiar şi de Parlamentul polonez. La 28 octombrie, cu prilejul celei de-a 71-a aniversări a republicii, aproape 10 000 de manifestanţi mărşăluiesc prin capitală strigând „Libertate!“. Conducerea partidului încearcă să riposteze organizând la 17 noiembrie comemorarea unui tânăr luptător din rezistenţă executat de nazişti. Deşi unele aspecte ale acestei manifestaţii rămân în continuare obscure, este evident că ea a reprezentat un punct de răscruce şi că a inaugurat faza populară a Revoluţiei. Într-adevăr, contrar aşteptărilor Partidului Comunist, cele 30 000 de persoane – poate 50 000 – care, pe 17 noiembrie, caută să ajungă în Piaţa Wenceslas nu îi sunt favorabile regimului, ci ostile. „Praga, ridică-te!“ este unul dintre sloganurile lor. Poliţia a primit ordinul de a-i ataca pe manifestanţi; el este îndeplinit cu o violenţă extremă, înregistrându-se 561 de răniţi şi chiar, se credea atunci, un mort. Această brutalitate provoacă indignarea şi mobilizarea unei mari părţi a populaţiei. A doua zi, 200 000 de praghezi sunt în stradă; universităţile şi teatrele intră în grevă. Două zile mai târziu, 12 grupuri ale opoziţiei se unesc într-un Forum Civic, condus de Václav Havel, care dirijează acum operaţiunile de hărţuire a regimului.

În legătură cu această *manifestaţie decisivă din 17 noiembrie*, se răspândeşte repede o teză foarte plauzibilă. Operaţiunile de represiune ar fi fost manipulate de şeful serviciilor secrete cehoslovace şi de un general sovietic, director adjunct al KGB, cu scopul de a discredita echipa de la putere şi de a provoca înlocuirea acesteia cu gorbaciovistul Z. Mlynář. Studentul omorât ar fi fost un agent al serviciilor secrete, însă refuzul lui Mlynář ar fi anulat operaţiunea. În orice caz, forţele vitale ale ţării sunt de acum mobilizate şi, spre deosebire de societatea civilă est-germană, sunt reunite sub acelaşi stindard, Forumul Civic al lui Václav Havel. Acesta, fără a pierde o secundă, le propune autorităţilor o masă rotundă asupra „situaţiei critice din ţară“. Patru zile mai târziu, *în timp ce mitingurile şi grevele se înmulţesc, secretarul general al Partidului Comunist, M. Jakeš, împreună cu ceilalţi membri din conducere, demisionează*. La 7 decembrie, e rândul primului-ministru Adamec; urmează, pe 10, Gustav Husák, funcţia de preşedinte al republicii fiindu-i încredinţată, după votul Parlamentului, lui Václav Havel. Astfel, ca şi în RDG, regimul comunist, abandonat de Moscova, se prăbuşeşte ca un castel de cărţi de joc sub presiunea populară.

Desatelizarea influenţată (Bulgaria, România)

Cu Bulgaria şi România abordăm un al treilea tip de desatelizare. În aceste state, spre deosebire de schimbările din RDG şi Cehoslovacia, populaţia nu a intervenit decât în final sau, dacă vreţi, ca un complement al unui proces declanşat şi condus din interiorul partidelor comuniste, aparent sub presiunea forţelor externe.

Un mediu extern total defavorabil

Trei obstacole majore făceau imposibile schimbările politice radicale în Bulgaria şi România de la finele deceniului opt.

În primul rând, asemenea Partidelor Comuniste Est-German şi Cehoslovac, şi spre deosebire de cele polonez şi maghiar, Partidul Comunist Bulgar şi cel Român se aflau integral în mâinile unor echipe ce se opuneau oricăror deschideri şi contestaţii. Deşi personalităţi diferite, conducătorii celor două ţări, Todor Jivkov şi Nicolae Ceauşescu, aveau în comun vârsta înaintată (78 de ani primul, 71 al doilea, în 1989), uzura la putere (35 de ani Jivkov, 18 ani Ceauşescu), autosuficienţa (ambii convinşi că, prin geniul lor, creaseră modele de invidiat în materie de socialism) şi autoritarismul. Rivalii potenţiali au fost îndepărtaţi treptat în beneficiul adulatorilor sau al membrilor familiei. În plus, *ambii reuşiseră să-l indispună în câteva luni pe Gorbaciov prin respingerea dispreţuitoare* a perestroikăi. Acesta din urmă, în *Memorii*, abia dacă îl pomeneşte pe Jivkov, spunând doar că, într-o convorbire cu el, „credincios obiceiurilor sale, a ţinut teorii cu preţiozitate“; îi consacră în schimb câteva pagini necruţătoare lui Ceauşescu, „personaj ale cărui dimensiuni mai degrabă reduse şi a cărui instabilitate psihologică“ îl exasperează la fel de mult ca ostilitatea faţă de schimbare. Trebuie spus că Ceauşescu transformase partidul într-un simplu organ de aprobare şi proslăvire a acţiunilor personale. Membrii care schiţaseră cea mai neînsemnată critică la adresa lui – cum a făcut Constantin Pârvulescu, la Congresul al XII-lea al partidului din noiembrie 1979, în legătură cu comportamentul lui monarhic – au fost imediat excluşi. Puţinele personalităţi din aparat care manifestaseră interes pentru perestroika gorbaciovistă, ca generalul Ioniţă, fost ministru al Apărării, cădeau de la o zi la alta în dizgraţie. În ansamblul ei, elita comunistă românească, anihilată de teamă sau de compromis, era redusă la tăcere. Această tăcere, desigur, nu era sinonimă cu aprobarea, aşa cum o va dovedi „scrisoarea“ foarte critică pe care şase foşti demnitari ai regimului o publică în Occident în martie 1989, text asupra căruia vom reveni, întrucât ilustrează revolta tardivă a unei elite comuniste până atunci tetanizate.

Al doilea obstacol ce împiedica o schimbare de genul cehoslovac sau german era *lipsa totală de organizare şi paralizia timorată a societăţii civile*. În nici una dintre cele două ţări nu existau organizaţii disidente comparabile cu Charta 77 în Cehoslovacia sau cu Forumul Civic în RDG. Pentru ca o mână de bulgari să se mobilizeze, a trebuit să se aştepte până în martie 1988, când s-a înfiinţat „Comitetul de protecţie ecologică de la Ruse“, oraş puternic poluat de o uzină românească de îngrăşăminte chimice, situată pe malul opus al Dunării. Condus de personalităţi cunoscute (actori, pictori, sportivi), Comitetul a fost imediat interzis de poliţie, însă el a dat un impuls contestării. La începutul lui 1989, s-a înfiinţat o altă asociaţie, numită *Ecoglasnost*, ce şi-a propus să alerteze populaţia asupra pericolelor ce ameninţă mediul înconjurător.

Desigur, lipsa unor structuri disidente nu însemna absenţa totală a manifestărilor punctuale – colective sau individuale. În capitolul 5 din această carte, am avut ocazia să semnalăm grevele care, în 1977 şi 1980, au izbucnit în centrele muncitoreşti; sau scrisorile deschise adresate de intelectuali lui N. Ceauşescu, pentru a protesta la adresa nerespectării drepturilor omului. Am putea adăuga numele a zece poeţi, scriitori, gânditori, caricaturişti (Ana Blandiana, Aurel Dragoş Munteanu, Mircea Dinescu sau Dan Petrescu, în România; Konstantin Pavlov, Stepan Ţanov, Boris Dimovski sau Todor Ţannev, în Bulgaria) care au avut curajul să-şi „urmeze vocaţia de adevăraţi intelectuali, într-o libertate interioară completă şi înfruntând toate riscurile“ (Doina Cornea, septembrie 1989). Dar *ansamblul populaţiei avea*, *în ambele ţări*, *un comportament pasiv*, care se explica atât prin vicisitudinile istoriei naţionale, cât şi prin teama de poliţia secretă.

> Am practicat opoziţia pasivă – ne mărturisea în mai 1992 o tânără bulgară – având în spate experienţa unei dominaţii străine ce a durat şapte secole. Pentru a supravieţui, am reuşit să ne apărăm fără să ne împotrivim prea tare sau prea direct. Spunem da, însă facem numai cum ne taie capul.

Abia atunci când puterea celor doi dictatori s-a clătinat, limbile au început să se dezlege şi populaţia să-şi exprime exasperarea faţă de atâta nepăsare, greşeli şi crime, dar şi dispreţul adânc pentru conducători. Începând cu anii ’80, majoritatea bulgarilor şi românilor au devenit conştienţi că sistemul merge în gol, că de el beneficiază doar o infimă minoritate şi că nu poate fi reformat. Deşi această conştientizare nu e suficientă în sine pentru a împinge la rebeliune, ea explică bucuria populară atunci când regimul se prăbuşeşte.

Al treilea factor care, în opinia noastră, face din schimbările bulgară şi română cazuri particulare, este *indiferenţa constantă a Occidentului faţă de soarta acestor ţări*; atitudine ce contrastează puternic cu interesul arătat altor state est-europene, ca Polonia, Ungaria sau Cehoslovacia. E de ajuns să comparăm, aşa cum a făcut Ghislain Garlatti, numărul cărţilor despre Europa de Est aflate în Biblioteca Naţională a Franţei (BNF), pentru a evalua acest dezinteres, cel puţin la scara Franţei: România se află pe locul patru, după URSS, Polonia şi Ungaria, iar Bulgaria pe locul al şaptelea, înaintea Albaniei. Există de trei ori mai puţine cărţi la BNF despre România şi de şase ori mai puţine despre Bulgaria decât despre Polonia. Reflectând aceste tendinţe de fond, guvernele occidentale nu s-au interesat efectiv de soarta populaţiilor bulgară şi română decât odată cu sfârşitul deceniului opt, ca şi cum ar fi vrut până atunci să ascundă entuziasmul manifestat faţă de regimul şi de politica lui Ceauşescu din timpul lui Nixon şi al lui Charles de Gaulle. În schimb, din raţiuni istorice şi strategice, Uniunea Sovietică a privit mult mai atent evoluţia situaţiei din cele două ţări şi s-a implicat, după toate aparenţele, în schimbările petrecute acolo, mai ales în Bulgaria.

„Brusca schimbare“ bulgară

Istoriografia oficială bulgară desemnează înlocuirea, la 10 noiembrie 1989, a prim-secretarului general al Partidului Comunist, Todor Jivkov, cu ministrul Afacerilor Externe, Petar Mladenov, printr-o expresie mai puţin banală şi neutră decât pare *a priori*: „brusca schimbare“.

Acest eveniment, apărut după căderea Zidului Berlinului, i-a surprins doar pe jumătate pe observatori, căci valul revoluţionar născut în Polonia părea că va înghiţi toate regimurile comuniste est-europene, şi îndeosebi pe cel al lui Todor Jivkov, care făcuse de câţiva ani tot mai multe erori politice. Unele crime comise de serviciile secrete bulgare, cum ar fi asasinarea unor disidenţi la Londra, în 1978, şi participarea lor probabilă la atentatul împotriva Papei din mai 1981 au indispus regimurile occidentale. Acuzând-o de terorism de stat, trafic de droguri şi de arme, Washingtonul îşi suspendă relaţiile cu Bulgaria. În plus, *decizia autorităţilor bulgare din mai 1984 de a obliga partea musulmană a populaţiei să-şi „bulgarizeze“ numele de familie a avut efecte dezastruoase* atât în interiorul ţării, cât şi în exterior. Ca represalii, o „mişcare de eliberare naţională a turcilor din Bulgaria“ a organizat sabotaje şi acte de terorism în principalele oraşe ale ţării (Plovdiv, Varna, Sofia etc.). S-a produs astfel o emigrare masivă a turcofonilor, fapt ce a tensionat relaţiile cu Ankara şi a displăcut Moscovei.

Raporturile cu Uniunea Sovietică s-au deteriorat după venirea lui Gorbaciov la putere. Nu numai că cei doi conducători, care aparţineau unor generaţii diferite, nu se aflau pe aceeaşi lungime de undă, cum am văzut, dar noua politică a lui Gorbaciov faţă de ţările satelite a adâncit problemele economice bulgare. Sofia nu mai beneficia acum de schimburi privilegiate cu URSS, ca în epoca Brejnev, când primea la preţuri avantajoase energie, materii prime şi subvenţii. Statele din CAER trebuiau să adopte mecanismele de piaţă ale lumii capitaliste.

Jivkov a acceptat cu greu această schimbare şi a hotărât să se orienteze mai curând spre Vest (în special spre RFG) decât spre Est şi să iniţieze reforme curajoase, a căror piesă de rezistenţă a fost, în 1987, „Programul din iulie“. Scopul acestuia era reorganizarea structurilor administrative şi politice ale ţării (desfiinţarea a 30 000 de posturi de funcţionari) şi adoptarea unei noi Constituţii, care să nu mai facă din partid motorul principal al puterii. Acest program ambiţios, care mergea mai repede şi mai departe decât perestroika sovietică, l-a neliniştit şi l-a iritat pe Gorbaciov. Cu atât mai mult cu cât, în paralel cu reformele politice, Jivkov demara în grabă o reorganizare a economiei inspirată din experienţa lui Deng Xiaoping în China (crearea de zone libere şi de societăţi pe acţiuni, introducerea unui sector privat pentru întreprinderile cu mai puţin de zece angajaţi etc.). Având în vedere exasperarea crescândă a lui Gorbaciov faţă de acest reformism tardiv şi deşănţat, a devenit repede evident că acesta nu ar fi făcut nimic pentru a-l sprijini şi chiar ar fi privit cu plăcere înlăturarea, cu prima ocazie, a lui Todor Jivkov.

Un context favorabil unei asemenea eventualităţi s-a creat, probabil nu

întâmplător, la sfârşitul anului 1988 şi în cursul celui următor. Până atunci inertă, cu excepţia luptei ecologiste, populaţia s-a trezit din letargie şi a îndrăznit să înfrunte puterea de câteva ori. Luând ca atare promisiunea pluralismului politic existentă în „Programul din iulie“, mai mulţi intelectuali – membri, foşti membri sau excluşi din Partidul Comunist (ca filosoful Jelio Jelev) – au lansat la 3 noiembrie 1988 „Clubul de susţinere a glasnostului în Bulgaria“. El se declara legal – anunţa că „îşi va desfăşura activitatea numai pe baza Constituţiei“ – şi loial, căci sprijinea „Programul din iulie“. În aceste condiţii, autorităţilor le era dificil să reducă la tăcere noul Club, cu atât mai mult cu cât acesta primise imediat susţinerea posturilor de radio occidentale. Cu toate că acţiunea lui a fost tardivă şi limitată, Clubul a creat „o atmosferă de mai mare libertate, îndeosebi pentru intelectuali“, şi „a pregătit societatea pentru opoziţia faţă de Jivkov“ (E. Kalinova, I. Baeva). Totodată, a avut avantajul de a alerta Occidentul asupra situaţiei din ţară. În ianuarie 1989, preşedintele francez Mitterrand participa la un dejun informal cu 12 intelectuali bulgari disidenţi. În februarie, o altă iniţiativă a confirmat că societatea civilă începea să se organizeze: crearea, la Plovdiv, a unui sindicat independent („Podkrepa“), la iniţiativa doctorului Konstantin Trencev. Această *accentuare a contestaţiei venite din partea inteligheņţiei*, care s-a manifestat cu putere în luna martie a anului următor, la Congresul Uniunilor Tehnice, a fost amplificată printr-o petiţie adresată în mai Parlamentului de către 131 de intelectuali, petiţie prin care protestau la adresa discriminării minorităţilor, în special a celei turce.

Anunţând, la 29 mai, că turcii sunt liberi să plece, puterea a crezut că pune capăt contestaţiei, însă prin aceasta a declanşat un exod masiv. Peste 300 000 de persoane au părăsit ţara în timpul verii, fapt ce a depopulat regiuni întregi din nord-est şi sud, a destabilizat economia, a aprins ura dintre bulgari şi turci, în sfârşit, a pătat pentru mult timp imaginea statului bulgar în străinătate. A fost un fiasco pentru Todor Jivkov. Gorbaciov a bătut ultimul cui, refuzând să-l primească la Moscova. Un ultim scandal a clătinat definitiv autoritatea dictatorului bulgar. Pe 20 octombrie, în timpul unui Forum ecologic internaţional organizat la Sofia, poliţia, sub privirile uluite ale presei internaţionale, i-a împrăştiat cu brutalitate pe membrii organizaţiei *Ecoglasnost*.

Denunţând erorile acumulate ale lui Jivkov, câteva înalte personalităţi din partid s-au înţeles în culise să constituie un front opozant în sânul conducerii. *Astăzi, putem vedea în fruntea conspiraţiei doi oameni: Petar Mladenov, ministru al Afacerilor Externe din 1971*, *şi Andrei Lukanov*, membru al Biroului Politic, ambii foarte apropiaţi de Moscova, unde şi-au făcut o parte din studii. Lor li s-au alăturat, cel mai probabil, cei îndepărtaţi de Jivkov, dar şi foşti colaboratori, împreună cu preşedintele Adunării Naţionale, S. Todorov. Totul s-a desfăşurat repede. La 24 octombrie, într-o scrisoare deschisă adresată Biroului Politic, Mladenov îi reproşa lui Jivkov că „a aruncat ţara într-o profundă criză economică, financiară şi politică“ şi că „a izolat Bulgaria de lume (şi) chiar de URSS“, şi cerea o schimbare. *La 9 noiembrie*, *majoritatea Biroului Politic l-a obligat pe Jivkov să demisioneze* din funcţiile de prim-secretar

general al partidului şi de preşedinte al Consiliului de Stat. Mladenov i-a luat locul. A doua zi, pe 10 noiembrie, populaţia şi-a dat frâu liber satisfacţiei şi a invadat străzile Sofiei. Câteva zile mai târziu, opoziţia s-a organizat, creând Uniunea forţelor democratice, sub conducerea lui Jelio Jelev, şi a demarat în ianuarie 1990 discuţii cu Partidul Comunist asupra procesului de tranziţie. Primele alegeri libere au avut loc la 10 şi 17 iunie. O lună şi jumătate mai târziu, Jelio Jelev, şeful opoziţiei, era ales preşedinte al Bulgariei.

Tragicomedia românească

Şi în România, prima etapă a desatelizării începe în jurul anului 1987. Pentru Ceauşescu, ca şi pentru omologul său de la Sofia, acesta este momentul în care îşi pierde definitiv tot sprijinul din partea partidului, a „fraţilor“ şi a Occidentului. Izolarea lui completă face posibilă executarea unei lovituri de forţă în interiorul partidului, care constituie a doua etapă a procesului.

Când revedem acţiunile şi reacţiile lui Ceauşescu din ultimii săi trei ani de conducere, avem sentimentul unei cvasisinucideri, a unei autodistrugeri, atât de multe sunt gafele şi greşelile dictatorului. „Suntem pe tobogan; nu ne mai putem întoarce; prăbuşirea a început“, îi va mărturisi în 1987 un înalt demnitar al regimului unui martor cu care am discutat.

Prima fază începe cu *izbucnirea revoltei muncitorilor la Braşov, pe 15 noiembrie 1987*. Violentele ciocniri dintre forţele de ordine şi manifestanţi, care strigă „Vrem pâine! Jos dictatura!“, se soldează cu morţi şi sute de arestări. Evenimentele de la Braşov sunt semnificative pentru degradarea situaţiei socio-economice, cu exasperarea populaţiei şi hotărârea regimului de a trece la represiunea brutală. *În acel moment, Nicolae Ceauşescu se rupe definitiv de popor.* În timpul lungilor întreruperi zilnice ale electricităţii şi la cozile interminabile din faţa magazinelor, ura faţă de „Familie“ creşte:

> Ceauşescu şi soţia lui fac obiectul unui dispreţ generalizat. Chiar şi vechii prieteni îl privesc pe acest tiran tot mai capricios ca pe un egocentric însufleţit exclusiv de pofte insaţiabile de glorie, fast şi panegirice […]. În pofida eforturilor spasmodice ale funcţionarilor de la Agit-prop de a menţine aparenţa unanimităţii naţionale în jurul lui Ceauşescu, toţi ştiu în România că farsa cultului şi excentricităţile revoltătoare din ultimii ani sunt un sindrom canceros. Ceauşescu e văzut aşadar ca simbolul unei boli tragice, iar introducerea reformelor radicale în Polonia şi în Ungaria a întărit şi mai mult acest sentiment (V. Tismăneanu).

Handicap la fel de grav pentru „Conducător“, la această dată el nu mai deţine controlul total asupra oamenilor din sferele importante ale regimului (partid, armată, servicii secrete). Bineînţeles, de faţadă, este în continuare la fel de adulat. La ultimul Congres al partidului, ţinut la sfârşitul anului 1988, discursul său de cinci ore este întrerupt cu ovaţii de 67 de ori. Însă, în culise, multe cadre sunt pe cale să abandoneze corabia în derivă şi să trădeze un căpitan depăşit şi periculos. *În cadrul Securităţii, ca şi în armată, pasul spre*

trădare îl fac, probabil încă din 1987 sau 1988, câţiva responsabili instruiţi de serviciile secrete sovietice, convinşi că e mai bine să treacă de partea cea bună în cazul unei revoluţii populare. Aşa se explică, poate, „bunăvoinţa“ de care dă dovadă *Securitatea* faţă de acele personalităţi ale partidului care critică politica lui Ceauşescu, cum e Silviu Brucan, cosemnatar al *„scrisorii celor şase“ adresată în martie 1989 lui N. Ceauşescu*. Transmis canalelor media occidentale, acest text a stârnit, pe bună dreptate, multă vâlvă.

Părea inimaginabil ca şase vechi personalităţi ale partidului – fostul secretar (Gheorghe Apostol), fostul ministru de Externe (C. Mănescu), foşti membri ai Politburo (C. Pârvulescu, A. Bârlădeanu) şi foşti diplomaţi (G.I. Răceanu, Silviu Brucan) – să-şi asume riscul de a denunţa public derivele regimului. Cu atât mai mult cu cât rechizitoriul lor atingea subiecte fierbinţi („planul de sistematizare“, interdicţia ca cetăţenii români să aibă contacte cu străinii, preţul plătit pentru refacerea centrului Bucureştiului, excesele *Securităţii*, violarea corespondenţei etc.), contesta planificarea, politica agrară şi politica externă, cerând măsuri urgente pentru „a stopa această evoluţie negativă“. Jignit de cutezanţa disidenţei interne, Ceauşescu a ordonat arestarea „acestor agenţi aflaţi în solda serviciilor secrete sovietice şi occidentale“, însă având în vedere ecoul internaţional al scrisorii, nu a îndrăznit să meargă mai departe cu represiunea.

Apuseseră vremurile în care „Conducătorul“ era privit de conducătorii occidentali drept cel mai deschis şi mai abordabil dintre liderii comunişti. De mai mulţi ani, în special după aplicarea „planului de sistematizare“ şi a dezastruosului plan de achitare a datoriei externe, şefii de stat occidentali îşi exprimau nemulţumirea faţă de regimul român. Rupt astfel de Vest, Ceauşescu era tot mai rupt şi de Est. După furtunoasa vizită a lui Gorbaciov la Bucureşti, în mai 1987, el a criticat permanent perestroika, sub toate formele ei:

> Trebuie să combatem hotărât – afirma, de exemplu, la 29 aprilie 1988 – tezele despre dezideologizarea relaţiilor internaţionale, slăbirea luptei de clasă, precum şi celelalte teze antiştiinţifice şi antirevoluţionare ce răspândesc numai confuzie şi distrug încrederea clasei muncitoare în forţa ei… (şi) în victoria inevitabilă a socialismului.

Nici relaţiile cu democraţiile populare est-europene ce aleseseră calea reformei, Polonia şi în special Ungaria, aceasta din urmă condamnând tot mai virulent, începând cu 1988 încălcarea drepturilor minorităţii maghiare din România, nu erau mai bune.

Pe scurt, *dictatorul român şi-a ridicat toată lumea împotriva lui şi a familiei sale*. În partid, ca şi în stat, toţi doreau să fie înlăturat. Aceste numeroase forţe de respingere fac dificilă reconstituirea loviturii de forţă din decembrie 1989.

Printre ipotezele vehiculate în legătură cu eliminarea lui Ceauşescu, cea mai plauzibilă rămâne teza *unui complot pus la cale de personalităţile din partid; complot susţinut activ de KGB şi pasiv de către CIA şi Departamentul*

de Stat american, *cu complicitatea unei părţi din Armată şi din Securitate*. După toate probabilităţile, liderul a fost desemnat destul de devreme în persoana lui Ion Iliescu, cunoscut al lui Gorbaciov (coleg cu el la Institutul Molotov din Moscova), aparatcik-model până în 1971 (ministru al Tineretului şi secretar în Comitetul Central, responsabil cu ideologia), apoi căzut în dizgraţie şi exclus din Comitetul Central în 1984. Se creează o structură clandestină, „Frontul Salvării Naţionale“, care le cere fără succes delegaţilor de la Congresul al XIV-lea al partidului să nu-l realeagă pe Ceauşescu.

Cum susţinătorii lui Iliescu nu reuşiseră să-l îndepărteze pe dictator în mod legal, prin intermediul Congresului, aceştia decid, asemenea complotiştilor cehoslovaci, să provoace mişcări de masă împotriva regimului. Ocazia se iveşte pe 15 decembrie, când *la Timişoara izbucneşte o revoltă* în semn de protest faţă de evacuarea pastorului luteran László Tökés, care, asemenea pastorului est-german Eppelmann, ţinea predici foarte îndrăzneţe. Blindatele armatei deschid focul asupra mulţimii de manifestanţi, facând între 100 şi 200 de morţi. Imediat, o agenţie de presă est-germană, secondată de posturi de radio maghiare şi iugoslave, vorbeşte de 4 000 de victime şi de gropi comune. *La 21 decembrie*, *Ceauşescu organizează un miting în piaţa Comitetului Central din Bucureşti*, dar e întrerupt în mijlocul discursului de huiduieli şi de strigăte: „Noi suntem poporul! Jos asasinii!“. În timp ce dictatorul şi soţia lui fug, mulţimea iese în stradă. În restul zilei şi în următoarea, în capitală izbucnesc focuri de armă, mai ales în jurul clădirii televiziunii, dar şi în alte oraşe (Sibiu, Braşov, Iaşi etc.), fără să se ştie încă dacă tirurile aparţin Securităţii, armatei, gărzilor dictatorului sau unor provocatori. În cele din urmă, *populaţia află că Nicolae şi Elena Ceauşescu*, *arestaţi şi judecaţi sumar, au fost executaţi pe 25 decembrie*. A doua zi se înfiinţează un guvern provizoriu sub denumirea de *Consiliul Frontului Salvării Naţionale*, *condus de Ion Iliescu*. În mai 1990, acesta este ales preşedinte al republicii cu 85% din voturi, lovitura de forţă fiind astfel legitimată.

Capitolul 8

Independenţa Ţărilor Baltice (1989-1991)

Contrar aşteptărilor existente la sfârşitul anilor ’70, Imperiul sovietic nu avea să se destrame din cauza redeşteptării identitare a republicilor din Asia Centrală, ci prin revolta statelor integrate de Stalin în cursul celui de-al doilea război mondial şi imediat după. Într-adevăr, în momentul în care cei şase sateliţi est-europeni se desprindeau de planeta sovietică, cele trei Ţări Baltice, stimulate de exemplul acestora, demarau la rândul lor, cu o voinţă impresionantă, procesul de dobândire a autonomiei şi apoi a independenţei. Nu numai că aveau să reuşească acest lucru în trei sau patru ani, dar vor servi şi de model emancipator pentru alte regiuni din fosta Uniune Sovietică, printre care Moldova şi Ucraina Occidentală, ţări anexate şi ele cu forţa de către Stalin. Avem aici o frumoasă lecţie a istoriei: Imperiul se prăbuşeşte acolo unde se lărgise abuziv; iar trei state minuscule, precum David în fata lui Goliat, se dovedesc capabile să destabilizeze o imensă şi puternică federaţie.

Factori şi actori

Mişcarea populară care, la sfârşitul anilor ’80, duce la independenţa Ţărilor Baltice este întâi de toate expresia sentimentelor de amărăciune şi frustrare provocate de ocupaţiile şi abuzurile îndurate începând cu 1939-1940. De atunci s-a format un nucleu de animozităţi şi, deseori, de ură faţă de cei care călcaseră în picioare suveranitatea celor trei state, masacraseră şi deportaseră o mare parte dintre locuitorii lor şi sfârşiseră prin a subjuga total restul populaţiei.

Reproşuri grave la adresa Moscovei

Refuzul încăpăţânat al Kremlinului de a dezvălui circumstanţele exacte în care Stalin a pus mâna pe cele trei state reprezintă unul dintre reproşurile cele mai insistente pe care Ţările Baltice le aduc Uniunii Sovietice pe parcursul întregii perioade comuniste. În manualele sovietice, Pactul germano-sovietic din august 1939 este prezentat întotdeauna ca un simplu şi judicios „acord de

pace încheiat cu o putere vecină“, care i-a permis ţării să se pregătească de ripostă. Nici un cuvânt despre clauzele secrete ce includeau Estonia şi Letonia în zona de influenţă sovietică; nici un cuvânt despre protocolul rectificativ din 28 septembrie 1939, ce adăuga Lituania acestei zone (vezi *supra*, pp. 25-26). Această târguială ruşinoasă e trecută cu grijă sub tăcere; vai de cel care ar fi menţionat-o în public. Abia în august 1979, un grup de 45 de intelectuali ce se revendicau de la „Mişcarea democrată baltică“ pretind în mod deschis *denunţarea Pactului Ribbentrop-Molotov din 1939* şi a protocoalelor lui secrete, cerându-le Uniunii Sovietice şi celor două Germanii să-l denunţe. Publicarea acestor texte reprezintă una dintre principalele revendicări baltice de la sfârşitul anilor ’80.

O altă tăcere impusă de Moscova jigneşte populaţiile. Ea se referă la deportări şi la războiul partizanilor. Numeroasele familii afectate de aceste evenimente sunt revoltate de ipocrizia şi de minciunile puterii sovietice şi ard de nerăbdare să le pună capăt. Când se iveşte ocazia, în februarie 1956, nu se întâmplă nimic: Hruşciov denunţă crimele lui Stalin, dar nu se pune problema reabilitării victimelor baltice, şi nu numai.

De asemenea, „ocupantului sovietic“ i se reproşează că a ocultat sau a instrumentalizat după plac istoria celor trei naţiuni. Independenţa acestora, obţinută în 1918, ca şi tratatele de pace din 1920 semnate la Tartu, Riga şi Moscova, prin care Rusia recunoştea suveranitatea Ţărilor Baltice, au devenit după anexiune evenimente tabu, a căror aniversare era interzisă. Pentru a îngenunchea societatea civilă (vezi *supra*, pp. 67-68), Moscova ordonă încă din deceniul patru distrugerea monumentelor legate de războaiele din 1918-1920, dar şi a celor închinate unor eroi naţionali, cum este, la Tartu, monumentul lui Villem Reiman, „una dintre figurile proeminente ale mişcării naţionale“ (M. Laar).

Această acţiune de lichidare a memoriei naţionale e însoţită de o luptă insidioasă împotriva limbilor locale. Încă din anii ’40 sunt emise circulare ce ordonă distrugerea sistematică a cărţilor în limbi străine, adică „toate lucrările tipărite în afara URSS după 1917, atât originalele, cât şi traducerile, în orice limbă ar fi“. Astfel, sunt arse colecţii întregi de reviste şi cărţi redactate în cele trei limbi baltice. Se face totul pentru ca rusa să devină limba preeminentă în principalele domenii ale vieţii publice, în detrimentul limbilor naţionale. Leonid Brejnev, prim-secretarul PCUS, se erijează în promotorul unei noi culturi comuniste, ce vizează „internaţionalismul proletar şi pacea dintre popoare“, pivotul ei trebuind să fie limba rusă. În octombrie 1978 este semnat un ordin ministerial „privind măsurile ce trebuie luate pentru perfecţionarea învăţării şi predării limbii ruse în republicile unionale“. Populaţiile baltice primesc cu neplăcere această voinţă de a limita folosirea publică a propriilor limbi în favoarea rusei, însă nu se pot opune. În perioada Brejnev, utilizarea limbii ruse în chestiunile oficiale este „într-o creştere constantă“, căci

> puterea face un pas mai departe: în domenii ca economia, transporturile, aşezămintele medicale, telecomunicaţiile sau casele de economii, numeroase formulare sunt acum redactate în limba rusă; pentru aceste servicii sunt

angajaţi ruşi care nu vorbesc estona. În capitală, mai ales, cunoaşterea rusei devine indispensabilă în viaţa de zi cu zi a estonienilor (M. Laar).

În lunga listă de prejudicii aduse de „ocupaţie“ sau de „colonizare“, un loc important îl ocupă *jaful economic şi distrugerea mediului înconjurător*. Patru tipuri de acuzaţii sunt aduse în această privinţă: alegerea unui model de dezvoltare care, orientat spre industria grea, a adus economiile celor trei ţări într-o stare de dependenţă; impunerea unei gestionări ultracentralizate, ceea ce face ca orice alegere sau decizie să depindă de Moscova; o exploatare industrială extensivă, care secătuieşte zăcămintele de materii prime şi provoacă pagube considerabile; în sfârşit, un dispreţ total pentru normele ecologice, soldat cu o rată maximă de poluare a mediului înconjurător (fluvii, coaste maritime, pânze freatice etc.).

> Aici – notează într-un raport consulul general al Suediei – distrugerea mediului înconjurător a mers atât de departe, încât trebuie să vorbim de crime împotriva naturii. Mediul înconjurător a fost distrus după un plan bine stabilit, într-un mod incredibil pentru noi. La ordinul Moscovei, Estonia de Nord-Est a fost transformată integral într-o carieră, cu scopul de a furniza şisturi bituminoase pentru încălzirea Leningradului şi fosforiţi pentru îngrăşăminte chimice (M. Laar).

În Lituania, uzina nucleară de la Ignalina îngrijorează un mare număr de locuitori din regiune.

Un ultim reproş, poate cel mai grav în ochii majorităţii balticilor, căci subliniază foarte bine politica colonialistă a puterii sovietice, priveşte *introducerea sistematică şi masivă a populaţiei ruse în cele trei state*. Într-adevăr, autorităţile sovietice îi încurajează permanent pe străinii din alte republici să se stabilească aici, în schimbul unor avantaje substanţiale (salarii, locuinţe, locuri de muncă). Având în vedere diminuarea populaţiei locale în urma deportărilor, precum şi scăderea natalităţii, această politică a ajuns să modifice în profunzime compoziţia populaţiei din cele trei state. Dacă în Lituania autohtonii rămân majoritari (79,6% în 1989), ponderea estonienilor scade continuu (68,2% în 1970, 61,5% în 1989), ca şi cea a letonilor (62% în 1959, 52% în 1989). În schimb, procentul ruşilor nu încetează să crească, atingând 9,4% în Lituania, 30,3% în Estonia (1989), 33,8% în Letonia (1979). Comasarea nou-veniţilor în cartiere sau vile (uneori interzise autohtonilor) duce la crearea unor adevărate enclave în nord-estul Letoniei, în districtele Daugavpils (Letonia) şi Šàlčininkai (Lituania). Riga, capitala Letoniei, mai are în 1979 doar 38% letoni, restul populaţiei fiind rusofonă. De aici iau naştere tensiuni puternice între comunităţi, mai ales printre tineri. Potrivit unui sondaj efectuat în 1986-1987, doar 4% dintre estonieni se simt apţi să aibă relaţii normale cu ruşii, şi 10% dintre ruşi cu estonienii.

În concluzie, deşi nivelul de trai dintre cele trei state rămâne net superior celui din restul republicilor unionale, mai ales datorită introducerii, cu titlu experimental, a unor elemente specifice economiei de piaţă, populaţiile suportă tot mai greu apăsarea dominaţiei sovietice. Venirea lui Gorbaciov în

fruntea URSS, în 1985, şi politica lui reformistă reprezintă un fel de adiere de vânt peste jarul niciodată stins care sunt din 1939-1940 cele trei state.

Adierea de vânt a perestroikăi

Pentru a înţelege speranţa pe care a trezit-o „perestroika“ în Ţările Baltice, trebuie să cunoaştem bine starea de disperare în care au fost aruncate cele trei republici de către politica predecesorilor lui Gorbaciov din fruntea URSS. Doar unul dintre ei, şi anume *Hruşciov, le dăduse speranţe efective*, condamnând public stalinismul, iniţiind reforme în vederea descentralizării (crearea, în diferite republici, a unor Consilii pentru economia naţională, aşa-numitele *Sovnarhozuri*) şi permiţând derularea unor experienţe specifice, cum e cea a lui Eduards Berklaus în Letonia (vezi *supra*, pp. 113-114). Însă din 1959, calea pe care acesta a mers o vreme a început să fie criticată şi reprimată, sub pretextul că acţiona sub influenţa naţionalismului; astfel că au fost impuse din nou modelul economic şi modurile de gestionare ultracentralizate. Din acest moment, PCUS nu încetează să afirme că problemele naţionale au fost integral rezolvate prin egalitatea dintre toate componentele etnice ale Uniunii Sovietice şi cu ajutorul „marelui popor rus“. La Congresul al XXIII-lea, L. Brejnev constata cu satisfacţie că,

> luate în ansamblu, culturile naţionale constituiau o cultură unică prin conţinutul ei socialist, inspirată din măreţia edificării comunismului, pătrunsă de grija pentru fericire şi prosperitate a marii noastre patrii multinaţionale.

În aceste condiţii, populaţiile baltice şi-au pierdut orice speranţă ca regimul sovietic să se orienteze oricât de puţin spre o politică de respectare a identităţilor şi intereselor proprii ale naţiunilor. *Încrederea*, *atât în partid*, *cât şi în comunism*, *s-a pierdut total şi definitiv.* De acum, singurele speranţe se îndreptau spre ţările străine capabile să exercite presiuni asupra Uniunii Sovietice: Statele Unite, unde *lobby-urile făcute de refugiaţii baltici* informau opinia publică despre nenorocirile „naţiunilor captive“; Europa Occidentală, prin intermediul Adunării consultative a Consiliului Europei, care, din 1954, vota rezoluţii ce solicitau ca „naţiunilor subjugate din Europa, aflate dincolo de Cortina de Fier, de la Marea Baltică la Marea Neagră“, să li se redea independenţa; statele occidentale semnatare ale Actului de la Helsinki (1975), care proclama în capitolul VIII că,

> în virtutea principiului egalităţii în drepturi a popoarelor şi al dreptului lor de a dispune de ele, toate popoarele au în permanenţă dreptul de a hotărî în deplină libertate, aşa cum doresc şi atunci când doresc, statutul lor politic intern şi extern, fără nici un amestec din afară, şi de a înfăptui conform voinţei lor dezvoltarea lor politică, economică, socială şi culturală.

Însă contrar tuturor aşteptărilor, speranţa schimbării a venit, în definitiv, nu din exterior, ci chiar din interiorul sistemului, odată cu alegerea lui Gorbaciov; acesta şi-a anunţat fără întârziere dubla intenţie de a „restructura“

(„perestroika“) sistemul sovietic şi de a-l face „transparent“ („glasnost“).

Programul şi primele realizări ale noului secretar general al PCUS i-au surprins pe baltici, ca şi pe întreaga opinie publică mondială, dând speranţa producerii unor schimbări. *Procesul-verbal al eşecului regimului brejnevist întocmit de Gorbaciov era implacabil şi găsea o ilustrare perfectă în cele trei republici*:

> Angajată în epuizanta cursă a înarmărilor, ţara se afla, era evident, la capătul puterilor – îşi va aminti liderul sovietic câţiva ani mai târziu. Mecanismele economice funcţionau tot mai prost. Randamentul producţiei scădea. Câştigurile gândirii ştiinţifice şi tehnice erau anulate de o economie complet birocratizată. Nivelul de trai al populaţiei scădea tot mai vizibil. Corupţia îşi croia drum, se afişa neruşinat în toate verigile sistemului de gestiune. Descompunerea afecta şi viaţa spirituală: aparentul monolitism ideologic ce îmbrăca societatea reuşea tot mai greu să filtreze minciuna, ipocrizia şi cinismul de la nivel oficial (*Ante-memorii*).

Recunoaşterea atât de brutală a disfuncţionalităţilor presupunea din partea noului stăpân de la Kremlin reforme rapide şi radicale; cu atât mai mult cu cât Gorbaciov oferea şi alte dovezi ale voinţei sale de a vorbi cu temei. De exemplu, se declara favorabil unei reanalizări a istoriei contemporane, falsificată de predecesorii săi. În vara anului 1989, titluri incredibile umpleau prima pagină a ziarului *Moskovskie Novosti*, printre care acesta, care nu putea decât să-i satisfacă pe baltici: „Trădarea: acum 50 de ani, Stalin pactiza cu Hitler“. Concomitent, Gorbaciov anunţa că abandonează „doctrina Brejnev“, altfel spus, că URSS nu mai dorea de acum înainte să se amestece în afacerile interne ale „fraţilor“. Promiţător pentru baltici era şi apelul pe care secretarul general l-a adresat societăţii de a se implica mai mult şi mai autonom în cauze nobile precum pacifismul sau ecologia. În plus, reforma constituţională din decembrie 1988 – aplicabilă din primăvara anului următor – le permitea candidaţilor pentru Parlament să se prezinte la alegeri fără aprobarea Partidului Comunist.

Cu toate acestea, există un domeniu pe care Gorbaciov nu l-a abordat direct, şi anume naţionalismul. Până în 1988, el a avut în legătură cu acest subiect un discurs identic cu al lui Brejnev, afirmând că politica PCUS era un succes deplin şi că multinaţionalismul era cea mai bună formulă posibilă. Abia odată cu tulburările din Asia Centrală şi din Caucaz echipa gorbaciovistă a început să admită public necesitatea revizuirii structurii unionale pe baza unei descentralizări mai accentuate şi a unei autonomii mai largi.

Astfel, *perestroika acţionează în republicile baltice ca un catalizator*, eliberând dintr-odată forţe potenţiale şi mobilizându-le prin ideea de reformă şi de transparenţă, într-un atare context, refuzul încăpăţânat al lui Gorbaciov de a face un pas decisiv în reorganizarea Uniunii a surprins, a iritat şi în cele din urmă a sporit mobilizarea şi hotărârea balticilor, mai ales a celor tineri.

Actorii

Redeşteptarea societăţii

La sfârşitul anilor ’80, în momentul în care societatea civilă baltică intră în luptă cu puterea centrală sovietică, ea are în spate, spre deosebire de societăţile bulgară sau română, de pildă, o solidă cultură protestatară. Am subliniat în capitolul 5 precocitatea şi impactul disidenţei în cele trei ţări. *Începând cu jumătatea deceniului şapte*, cel puţin, *o parte a populaţiei – în majoritate intelectuali şi credincioşi – îndrăzneşte să se adreseze autorităţilor* prin „apeluri“ şi „scrisori deschise“ referitoare la nerespectarea drepturilor omului, să pună în circulaţie ziare clandestine şi să creeze comitete de apărare a Acordurilor de la Helsinki. Desigur, oricât de curajoase ar fi, dacă ţinem cont de duritatea represiunii, aceste acţiuni nu zdruncină cu adevărat dominaţia sovietică, însă ele au meritul de a contribui la menţinerea – atât în cele trei state, cât şi în Occident – a flăcării naţionalismului. La momentul potrivit, ea poate fi uşor reaprinsă, călăuzind marea parte a celor trei populaţii.

La ce dată şi în ce împrejurări recapătă societatea baltică suficientă speranţă în posibilitatea unei schimbări decisive a statutului ei? Asupra acestui aspect, părerile sunt împărţite, însă unii martori insistă asupra ecoului deosebit pe care l-a avut, în 1968, „Primăvara de la Praga“:

> Toţi ne întrebam – îşi aminteşte lituanianul Algirdas Kairys – cum era posibil aşa ceva! Ce se întâmpla oare acolo? (numeroşi rezervişti din sat au fost trimişi în sud-vest şi la graniţa cehă, unde Moscova masa trupe. Camioanele sovhozurilor erau rechiziţionate şi revopsite în kaki). La rândul lor, ceva mai târziu, soldaţii au povestit ce văzuseră acolo: un nivel de trai mult superior nivelului nostru, contestarea regimului comunist. Unchiul meu, care era şofer de ambulanţă, se întorsese cu cadouri incredibile: stilouri şi lanterne de buzunar. A povestit şi el. Pentru noi a fost un declic. Din acel moment, am început să vorbim din nou despre independenţă *(apud* A. Jacob).

La scurt timp după aceea, în 1973, se observă în comportamentul tinerilor semnele concrete ale unui mai mare curaj faţă de puterea comunistă. Cu ocazia uneia dintre „sărbătorile cântecului“, ce reuneau, din 1869, coruri şi muzicieni (şi pe care autorităţile le tolerau controlându-le), participanţii interpretează cu îndrăzneală şi bucurie cântece din repertoriul naţional, care nu figurau în programul oficial. Până la *marea manifestaţie de la Riga din 1990*, cântecul, foarte popular printre tineri, rămâne unul dintre principalele vehicule ale sentimentului identitar. Deşi născute şi educate sub regimul comunist, noilor generaţii nu le lipseşte fibra naţionalistă. Ele se află în

primele rânduri ale bătăilor ce au loc în octombrie 1977 la Vilnius, cu prilejul meciului de fotbal dintre ruşi şi lituanieni; sau în toamna anului 1980, printre cei care se opun extinderii limbii ruse în programele şcolare. Istoricul Mart Laar semnalează că „înmulţirea confruntărilor violente dintre tinerii estonieni şi tinerii ruşi“ a determinat miliţia, în anii ’80, să-şi întărească efectivele pentru a putea ţine piept luptelor dintre bande.

Sprijinul occidental

Fără a fi decisiv, sprijinul Occidentului încurajează redeşteptarea naţionalistă baltică. Principalul susţinător sunt Statele Unite, unde trăiesc, aşa cum am amintit, comunităţi de emigranţi baltici foarte active. *Ronald Reagan şi Congresul american se arată sensibili la cauza baltică.* În 1982, 14 iunie, ziua aniversării deportărilor în masă, este declarată „Baltic Freedom Day“; ocazie pentru preşedintele american de a-şi exprima dorinţa ca popoarele baltice să se bucure într-o zi de dreptul la autodeterminare. Federaţia Mondială a Balticilor Liberi *(Pasaules brrvo latviešu apvieniba*, PBLA) trimite delegaţii la Conferinţele de la Belgrad, Madrid, Ottawa, Budapesta şi Berna pentru a verifica aplicarea Acordurilor de la Helsinki. Cu concursul diplomaţilor americani, delegaţii baltici obţin statutul de invitaţi. Activităţile lor atrag atenţia presei mondiale asupra situaţiei din Ţările Baltice. La fel face „Tribunalul baltic“, înfiinţat în 1985 la Copenhaga de către Federaţia Mondială a Balticilor Liberi, cu scopul de a condamna abuzurile Uniunii Sovietice faţă de statele baltice. Vor depune mărturie aici 17 persoane, printre care foşti deţinuţi şi disidenţi. Pe de altă parte, în iulie 1985, se organizează o croazieră de-a lungul coastelor estonă şi letonă, la care participă imigranţi baltici şi jurnalişti, în vederea sensibilizării opiniei publice mondiale cu privire la problemele celor trei republici. În anul următor, are loc la Jūrmala, o conferinţă oficială despre relaţiile dintre Statele Unite şi URSS, la care participă un număr mare de ziarişti americani. Cu această ocazie, John Matlock, consilierul preşedintelui Reagan şi viitor ambasador la Moscova, reafirmă că Statele Unite nu vor recunoaşte niciodată includerea forţată a Ţărilor Baltice în Uniunea Sovietică. Aceste declaraţii reiterate ale celui mai puternic stat din lume nu trec neobservate.

Totuşi, cuvintele călduroase de mai sus – destinate în primul rând electoratului baltic american – nu sunt însoţite de nici o acţiune concretă. *Statele occidentale (Statele Unite, Germania, Franţa, Marea Britanie etc.) manifestă o prudenţă extremă*, preocupate să nu pericliteze destinderea relaţiilor cu Estul. După venirea lui Gorbaciov la putere, precauţiile lor se înmulţesc. Opinia publică din cele trei state va fi foarte dezamăgită în 1989-1990 când, în condiţiile în care liderii baltici îşi încrucişează armele cu URSS, occidentalii par preocupaţi în principal de desatelizarea est-europeană şi de reunificarea germană, sprijinind prea puţin lupta balticilor.

Fazele importante ale procesului de cucerire a independenţei

1987: demararea procesului

Anul 1987 este un „an crucial“ (Y. Plasseraud) în măsura în care, pentru prima dată, cele trei state sunt scena unor importante manifestaţii populare. Se mobilizează acum nu o mână de disidenţi, ci sute şi chiar mii de persoane. Oficial, revendicările nu sunt de natură politică, ci ecologică şi istorică. Afirmarea glasnostului şi dorinţa lui Gorbaciov de a vedea o societate civilă activă dau curaj populaţiei. De altfel, cu ocazia vizitei noului prim-secretar general al PCUS la Tallinn şi la Riga, în februarie 1987, se organizează *mari acţiuni de protecţie a mediului înconjurător*. Pentru prima dată, valul se răspândeşte în toată Estonia:

> Circulă petiţii împotriva deschiderii minelor; în timpul unei adunări solemne a studenţilor de la Universitatea din Tartu, s-au făcut gesturi de sfidare a guvernului (M. Laar).

În ceea ce-i priveşte, letonii protestează la adresa construirii unui baraj hidroelectric pe fluviul Daugava. Avertizându-i pe manifestanţi cu privire la manipulările diasporei, Gorbaciov nu rămâne totuşi surd la îngrijorarea populaţiei, deoarece, nouă luni mai târziu, Consiliul de Miniştri al URSS hotărăşte să stopeze construirea barajului.

Însă contestaţia nu se limitează la domeniul ecologic. Ea se extinde la falsificarea şi ocultarea anumitor evenimente istorice de către puterea sovietică. În Letonia, ţară aflată în fruntea luptei în acel an 1987, *Grupul Helsinki 86 sfidează autorităţile printr-o serie de mitinguri cu succes tot mai mare*: pe 14 iunie 1987, la Riga, pentru a comemora deportările în masă staliniste din iunie 1940 şi iunie 1941 (participă 5 000 de persoane); pe 23 august, pentru a condamna semnarea Pactului germano-sovietic (10 000 de persoane); pe 18 noiembrie, pentru aniversarea primei independenţe etc. Celelalte două state baltice iau iniţiative similare. Astfel, pe 23 august, au loc mitinguri la Tallinn (între 2 000 şi 5 000 de persoane) şi la Vilnius, în cursul cărora sunt arborate embleme naţionale şi pancarte pe care se pot citi sloganuri explicite: „Autodeterminare pentru Ţările Baltice“, „Anularea Pactului Ribbentrop-Molotov“. La Tallinn, mulţimea intonează imnul armatei estoniene de dinainte de 1940: „Liberă să fie marea estoniană, liber să fie pământul estonian; pieptul estonian nu se teme de vânt şi de furtună“ (R. Yakemciuk).

Puterea comunistă e oarecum debusolată. Pe de o parte, manifestaţiile nu sunt propriu-zis politice; pe de altă parte, *represiunea devine o chestiune delicată* după introducerea glasnost-ului. Autorităţile ezită. La Riga, poliţia politică nu intervine pe 23 august, dar face arestări în timpul mitingului din 18 noiembrie. Opinia publică, sensibilă la această oscilare, diversifică formele contestaţiei. O revistă estoniană, *Looming*, publică în iulie o nuvelă intitulată

Maria Siberimaal, care povesteşte tragica epopee a 16 familii baltice deportate în Siberia. În noiembrie, altă revistă estoniană publică un articol despre abuzurile stalinismului. La începutul toamnei, patru estonieni, dintre care doi viitori lideri ai mişcării pentru independenţă, Siim Kallas şi Edgar Savisaar, propun ca economia estoniană să devină autonomă. În sfârşit, la 12 decembrie, se înfiinţează prima organizaţie care militează pentru independenţă: Societatea estoniană de apărare a teritoriului.

1988: crearea fronturilor populare

În cele trei state, anul 1988 aduce intensificarea manifestaţiilor cu obiective ecologice şi memorialistice: la Vilnius, Uniunea Scriitorilor cere (4 aprilie) ca limba lituaniană să fie declarată limbă oficială şi ca în fiecare an să fie comemorate victimele stalinismului; zi de protejare a patrimoniului la Tartu, pe 14 aprilie, în cursul căreia reapare drapelul naţional; *la 11 august*, *o revistă estoniană publică textul protocoalelor secrete ale Pactului germano-sovietic*; la Vilnius, pe 23 august, se comemorează public semnarea Pactului. Datorită în special dinamismului accentuat al grupurilor de organizatori, aceste manifestaţii atrag tot mai multe persoane (10 000 la Tartu, în aprilie; 250 000 la Vilnius, în august; probabil 300 000 la Tallinn, în septembrie) şi dau dovadă de un curaj tot mai mare: sunt arborate culorile naţionale, se intonează imnuri patriotice de dinainte de 1940. În Estonia, contestarea se foloseşte cu pricepere de predilecţia populaţiei pentru cântec. Astfel, în mai au loc „Zilele muzicale“ de la Tartu; în iunie, „Festivalul nocturn al cântecului“ de la Tallinn; în septembrie, „Cântecul Estoniei“. *Mulţimi imense (între 10 000 şi 300 000 de persoane) participă cu un entuziasm incredibil la aceste manifestaţii*, interpretând cântece patriotice vechi şi noi, agitând drapele şi fraternizând cu exaltare. Este, după fericita formulă a caricaturistului Heinz Valk, „revoluţia prin cântec“.

În paralel cu această efervescenţă populară şi, bineînţeles, în legătură cu ea, contestaţia se organizează. În cursul anului 1988 au loc progrese decisive. În ianuarie, se formează un comitet pentru înfiinţarea unui *partid al independenţei estoniene*. În primăvară, Mişcarea Naţională Letonă pentru Independenţă îşi întăreşte rândurile prin aderarea unor intelectuali şi prin participarea activă a lui Eduards Berklaus. În sfârşit, la 3 iunie se produce un eveniment capital: în Lituania ia naştere neoficial Sajūdis, *primul „front popular“ ce-i reuneşte pe militanţii pentru independenţă* în jurul unui program prezentat la 24 iunie celor 50 000 de persoane adunate în Piaţa Catedralei din Vilnius. Noul front se declară pregătit, în siajul perestroikăi, să lupte pentru o mai mare autonomie a ţării şi pentru o mai bună apreciere a limbii, culturii şi mediului înconjurător. Din acest moment, linia politică a *Sajūdis* e lipsită de echivoc: pentru liderii ei, ca şi pentru majoritatea lituanienilor, aplicarea perestroikăi nu poate fi concepută decât în cadru naţional. Este o interpretare total opusă celei pe care a dat-o creatorul ei, Gorbaciov. Pe 21 şi 23 octombrie, la şedinţele constitutive ale *Sajūdis* – prezidate de *Vytautas Landsbergis*, un muzicolog de 57 de ani – stau unii lângă alţii intelectuali, militanţi pentru independenţă, noul şef al Partidului Comunist, A. Brazauskas,

şi capul Bisericii Catolice, cardinalul Sladkevičius.

La rândul ei, *Estonia înfiinţează la 2 octombrie un „front popular“*. De fapt, ideea plutea în aer încă din aprilie, după difuzarea unei emisiuni televizate. Frontul, al cărui obiectiv se limitează mai ales la autonomia economică a ţării, apare ca o a treia forţă, mai curând moderată, situată între militanţii pentru independenţă şi Partidul Comunist. Câteva zile mai târziu, pe 8 octombrie, 1 000 de delegaţi ai mişcărilor ecologiste şi ai asociaţiilor culturale creează la Riga un Front Popular leton care, după câteva săptămâni, revendică deja 250 000 de membri.

Înfiinţarea acestor Fronturi ilustrează *radicalizarea poziţiei celor trei popoare*. Într-un asemenea context, partidele comuniste se scindează şi mai mult între naţionalişti şi prosovietici, dar cei dintâi câştigă repede teren. În iunie 1988, prosovieticul Karl Vaino, aflat în funcţie din 1978 (care nici măcar nu vorbea estona), trebuie să-i cedeze postul de prim-secretar lui Vaino Väljas, de sorginte estoniană, fost ambasador în America Latină. Acelaşi tip de rotaţie se produce şi în celelalte două republici: în Letonia, prim-secretarul Boris Pugo, detestat de naţionalişti, este rechemat în septembrie la Moscova; în Lituania, prosovieticul Songaila îi cedează locul, în noiembrie, naţionalistului Algirdas Brazauskas. La conducerea organelor statale ale celor trei republici se produc, de asemenea, schimbări importante; de exemplu, Anatolijs Gorbunovs – favorabil naţionaliştilor – este numit preşedinte al Prezidiumului din Letonia. Organizaţiile de tineret (pionierii şi *komsomol*-urile) înregistrează o puternică scădere a efectivelor, în timp ce *liceenii şi studenţii participă în număr tot mai mare la forumuri şi sărbători ale cântecului*, la ligile şi societăţile ce renasc aproape peste tot. În numele glasnostului, mass-media capătă curaj şi începe să ia parte la mişcare.

Cu toate acestea, deşi şuvoiul naţionalist creşte, e încă departe de a lua totul cu el. Îi pun piedică numeroase obstacole. În chiar interiorul său, abordări tactice opuse creează diviziuni; politica moderată şi consensuală a Fronturilor e criticată atât de radicalii din Partidul Estonian pentru Independenţă (creat în august), cât şi de Liga Lituaniană pentru Libertate, formată din foşti deţinuţi politici şi foşti luptători din rezistenţă, adepţii unei independenţe totale. Însă ciocnirile cele mai grave se produc cu minorităţile naţionale (preponderent cu ruşii), consistente în Estonia şi, mai ales, în Letonia. Acestea, confruntate cu valul naţionalist pe care îl consideră tot mai ameninţător, se organizează cu sprijinul activ al aripii conservatoare de la Kremlin. *Iau fiinţă „Fronturi internaţionaliste“, veritabile contrafronturi populare,* precum *Interfront* în Estonia sau asociaţia *Edinstvo* (formată din cetăţeni ruşi şi polonezi) în Lituania.

Conducătorii sovietici sunt uimiţi, divizaţi şi neliniştiţi. Pentru aripa conservatoare din Politburo, care se spunea că e condusă de Ligaciov, „dezordinea“ din Ţările Baltice e consecinţa directă a efectelor periculoase ale perestroikăi şi glasnost-ului gorbacioviste. Ele trebuie deci oprite imediat, iar incendiul baltic stins înainte să se extindă în alte republici. Teama aceasta nu este nefondată, deoarece la 3 iunie se înfiinţează în Republica Moldova o „Mişcare democratică pentru perestroika“, solicitând o autonomie mai mare,

recunoaşterea limbii moldoveneşti ca limbă de stat şi renunţarea la alfabetul chirilic în favoarea celui latin. La 19 octombrie, e rândul Belarusului să creeze un Front Popular.

Gorbaciov şi echipa lui sunt conştienţi de riscurile de contagiune ale crizei baltice, însă par convinşi că o pot controla şi chiar profita de ea pentru a le impune conservatorilor o restructurare rezonabilă a Uniunii. E suficient, cred ei, într-o primă fază, să calmeze spiritele aruncând lestul (schimbarea celor mai contestaţi responsabili, acordarea unor concesii identitare – drapele, imnuri, comemorări – culturale şi ecologice), dar arătându-le naţionaliştilor limitele clare pe care nu trebuie să le depăşească. Acesta este obiectul vizitei făcute de Gorbaciov în februarie 1987 în republicile baltice, aceasta este misiunea pe care Biroul Politic al PCUS o încredinţează, din august 1988, anumitor personalităţi. Discursul lor variază totuşi sensibil, după cum aparţin facţiunilor conservatoare sau reformatoare din Politburo. Viktor Cebrikov, fost şef al KGB, are în faţa conducătorilor estonieni o poziţie foarte fermă. El afirmă că autonomia economică este o himeră ce nu poate decât să dăuneze „atât locuitorilor republicilor baltice, cât şi celor din alte regiuni ale URSS“. Iar problema limbii, potrivit opiniei sale, a fost „exagerată în mod artificial“. Aleksandr Iakovlev, mai întâi la Riga şi apoi la Vilnius, abordează un limbaj mai măsurat, chiar dacă declară de la bun început că „istoria demonstrează fără putinţă de tăgadă că destinul Ţărilor Baltice şi al slavilor este acelaşi de multă vreme“. *Mesajul dominant al Moscovei*, *la sfârşitul anului 1988*, *se vrea a fi totuşi un mesaj de liniştire*. Republicile baltice să aştepte cuminţi reformele privind Uniunea, reforme discutate la cea de-a XIX-a Conferinţă a partidului, din iunie şi iulie, căci nu vor fi dezamăgite. Gorbaciov crede în mod evident că acestea sunt destul de novatoare ca să calmeze protestele.

> Revendicările lor [ale balticilor] – notează el în *Memorii* – erau diverse: recunoaşterea limbii vernaculare ca limbă oficială în republicile respective, restabilirea imnurilor şi drapelelor din 1918, limitarea fluxurilor de imigranţi din restul Uniunii, precum şi o reală autonomie a republicilor. În ansamblu, toate acestea erau conforme cu textele constituţionale şi în spiritul celei de-a XIX-a Conferinţe a partidului: fără lozinci secesioniste. Făcând bilanţul unui turneu în republicile baltice, Iakovlev spunea că nu trebuie să condamnăm fronturile populare. Ne-a asigurat că „toţi balticii“ sunt „pentru perestroika şi pentru Uniune“. Acest optimism era liniştitor, însă mi s-a părut exagerat.

Anumite semne ar fi trebuit să le deschidă ochii conducătorilor sovietici. Astfel, chiar la începutul lui aprilie, la Congresul asociaţiilor culturale de la Tallinn, editorul revistei *Raduga* a îndrăznit să menţioneze pentru prima dată eventualitatea unei secesiuni. La fel, cu prilejul „Festivalului cântecului“ din Estonia, pe 11 septembrie, preşedintele Societăţii pentru protejarea patrimoniului vorbeşte despre independenţă. Însă actul cel mai marcant din acest punct de vedere este *decizia parlamentului estonian (254 de voturi pentru şi 7 împotrivă), luată pe 16 noiembrie*, *de a proclama „suveranitatea“ republicii*. De acum înainte, legile votate la Moscova nu vor fi aplicate în

Estonia decât după votul Parlamentului naţional; Sovietul Suprem al URSS va trebui să elaboreze un nou tratat unional, pentru a stabili statutul Republicii Estone în cadrul Uniunii Sovietice. Iniţiativa estoniană e considerată atât de temerară, încât Letonia şi Lituania nu îndrăznesc, la început, s-o imite. Pusă pe neaşteptate în faţa faptului împlinit, puterea moscovită nu putea accepta această decizie fără a repune în discuţie existenţa întregii Uniuni.

Radicalizarea revendicărilor (1989 – primăvara 1990)

În acest moment, vedem foarte bine cum evoluţia situaţiei din cele trei republici depinde de cea a URSS şi a sateliţilor săi. Nu e o întâmplare că mişcările baltice cunosc o accelerare sensibilă în cursul anului 1989 şi în primăvara celui următor, perioadă în care au loc desatelizarea Europei de Est şi prăbuşirea Uniunii Sovietice. Avântul naţionalist din statele caucaziene, marcat prin represiunea sângeroasă din 9 aprilie 1989 de la Tbilisi, reprezintă o primă manifestare izbitoare a divorţului dintre puterea centrală şi republici, care nu putea decât să stimuleze tendinţele separatiste deja răspicat afirmate ale balticilor. De asemenea, erodarea crescândă a poziţiei lui Gorbaciov şi zvonurile insistente privind un puci pus la cale de conservatori îi conving pe naţionaliştii baltici să grăbească procesul. Dar *pentru aceştia, factorul cel mai încurajator este, incontestabil, emanciparea Poloniei, ţară vecină cu Lituania*, în cursul primului semestru al anului 1989. Deşi *Sajūdis* nu poate fi considerată o clonă a sindicatului *Solidarność*, ele se aseamănă prin numeroase aspecte, cum ar fi impactul enorm asupra societăţii civile şi sprijinul primit din partea Bisericii Catolice.

Accelerarea procesului de dobândire a independenţei trebuie pusă în legătură şi cu *presiunea pe care o exercită, în cele trei republici, grupurile politice radicale asupra celor mai moderate*. Astfel, în Estonia, organizaţii ca Partidul Estonian pentru Independenţă, *Estonian Heritage Society* şi Uniunea Creştină Estoniană, care împreună reprezintă nu mai puţin de 12% din opinia publică, vin cu proiecte maximaliste şi fac presiuni asupra grupurilor moderate ca Frontul Popular din Estonia, Mişcarea Verzilor şi Uniunea Rurală, acestea trei reunind majoritatea populaţiei (53,7%). Pentru a nu scădea în ochii opiniei publice, părând prea conciliante cu „ruşii“, grupurile moderate nu au altă soluţie decât să meargă mai departe decât adversarii lor. Această tactică aduce rezultate bune Fronturilor Populare, care triumfă la alegerile pentru Sovietul Suprem al URSS din primăvara lui 1989. În Lituania, *Sajūdis*, care a prezentat în toate circumscripţiile candidaţi proprii împotriva celor ai Partidului Comunist (mai puţin împotriva primilor doi secretari ai Partidului Comunist), obţine 75% dintre locuri, adică toate voturile celor de sorginte lituaniană. În Estonia, Frontul obţine 18 deputaţi, adică 50% dintre aleşi, procentaj apropiat de cel al populaţiei strict estoniene din republică. Situaţia e similară în Letonia, unde 70% dintre aleşi susţin programul Frontului. Aceste performanţe conferă o legitimitate deplină Fronturilor şi le încurajează să intensifice presiunile asupra puterii centrale. Cu atât mai mult cu cât, în noul Congres al deputaţilor

poporului, ele pot acum conta pe solidaritatea altor naţionalişti, cum sunt moldovenii, ucrainenii, caucazienii, ca şi pe alianţa cu o nouă structură, numită „grup interregional“ (din care se va naşte mişcarea *DemRossiia*[18]), formată din deputaţi progresişti proveniţi din inteligenţie (A. Saharov, I. Afanasiev etc.) sau din aripa mai reformistă a Partidului (B. Elţîn), care cere trecerea rapidă la pluripartitism şi la un unionism real.

În plus, *solidaritatea dintre naţionaliştii din cele trei republici se întăreşte tot mai mult*.

> Cum în cursul anilor de maturizare se stabiliseră legături personale strânse – explică Y. Plasseraud – între mişcările democratice ale celor trei state se naşte spontan o colaborare apropiată.

În mai 1989, este elaborat un adevărat program comun „Blocului Baltic“, conceput în jurul a două obiective principale: transformarea Uniunii Sovietice într-o federaţie de naţiuni suverane şi autonomia economică a statelor. Totuşi, actul simbolic prin excelenţă al legăturii strânse dintre cele trei popoare îl reprezintă *formarea faimosului „lanţ uman baltic“ care, la 23 august 1989, data aniversară a Pactului germano-sovietic, a unit două milioane de persoane* de-a lungul a 560 km, de la Tallinn la Vilnius, trecând prin Riga.

Bucurându-se de aceste manifestări de solidaritate şi de sprijin, grupurile naţionaliste, în special Fronturile Populare, tot mai bine organizate după alegerile din primăvară, încep de-a lungul anului 1989 şi la începutul lui 1990 o serie de bătălii. Prima este cea a suveranităţii. Letonia arătase calea de urmat încă din noiembrie 1988. După ce au ezitat câteva luni, Lituania şi Letonia fac acelaşi pas, la 18 mai 1989 şi, respectiv, la 28 iulie. Proclamându-şi unilateral suveranitatea, cele trei republici vor să-şi afirme preeminenţa faţă de URSS. Ele se afirmă stăpâne nu doar pe propriile resurse, ci şi pe politica şi destinul lor. La început, Moscova nu le recunoaşte decât autonomia economică (27 iulie).

O altă bătălie, începută cu mult înainte de 1989, este cea a *limbii*, bătălie care acum devine mai dură. La 18 ianuarie 1989, Parlamentul estonian impune estona drept limbă oficială, considerând rusa doar o „limbă de comunicare între naţionalităţi“. Celelalte două state baltice se aliniază la această poziţie, dar cu mai multă flexibilitate.

Legat de folosirea limbilor locale, *dreptul de cetăţenie* reprezintă un alt cal de bătaie foarte sensibil în rândurile opiniei publice. Sub acest aspect, Estonia se dovedeşte mai puţin radicală decât Lituania şi cere minim doi ani de rezidenţă, în loc de zece, pentru a putea dobândi cetăţenia.

O altă problemă, şi ea cu consecinţe grave, o ridică *serviciul militar*. La început, revendicările erau moderate: i se solicita ministrului sovietic al Apărării ca tinerii care efectuau stagiul militar să rămână în republicile lor. Însă acum cererile devin tot mai exigente. În ianuarie 1989, în timpul unui miting în Lituania, se lansează ideea boicotării serviciului militar în forţele

[18] Rusia democratică. (n.tr.)

armate sovietice, idee reluată de *Sajūdis* sub forma obiecţiei de conştiinţă. Puterea centrală a răspuns imediat şi fără echivoc prin vocea ministrului Apărării, care i-a condamnat pe „naţionaliştii, separatiştii şi extremiştii ce subminează armata din interior“ (H. Carrère d’Encausse).

Prin victoria electorală a Fronturilor şi prin curajul grupurilor ultranaţionaliste, nici un mecanism esenţial al sistemului sovietic nu este de acum scutit. După armată, e rândul partidului. La sfârşitul lui 1989, Lituania spulberă în mai puţin de două săptămâni două dogme de bază ale regimului: pe 7 decembrie, Parlamentul abrogă articolul 6 din Constituţie, care îi atribuia Partidului Comunist rolul conducător; iar *pe 20 decembrie, Congresul Partidului Comunist votează ruperea legăturilor cu PCUS*. Deşi previzibilă încă din iulie, această decizie cade ca un trăsnet la Moscova.

De fapt, pe tot parcursul anului 1989, partidele comuniste baltice tergiversează permanent şi caută o soluţie la criza care, după redeşteptarea naţională, le minează din interior. Dacă în Letonia, Partidul Comunist mai poate da dovadă, la începutul anului, de un oarecare spirit ofensiv, împotrivindu-se radicalizării Frontului Popular şi ideii unei separări de URSS, nu la fel se întâmplă în Lituania. Aici, comuniştii, debusolaţi de succesul în alegeri al *Sajūdis*, cred că e mai bine să supraliciteze propunerile Frontului Popular. În iulie, ei cer independenţa statului lituanian şi, în decembrie, Congresul se pronunţă cu o largă majoritate pentru ruptura de PCUS. În *Memorii*, Gorbaciov nu se exprimă deloc blând la adresa conducătorilor comunişti baltici, „gestionari“ ce se arată „derutaţi îndată ce trebuie să folosească metode politice“, care intră în panică la cea mai mică schimbare şi care nu au ştiut să profite de prezenţa numeroşilor comunişti din cadrul Fronturilor pentru a le controla pe acestea din urmă:

> Organizaţiile informate – conchide el – au fost de la bun început privite ca opozante. Dar, în loc să sufere consecinţele şi să se descurce, cadrele partidului au preferat să amâne, în speranţa că vor dispărea de la sine, ca un vis urât.

În aceste condiţii, *vizita lui Gorbaciov la Vilnius, între 11 şi 13 ianuarie 1990*, dovedeşte curaj. La îndemnurile preşedintelui *Sajūdis*, V. Landsbergis, prim-secretarul este întâmpinat „ca un important şef de stat vecin“. Înainte de a-l asculta, cele 300 000 de persoane adunate la Vilnius scandează: „Lituania liberă!“, iar un militant pentru independenţă ce purta o pancartă şi cu care Gorbaciov încearcă să discute îi spune: „Ştiţi câţi lituanieni au fost deportaţi în Siberia în 1940 şi câţi au murit acolo?“ Gorbaciov încearcă să fie în acelaşi timp ferm („Lituania nu va ieşi din Uniunea Sovietică“, spune fără ocolişuri), alarmist („Independenţa vă va duce la confruntarea cu piaţa mondială şi veţi ceda!“) şi deschis, preconizând dialogul şi anunţând o transformare fundamentală a unionismului sovietic. Însă, evident, acest discurs vine prea târziu; el aminteşte de discursul lui Ludovic al XVI-lea din 5 mai 1789. Lituanienii, ca, de altfel, toţi balticii, au obosit să aştepte reforme mirifice; şi mai ales au ajuns prea departe pe calea independenţei pentru a mai

abandona partida.

Lupta finală pentru independenţă (primăvara 1990-1991)

Ne-am putea închipui, în acest moment, că procesul va continua fără violenţă. Dar situaţia nu întârzie să se precipite.

Succesul zdrobitor al candidaţilor favorabili independenţei la primele alegeri libere, în martie 1990, joacă rolul de element declanşator. Acum, comuniştii nu mai deţin decât 45 de locuri din 133 în Parlamentul Lituaniei. În această ţară, ca şi în celelalte două, autohtonilor adepţi ai independenţei li se alătură şi rusofoni. *Liderii naţionalişti, precum V. Landsbergis, sunt învestiţi în cele mai înalte funcţii.* Toţi au sentimentul că nimic nu poate opri înaintarea spre independenţă. Cu siguranţă, nu discursul alarmist şi plin de cifre al lui Gorbaciov, care evalua costul astronomic al acesteia. La 11 martie 1990, Lituania, încurajată de ultimul scrutin electoral, trece Rubiconul: cu 123 de voturi din 133, Parlamentul proclamă independenţa republicii. Estonia şi Letonia, care se tem de represalii, aşteaptă câteva săptămâni, după care decid s-o imite; prima, pe 30 martie – declarând că îşi doreşte ca obţinerea independenţei să se facă în etape; a doua, pe 4 mai. La scurt timp, pentru a-şi întări poziţiile într-un moment hotărâtor, se unesc toate trei în mod solemn la Tallinn, pe 12 mai, şi refac vechea „Antantă baltică“.

Puterea sovietică nu aştepta decât semnarea acestui acord pentru a reacţiona. Înfuriat de decizia unilaterală a celor trei republici, Gorbaciov se declară pregătit să facă orice pentru a o opri, inclusiv să se alieze cu cei mai radicali conservatori. Pe 15 martie, la câteva zile după declaraţia lituaniană şi după ce parlamentul de la Vilnius adoptase o lege care îi scutea pe lituanieni de serviciul militar în armata sovietică, *Gorbaciov şi Congresul Deputaţilor Poporului declară ilegale proclamaţiile de independenţă ale celor trei republici* şi iau numeroase măsuri de intimidare şi represalii. Lituania, cea mai vinovată în ochii Moscovei, căci şi-a antrenat vecinele, este ţinta principală. Trupele sovietice din această ţară intră în alertă. Sunt trimişi ca întăriri 2 000 de paraşutişti. „Nu ajunge să trânteşti uşa şi să pleci, spune ministrul sovietic al Apărării. Trebuie să-ţi achiţi datoriile şi să rezolvi problemele economice…“ Începe o adevărată blocadă economică. Trei gazoducte din patru sunt închise, furnizarea materiilor prime este diminuată, iar comerţul cu celelalte republici sovietice obstrucţionat. În paralel, sunt reactivate problemele teritoriale arzătoare. În cazul secesiunii, este Lituania pregătită să i se ia capitala Vilnius şi portul Klaipeda (ambele alipite în 1940, în momentul anexiunii sovietice), precum şi un culoar care să lege Rusia de Kaliningrad? Este Estonia pregătită să abandoneze în favoarea URSS regiunea de nord-est, populată de rusofoni?

Aceste presiuni şi ameninţări vin concomitent de la Moscova şi de la o parte a minorităţii rusofone din cele trei republici, care încă speră, în primăvara anului 1990, să evite obţinerea independenţei. Înfruntarea se face acum pe faţă şi aproape zilnic. În Estonia, există două Camere ce pretind că sunt la guvernare: vechiul Soviet Suprem şi noul parlament autoproclamat,

Congresul Estoniei, format exclusiv din reprezentanţii celor de sorginte estoniană. La 15 mai, Tallinn este scena unor evenimente de o gravitate excepţională. Întrucât, în ajun, Gorbaciov decretase neconstituţională declaraţia estoniană de independenţă, mii de rusofoni încearcă să ia cu asalt Parlamentul. Atunci, prim-ministrul lansează un apel la radio către populaţie să sară „în apărarea republicii“. Imediat îşi fac apariţia 20 000 de persoane. În cele din urmă, antisecesioniştii acceptă să se retragă. Însă departe de a abandona lupta, ei declanşează în marile întreprinderi o serie de greve. Şi în Letonia se instaurează „un fel de dualitate a puterii“ (R. Yakemciuk); unele oraşe aplică declaraţia de independenţă, altele refuză. Tot de greve se folosesc şi *Interfrontul* şi „Consiliul unificat al colectivelor de muncitori“, care pretinde că reuneşte sub stindardul lui 140 000 de muncitori. La 20 mai, rusofonii din cele trei state formează un „Comitet de apărare a drepturilor cetăţenilor sovietici“.

Din fericire, declaraţiile de independenţă ale celor trei republici provoacă şi reacţii pozitive, îndeosebi în Occident; dar guvernele – mai ales cele al Statelor Unite şi al Republicii Federale Germane – se arată preocupate să nu pericliteze prin nimic politica de înţelegere cu Gorbaciov şi procesul de reunificare germană. Cele mai sincere încurajări pe care le primesc militanţii pentru independenţă vin din partea mai multor republici din URSS, unde naţionaliştii iau procesul baltic de cucerire a independenţei drept adevărat „model“ pentru propriile lupte: Uzbekistan, Azerbaidjan şi, mai ales, Moldova, Belarus, Georgia şi… Rusia! Într-adevăr, încă de la alegerea sa ca preşedinte al Sovietului Suprem din Rusia, *Boris Elţîn se declară favorabil semnării unui tratat de cooperare cu republicile baltice*.

Obsesia răspândirii „modelului baltic“, capabil, pe termen scurt, să ducă la implozia Uniunii Sovietice, după toate aparenţele îl determină pe Gorbaciov să lase, din ianuarie 1991, să acţioneze aripa cea mai radicală din partid, armată şi KGB. Are loc atunci cel mai violent episod din procesul de cucerire a independenţei. Profitând de faptul că atenţia opiniei publice mondiale se îndreaptă, în mare parte, spre criza din Golful Persic, *strategii armatei sovietice încearcă să realizeze un fel de puci în Letonia şi Lituania*. Pe 2 ianuarie, forţele speciale sovietice (trupele OMON) iau cu asalt sediul Partidului Comunist Leton, ocupat de secesionişti. Câteva zile mai târziu, atât în Letonia, cât şi în Lituania, ajung întăriri ce au misiunea de a-i obliga pe recruţi şi pe dezertori să se prezinte la regimente, în zilele următoare, trupele sovietice asediază centrele Puterii (Ministerul de Interne şi cel al Apărării) şi sediile mass-mediei; în Letonia se creează un Comitet al Salvării Naţionale format din rusofoni, care cere demisia guvernului şi a parlamentului.

În ceea ce-i priveşte, militanţii pentru independenţă se organizează. Începând cu 13 ianuarie, *centrul Rigăi se umple de baricade*. Zeci de mii de voluntari (80 000?) sosesc din toate cartierele şi din satele învecinate pentru a împiedica trupele OMON să cucerească Parlamentul, sediile radioului şi televiziunii. Aşa cum ne va spune câţiva ani mai târziu un martor, „manifestaţia este paşnică; oamenii nu vor să se bată, ci doar să exprime voinţa unui întreg popor de a descuraja forţele ce caută să stăvilească elanul

naţional“, în timpul acestei „săptămâni a baricadelor“, confruntările se soldează cu 14 morţi. *Şi la Vilnius armata face uz de arme*: 14 persoane mor pe 13 ianuarie, în timpul unui asalt dat la televiziune. Brutalitatea sovieticilor indignează opinia publică occidentală care, din acest moment, se interesează mai îndeaproape de cauza baltică.

Blocat în mod periculos de acest episod sângeros, procesul îşi găseşte în mod neaşteptat un deznodământ favorabil în august 1991. Ruperea alianţei tactice cu conservatorii, în aprilie 1991, şi apropierea de aripa progresistă îi modificaseră lui Gorbaciov poziţia în problema baltică; însă, incontestabil, slăbirea lui şi marginalizarea de către Boris Elţîn, după puciul eşuat din august 1991, le oferă naţionaliştilor baltici ocazia să se afirme. *Ei profită de vidul momentan de putere şi anunţă*, *pe 19 şi 20 august*, *restabilirea independenţei celor trei state.* În contextul dezintegrării puterii sovietice, statele occidentale reacţionează repede şi favorabil. La 17 septembrie, Ţările Baltice intră în ONU.

Astfel, datorită voinţei şi perseverenţei lor, popoarele baltice îşi ating scopul smulgându-şi independenţa, dar, ca un fel de revanşă a istoriei, ele joacă în felul acesta un rol primordial în destrămarea statului care le subjugase cu 51 de ani mai înainte.

Capitolul 9

Implozia regimurilor comuniste din Europa de Sud

Introduse prin voinţa a doi oameni, Tito şi Hodja, regimurile comuniste din Iugoslavia şi Albania s-au menţinut doar câţiva ani după moartea fondatorilor lor. Însă dispariţia acestora nu poate explica, singură, prăbuşirea regimurilor. Deşi nu mai aparţineau de multă vreme ariei geopolitice sovietice, ambele state se revendicau de la marxism şi astfel erau, în parte, legate de soarta celorlalte state comuniste europene. Prin urmare, nu puteau fi decât profund zguduite de schimbările revoluţionare petrecute în statele de graniţă sau apropiate geografic, precum Ungaria, România sau Bulgaria, unde, în câteva luni, uneori în câteva zile, un sistem politic de aceeaşi inspiraţie ca al lor era atacat şi apoi eliminat.

Cu toate acestea, procesul de destrămare diferă în cele două state. În Iugoslavia, regimul comunist, legat intrinsec, prin voinţa lui Tito, de existenta Federaţiei Iugoslave, s-a dezmembrat imediat ce câţiva conducători naţionalişti însetaţi de dominaţie l-au pus sub semnul întrebării. În Albania, procesul a îmbrăcat o formă relativ clasică. Deşi protestele provinciei vecine Kosovo, făţişe din 1981, nu au rămas fără consecinţe, ele nu au jucat un rol decisiv. Căderea regimului a fost rezultatul unei dezagregări lente a forţelor conducătoare, care, profitând de interesul scăzut al comunităţii occidentale pentru acest stat minuscul şi de extrema slăbiciune a disidenţei, au putut să se menţină, acordând unele concesii, până în primăvara anului 1992.

Sfârşitul deplorabil al regimului comunist albanez

Asemenea liderului său Enver Hodja, atins de boala Parkinson şi având diabet şi grave probleme cardiace, regimul comunist albanez a cunoscut un lung declin odată cu începutul anilor ’80 şi de-a lungul întregii domnii a „moştenitorului“, Ramiz Alia.

Ultimele avataruri ale perioadei Hodja

Derivele guvernării lui Hodja s-au accentuat în ultimii săi ani de viaţă. Dictatura a persistat în toată duritatea sa. Un raport al Amnesty International, datat 1984 (un an înaintea decesului lui Hodja) stabilea un bilanţ extrem de negativ al ultimilor zece ani.

Închisoarea politică rămâne o practică curentă, iar *gulagul albanez* (lagărul de muncă 303, din apropierea minelor de cupru de la Spaç) este la fel de temut ca gulagul sovietic, aşa cum o dovedeşte lunga şi cumplita experienţă a poetului Visar Zhiti. Cei mai norocoşi „duşmani politici“ erau trimişi împreună cu familiile lor în sate de deportaţi (*internim*). Exilaţi, ei nu au dreptul să părăsească localitatea, trebuie să se prezinte de două ori pe zi în faţa autorităţilor, primesc cele mai insalubre locuinţe, iar copiilor lor li se interzice să intre la liceu sau la universitate. Poliţia politică (*Sigurimi*) îi supraveghează, fiind omniprezentă; potrivit lui P. şi B. Cabanes, un albanez din patru este colaborator:

> Nu există nici un loc de muncă – precizează cei doi istorici – fără agentul *Sigurimi*, nici un lift fără turnător. Pe de altă parte, în numele responsabilităţii colective, care se dovedeşte în curând cea mai ingenioasă invenţie a dictaturii, arestarea şi condamnarea unui membru al familiei are drept consecinţă pierderea locuinţei şi mutarea într-un sat îndepărtat, cu interdicţia de a circula prin ţară.

La cel mai înalt nivel, cel al *nomenklaturii* partidului, *epurările sunt frecvente, mai ales între 1973 şi 1979*, Hodja temându-se permanent de eventuali rivali. Odată cu bătrâneţea şi boala, tendinţele paranoice ale dictatorului se accentuează. Cu patru ani înaintea morţii, îl elimină, în condiţii identice perioadei staliniste, pe primul-ministru Mehmet Shehu, considerat până atunci erou al „războiului de eliberare“ şi succesorul său. La 18 decembrie 1981, un simplu comunicat informează populaţia despre *„sinuciderea lui M. Shehu, pe fondul unei crize nervoase“*. Acesta nu beneficiază de funeralii naţionale; numele lui dispare imediat din presă şi din cărţile oficiale; familia sa e persecutată. Unsprezece luni mai târziu, Hodja dezvăluie că Mehmet Shehu era un agent al serviciilor secrete americane, iugoslave şi sovietice! Cine putea să creadă o poveste atât de umflată! În realitate, numeroase indicii duc la ipoteza unei crime politice, pusă la cale, după toate aparenţele, de către ministrul de Interne – executat şi el doi ani mai târziu! Mai greu este să stabilim cauzele căderii brutale în dizgraţie a lui Shehu, însă putem bănui că e vorba de unele divergenţe în privinţa regiunii Kosovo şi a deschiderii faţă de Occident; sau, pur şi simplu, de o răbufnire de revoltă a bătrânului Hodja faţă de ideea că trebuie să-i cedeze în curând locul. În această perioadă apăsătoare a sfârşitului de domnie, nu e nici o îndoială că succesiunea apropiată a liderului obsedează tot mai mult spiritele din anturajul său. Soţia lui, Nexhmije, „veritabil numărul unu bis în aparatul de stat […], îi face zilnic soţului ei, aflat la pat, rezumatul telexurilor venite de la

ambasadele albaneze şi al notelor Comitetului Central“ (T. Schreiber). De asemenea, se contează pe „tânărul“ Ramiz Alia, 58 de ani, care, după ce a stat multă vreme în umbra dictatorului, apare în primul rând al candidaţilor la succesiune după eliminarea lui M. Shehu.

Aceste consternante lupte de palat nu trebuie totuşi să mascheze *rarele şi timidele evoluţii de la sfârşitul perioadei Hodja*. „Cetatea asediată“ începe să se deschidă puţin spre exterior, poate sub influenţa lui Mehmet Shehu. În primăvara anului 1979 se reiau relaţiile diplomatice cu Iugoslavia; apare proiectul unei linii de cale ferată între Titograd şi Shkodër. După moartea lui Tito, pentru prima dată de la ruptura din 1948, un ministru albanez face o vizită oficială la Belgrad şi semnează acorduri comerciale. De asemenea, un alt ministru merge la Paris în octombrie 1980. În mod vizibil, foarte izolată după ruptura cu China, Albania este silită, din raţiuni economice, să iasă din claustrare. Astfel, în 1983 se reiau schimburile comerciale cu Beijingul. Acest început de deschidere va fi dus mai departe de succesorul lui Enver Hodja.

Ramiz Alia, *succesorul împietrit*

Când, la două zile după moartea lui Hodja, survenită la 11 aprilie 1985, Ramiz Alia, deja preşedinte al Prezidiumului din noiembrie 1982, devine preşedinte al Partidului Comunist, el moşteneşte *o situaţie în multe privinţe asemănătoare celei în care se găsea Uniunea Sovietică după decesul lui Stalin*. Din punct de vedere economic, exigenţele şi presiunea partidului-stat asupra ţăranilor au fost atât de mari (interdicţia absolută de a creşte vreun animal sau de a cultiva în scop personal orice petic de pământ), încât agricultura şi creşterea animalelor – integral colectivizate – dau un profit foarte scăzut şi nu reuşesc să răspundă consumului unei populaţii în plină expansiune demografică. Foarte strict supravegheată, izolată de lumea exterioară şi supusă unei propagande deşănţate, aceasta suferă în tăcere, fără a se gândi la revoltă:

> Majoritatea – observă just scriitorul Besnik Mustafaj în legătură cu concetăţenii săi – îşi pierduseră, fără să-şi dea seama, simţul adevăratei libertăţi. Ca nişte urşi născuţi şi crescuţi în spatele gratiilor unei grădini zoologice, nu-şi puteau închipui o viaţă lipsită de constrângeri.

Nu există *nici o disidenţă*, *nici o opoziţie organizată* capabile să scoată la suprafaţă nemulţumirea latentă a populaţiei. Intelectualii sunt puţini. Cel mai prestigios dintre ei, scriitorul Ismail Kadare, a ales să evite orice conflict cu partidul şi cu şefii lui, putând astfel să-şi păstreze o libertate (de deplasare şi de publicare) excepţională. În ceea ce-i priveşte pe studenţi, puţini la număr, selectaţi în funcţie de convingerile politice ale părinţilor lor, supravegheaţi îndeaproape şi reuniţi la Tirana într-o singură – şi recentă (1975) – universitate, ei nu puteau să formeze, în principiu, o forţă contestatară. Dar ca toţi tinerii din ţară, îndurau greu închiderea în care îi ţinea regimul. Deşi

străinătatea le este descrisă în culorile infernului, prin intermediul emisiunilor de televiziune iugoslave, greceşti sau italiene recepţionate clandestin, ei primesc imagini ale exteriorului, mai ales ale Occidentului, pe care îl idealizează. Pe scurt, deşi difuză şi latentă, există în 1985, după moartea lui Hodja, dorinţa adâncă a populaţiei de a scăpa de jugul în care era ţinută. Ramiz Alia ar fi putut răspunde acestei aspiraţii, devenind un fel de Hruşciov sau Gorbaciov; dar nu a ştiut să fie nici unul, nici altul.

El refuză să împrumute calea hruşciovianã şi să adopte, asemenea noului secretar general al URSS faţă de Stalin, o atitudine critică în privinţa lui Hodja. A făcut exact contrariul. La funeraliile dictatorului, în faţa sicriului, îi jură fidelitate şi îi şopteşte văduvei: „Nu a murit, nu a murit...“. În anii următori, instaurează un adevărat cult în memoria defunctului, publică lucrări consacrate lui în 1985 şi 1986, iar în fiecare lună, pe 16, ziua naşterii sale, instituie „Ziua lui Enver“, în timpul căreia au loc manifestări colective (E. şi J.-P. Champseix). După mai bine de trei ani de la moarte, în octombrie 1988, trei statui de-ale sale sunt inaugurate în ţară, iar la Tirana se deschide un grandios muzeu menit să celebreze marile fapte ale ilustrului om.

Deşi a ajuns în vârful puterii în acelaşi timp cu Gorbaciov, Ramiz Alia nu i-a călcat pe urme. Totuşi, *„perestroika“ nu a fost niciodată mai necesară ca în această ţară* căzută sub dubla povară a mizeriei – „o mizerie nemaiîntâlnită în Europa“ (E. şi J.-P. Champseix) – şi a totalitarismului. Noul lider al Partidului Comunist Albanez, împietrit în fidelitatea sa faţă de dogmele lui Hodja şi înspăimântat de eliminarea conducătorilor comunişti din ţările învecinate, s-a mulţumit să guverneze cum a putut, renunţând la unele lucruri sub dubla presiune a necesităţilor economice şi a redeşteptării unei părţi a societăţii civile. A crezut că în felul acesta salvează regimul, însă de fapt a reuşit doar să-i mai prelungească existenţa puţin timp.

Pe plan extern, s-a dat atenţie în special deschiderii mai mari a ţării, chiar dacă relativă, în 1986 au fost inaugurate o linie aeriană cu Elveţia şi o linie de cale ferată între Titograd şi Shkodër (55 km). În anul următor, a fost ridicată starea de război cu Grecia şi s-au reluat relaţiile diplomatice cu Germania Federală. Din 1990, străinilor le-a fost mai uşor să viziteze „ţara vulturilor“.

Concomitent, *Ramiz Alia a făcut unele concesii*. În octombrie 1988, l-a eliberat pe ultimul episcop catolic şi a îmblânzit politica antireligioasă. A întreprins o serie de reforme economice, cele mai populare fiind împroprietărirea ţăranilor cu 10 ari de pământ şi acordarea dreptului ca aceştia să posede un miel şi să vândă în piaţă câteva produse. Din punct de vedere cultural, s-a schiţat un timid „dezgheţ“: au fost acceptate în ţară grupuri artistice străine, s-au tolerat jazzul şi spectacolele de estradă, iar tinerii au adoptat modele occidentale (păr lung, geci, rochii uşoare şi machiaj). În martie 1988, pentru prima dată după 1954, aniversarea morţii lui Stalin nu a mai fost celebrată. Fără să se spună explicit, se întorcea o pagină nouă. Imaginile revoluţiilor ce aveau loc în ţările comuniste vecine, difuzate în direct de către televiziunile străine, au jucat, cu siguranţă, un anumit rol. Forţele vitale ale ţării (intelectualii şi studenţimea) se interesau în mod deosebit de aceste schimbări. Besnik Mustafaj îşi aminteşte că, la şase luni după căderea

lui Ceauşescu, fusese încântat de invitaţia primită din partea Uniunii Scriitorilor români:

> Mergând în România, dorinţa mea secretă era de a vedea cum anume a înfrânt poporul spiritul de supunere, după ce trăise atâta vreme în dictatură. Doream mai ales să văd cum scuturaseră intelectualii stratul dureros de rugină cu care aservirea totală a adevărului faţă de stat le acoperise creierele. Naşterea unor astfel de întrebări în mintea câtorva intelectuali din tânăra generaţie de la Tirana însemna două lucruri: o disperare adâncă şi, în acelaşi timp, încredere.

Confruntată cu răsturnările din „ţările înfrăţite“, *echipa de conducere albaneză îşi ascunde cu greu dezorientarea; ea ezită între înăsprirea poziţiei şi concesie*. După ce afirmă că perestroika „serveşte la eliminarea socialismului“ şi că evenimentele ce au loc în Europa de Est „nu ne privesc“ (noiembrie 1989), Ramiz Alia demarează reforme economice cunoscute sub numele de „Noul Mecanism Economic“ (ianuarie 1990). Astfel, autorizează cumpărarea sau construirea de case individuale, introduce prime de productivitate în întreprinderi, întrevede posibilitatea unor alegeri cu candidaturi multiple, cere aderarea la *Conferinţa pentru Securitate şi Cooperare în Europa*. Tot atâtea măsuri de deschidere care, departe de a calma spiritele, în special tineretul, îndeamnă mai curând la acţiune. Circulă zvonuri neverificabile, difuzate cu complezenţă de agenţia iugoslavă de presă Tanjug pe tot parcursul primului semestru al anului 1990, despre unele „tulburări“ la Shkodër, Korçe, Sarandë (februarie) şi bombe la Tirana (aprilie-mai).

Semnificativ, ceea ce impresionează cel mai mult opinia publică este faptul că Adunarea naţională votează la 2 iunie 1990 dreptul albanezilor de a circula liber. De câteva luni se vehicula în Tirana un „banc“: „Ce faci după deschiderea graniţelor? – Mă caţăr într-un copac. – De ce? – Nu vreau să fiu călcat în picioare de miile de albanezi care vor să fugă“. Într-adevăr, *în noaptea de 1 spre 2 iulie 1990, câteva zeci de mii de tineri (în medie de 25 de ani) năvălesc efectiv spre Ambasadele Germaniei, Franţei şi Italiei*, accesul la ele fiind nerestricţionat din ordinul lui Ramiz Alia. S-a răspândit zvonul că se eliberau vize şi că cei care voiau să emigreze se puteau îmbarca la Durrës. Acesta e primul val de refugiaţi (peste câteva zile, 4 786 de persoane vor fi evacuate spre Italia şi Franţa); alte valuri vor urma la sfârşitul anului 1990, apoi în martie şi în august 1991.

Luarea cu asalt a ambasadelor occidentale de la Tirana capătă o importantă deosebită. Pe lângă faptul că are loc pe 2 iulie 1990, ziua în care Kosovo îşi declară independenţa de fosta Iugoslavie, ea alertează opinia publică occidentală şi reprezintă prima mişcare populară de mare amploare ce sfidează regimul comunist.

Acţiunea decisivă a studenţilor

După „scandalul ambasadelor“, nimic nu a mai fost ca înainte în Albania. Încolţită, puterea devine conciliantă; în noiembrie, permite ţinerea unei slujbe religioase la Shkodër şi decretează destalinizarea, al cărei simbol va fi, o lună mai târziu, retragerea statuii de zece metri înălţime a fostului dictator sovietic. Dar aceste măsuri de circumstanţă au prea puţin efect. În ochii tinerilor, Statele Unite şi Europa rămân în continuare un Eldorado. Atractivitatea lor sporeşte chiar după ce scriitorul cel mai faimos al ţării îşi anunţă decizia de a emigra în Franţa. În zadar guvernul îl prezintă ca pe un trădător şi spion aflat în solda serviciilor secrete franceze, vestea tulbură opinia publică şi, în special, mediul intelectual. La „Conferinţa naţională a tinerilor scriitori, muzicieni şi pictori“, ce are loc la Korçe la câteva zile după anunţul plecării lui Ismail Kadare, vorbitorii se arată surprinzător de critici. Ei contestă concepţia lui Hodja potrivit căreia scriitorii şi artiştii trebuie să fie auxiliari ai partidului şi declară că mediocritatea literaturii albaneze este reflectarea mediocrităţii condiţiilor de trai. Pe scurt, fără libertate de expresie, nu va putea fi posibilă, cred ei, îmbunătăţirea situaţiei. Afirmaţii foarte critice la adresa regimului fac aceiaşi intelectuali şi la posturile de radio occidentale, în special la Vocea Americii. O asemenea *recrudescenţă a contestaţiei venite din partea inteligheţiei* explică de ce studenţii din Tirana, revoltaţi împotriva regimului în decembrie 1990, se gândesc să le ceară câtorva intelectuali să medieze în discuţiile cu puterea.

Manifestaţia decisivă, care dă o lovitură mortală totalitarismului albanez, este declanşată sâmbătă, 8 decembrie, de studenţii din campusul universitar din Tirana. După ce formulează revendicări corporative (ameliorarea raţiilor alimentare şi a condiţiilor de trai), trec rapid la cereri de natură politică. În plină noapte, Ramiz Alia se crede obligat să-i primească pentru a negocia cu ei. *A doua zi, 9 decembrie, strigând „Jos dictatura! Vrem democraţie!“*, *câteva mii de studenţi încearcă să ajungă în Piaţa Skanderberg, din centrul capitalei.* În acest moment, ei solicită medierea a trei intelectuali: Sali Berisha, profesor la Facultatea de Medicină; Gramoz Pashko, profesor la Facultatea de Economie; şi Besnik Mustafaj, scriitor. Convins de gravitatea situaţiei, Ramiz Alia acceptă să negocieze şi autorizează multipartitismul. Trei săptămâni mai târziu, *regimul recunoaşte dreptul la grevă, libertatea religioasă, dreptul de proprietate privată (30 decembrie) şi decretează amnistierea a 200 de deţinuţi politici. Aşadar, în câteva zile, puterea a cedat esenţialul*.

> Amintiţi-vă – spune Besnik Mustafaj. Am câştigat pluralismul pe 11 decembrie 1990. În acea zi, toată Albania era în stradă, în oraşe şi la sate. Şi tot atunci, seara, am creat primul partid de opoziţie, Partidul Democrat.

Bucuria născută din această revoluţie fără violenţă va fi de scurtă durată.

Ratările unei tranziţii democratice prost controlate

După 11 decembrie, populaţia albaneză – ca, de altfel, opinia publică

occidentală – şi-a închipuit că, odată înlăturat monopolul Partidului Comunist, toate relele se vor vindeca în câteva luni. Era ca şi cum o ţară în ruină, a cărei mare parte din populaţie trăia încă după norme de clan, s-ar fi transformat, la atingerea unei baghete magice, într-o democraţie prosperă. Din păcate, s-a întâmplat contrariul. Sistemul existent, respins brutal şi integral, s-a dezorganizat foarte repede, fără a fi înlocuit totuşi cu altul. *Anul 1991 s-a caracterizat printr-o puternică regresiune economică şi socială*, cu o creştere dramatică a preţurilor (de 300 de ori mai mari) şi a şomajului.

Din cauza lipsei de experienţă democratică, dar şi a luptelor intestine din cadrul partidelor, primii paşi ai multipartitismului au fost o decepţie. Partidul Socialist Albanez (noua denumire a Partidului Comunist), deşi a câştigat primele alegeri libere din primăvara anului 1991 şi l-a menţinut în frunte pe Ramiz Alia, a trebuit să formeze un guvern de coaliţie. *Atunci, Sali Berisha, liderul Partidului Democrat, a provocat o criză in decembrie 1991, cu scopul de a se organiza noi alegeri (martie 1992), alegeri pe care partidul său le-a câştigat şi care au însemnat sfârşitul erei comuniste în Albania.*

Tensiunile politice permanente au împiedicat guvernele să ducă la bun sfârşit indispensabila redresare economică. Dezamăgită de ineficacitatea puterii, care nu reuşea nici măcar să pună pe picioare serviciile publice, dezamăgită şi de Europa, care nu ajuta mai mult Albania, populaţia s-a prăbuşit în disperare. Mare parte din ea continua să dorească emigrarea cu orice preţ în Occident, iar în acest scop a întreprins acţiuni nebuneşti şi fără rezultat. Profitând de dezorganizarea completă a serviciilor bancare şi a circuitelor comerciale oficiale, au apărut reţele mafiote. În cursul iernii 1991-1992 sunt jefuite magazine.

> Nu mai avem ce să mâncăm – explică unul dintre jefuitori. Şcolile sunt închise fiindcă nu mai au căldură. Unele produse nu le-am văzut de zece ani, le-am uitat chiar şi numele. Toată lumea ne-a abandonat *(Le Monde diplomatique*, 17 decembrie 1991).

Noua majoritate aleasă în martie 1992, condusă de Berisha, a hotărât să modifice Constituţia pentru a-şi atribui puteri sporite; dar a fost imediat acuzată că vrea să reintroducă totalitarismul. De atunci, *ţara s-a adâncit cu fiecare zi mai mult în haos*: o criză financiară fără precedent, falimentul Societăţii Vefa (ianuarie 1997), care oferea între 30 şi 100% dobândă pe lună şi care a făcut 30 000 de victime; răzmeriţe şi vandalizări ale cazărmilor; primirea a 450 000 de refugiaţi din Kosovo (1999); influenţa crescândă a mafiei (droguri, prostituţie, emigraţie ilegală). Pe scurt, în Albania, postcomunismul s-a transformat în haos. La fel s-a întâmplat, dar din motive diferite, în Iugoslavia vecină.

Factorii dezintegrării iugoslave

Factori originali

În cartea *Vie et mort de la Yougoslavie*, Paul Garde insistă asupra faptului că popoarele care trebuiau să constituie, începând din 1918, statul iugoslav nu avuseseră niciodată o istorie comună. După moartea împăratului Teodosie (395 d.Hr.), viitorul teritoriu iugoslav era străbătut de hotarele Imperiului Roman de Apus şi de Răsărit. În secolul al VI-lea, slavii stabiliţi aici vorbeau dialecte diferenţiate. Invazia turcă din veacul al XIV-lea nu a fost nici ea un factor de unitate, unii slavi – mai ales în Bosnia – convertindu-se, alţii nu; iar toată partea septentrională a viitorului stat iugoslav era integrată în Imperiul Austriei, scăpând astfel de invadatori.

Deşi această diversitate a populării originare a contribuit la dezmembrarea Iugoslaviei la finele secolului XX, pare totuşi mai pertinent, pentru a explica dezintegrarea finală, să aducem în discuţie mai ales *condiţiile speciale în care a luat naştere statul iugoslav în 1918*. Acesta era „victima, încă de la originile sale, a unei contradicţii fundamentale“, căci rezulta din „două proiecte total opuse“ (P. Garde): *un proiect de tip federalist*, avansat de intelectualii slavi sudici, în special croaţi, ce urmărea să-i reunească într-un singur stat şi pe picior de absolută egalitate pe toţii slavii din Sud; şi *un proiect centralizator* şi hegemonie, inspirat de sârbi, care consta în a-i îngloba „pe toţi sârbii într-un singur stat“, celelalte naţiuni fiind tolerate. Aceste divergenţe iniţiale au dus la *„divorţ încă din noaptea nunţii“*. Înfiinţat la 1 decembrie 1918, sub presiunea marilor puteri ale momentului, „Regatul sârbilor, croaţilor şi slovenilor“ a căzut imediat pradă diviziunilor. Partidele extremiste (Partidul Comunist, ustaşii croaţi etc.) au reuşit să destabilizeze ţara, aşa cum dovedeşte asasinarea regelui Alexandru la Marsilia, în 1934. Al doilea război mondial, am văzut mai sus (capitolul 2), a avut consecinţe grave asupra viitorului ţării. Practic a săpat o prăpastie însângerată între sârbi şi croaţi, ca şi între sârbi şi musulmanii din Bosnia şi Kosovo. Ceea ce nu se mai întâmplase niciodată până atunci.

Impunându-se la sfârşitul războiului, Tito a avut ambiţia de a întoarce definitiv pagina reunindu-i pe iugoslavi în jurul ideii de comunism şi, în egală măsură, în jurul propriei persoane.

Diferendele din perioada comunistă

Convins că sursa tensiunilor se afla în rivalitatea dintre cele mai puternice două naţiuni, sârbii şi croaţii, Tito a hotărât, pentru a le contrabalansa, să susţină celelalte popoare. Prin Constituţia din 1946, Iugoslavia trece de la un stat cu trei naţiuni (sloveni, sârbi şi croaţi) la unul cu şase, recunoscând Macedonia, Muntenegru şi Bosnia-Herţegovina drept republici. Cu toate acestea, principiul egalităţii dintre naţiuni nu era întru totul respectat, de vreme ce maghiarii din Vojvodina şi albanezii din Kosovo, consideraţi simple „naţionalităţi“, formau doar regiuni autonome incluse în Serbia, şi nu republici. La fel, musulmanii slavi din Bosnia-Herţegovina, care au primit statutul de „naţiune“ în 1969, au rămas înglobaţi în Republica Bosnia-Herţegovina.

Aşadar, deşi nu exista o egalitate deplină în organizarea statului, *politica titoistă îşi manifestase totuşi voinţa clară de a recunoaşte fiinţa naţională în multiplicitatea ei* şi de a nu o limita la recunoaşterea celor două naţiuni principale, croată şi sârbă.

Această atenţie acordată diversităţii etnice, departe de a rămâne formală, s-a tradus prin politica activă a puterii comuniste în vederea creării şi sporirii autonomiei celor opt republici. „Întreaga istorie a regimului titoist, observă Paul Garde, este aceea a unui transfer de putere discontinuu, dar destul de ritmic, dinspre centru spre periferie.“ Descentralizarea s-a realizat efectiv atât la nivelul statului, cât şi la cel al partidului. Liga Comunistă (numele Partidului Comunist Iugoslav) era rezultatul unei federaţii ale partidelor din cele şase republici. În concluzie, ţinând cont de descentralizarea economică survenită după reformele din 1965 şi 1972, autonomia republicilor a apărut, la sfârşitul ultimului deceniu, ca o realitate majoră, purtând în sine numeroase derive.

Reuşita ingenioasei strategii titoiste, care consta în favorizarea plurietnicităţii, cu scopul de a atenua dominaţia celor două principale entităţi naţionale, depindea de existenţa unei autorităţi şi a unui proiect supranaţionale. Tito îşi închipuia, fără îndoială, că aura sa de şef de război şi colider al comunismului mondial, pe de o parte, şi elaborarea de către echipa sa a unei versiuni originale şi valabile a comunismului, pe de altă parte, erau suficiente pentru a-i coagula pe iugoslavi şi a depăşi diferenţele dintre ei. Această ambiţie, cheia succesului strategiei lui Tito, a fost doar parţial satisfăcută. *Desigur, populaţia iugoslavă era conştientă că regimul titoist a făcut posibilă o creştere puternică a nivelului de trai*; că încurajase şcolarizarea şi promovarea socială; că, datorită autogestiunii, i-a făcut pe muncitori să participe efectiv la mersul întreprinderilor; şi că a permis, în ansamblu, o mai bună recunoaştere a drepturilor naţionale ale minorităţilor. Totodată, populaţia avea sentimentul că a trecut prin aventuri comune semnificative, precum lupta antifascistă în timpul războiului sau rezistenţa împotriva lui Stalin. *Însă acest incontestabil tezaur comun a fost în mare parte prejudiciat de stângăciile şi greşelile majore ale puterii titoiste.*

Modul ei de a *gestiona criza croată din primăvara anului 1971* a fost una dintre greşeli. Criza a îmbrăcat iniţial un aspect economic, Republica Croată reclamând dreptul de a-şi păstra o parte din resursele turistice şi cerând descentralizarea sistemului bancar. Dar au apărut rapid şi revendicări identitare, cum ar fi afirmarea limbii croate şi revizuirea istoriei croate, mai ales a perioadei celui de-al doilea război mondial. Tito reacţionează extrem de virulent faţă de această contestaţie, pe care o denunţă ca fiind o contrarevoluţie naţionalistă, şi operează o severă epurare în sânul partidului şi statului croat. Reacţia lui (complet negativă) a umilit puternic atât conducătorii croaţi, cât şi populaţia.

Trei ani mai târziu, a fost rândul sârbilor să se simtă profund jigniţi de proclamarea regiunilor Vojvodina şi Kosovo drept „republici autonome“ (în noua Constituţie din 1974); acest fapt slăbea, desigur, controlul şi autoritatea Republicii Sârbe asupra celor două teritorii.

Astfel, unanimitatea ce părea să domine în momentul funeraliilor lui Tito

din 1980 era una înşelătoare. Statul iugoslav, prin însăşi acţiunile liderului său, era deja serios fisurat.

Criza multiformă din anii ’80

Moartea lui Tito, la 4 mai 1980, după o lungă boală, a provocat o emoţie reală în rândurile populaţiei. Aflat în fruntea ţării din 1945, el devenise figura ei emblematică. Dispariţia lui a fost cu atât mai puternic resimţită, cu cât nu i-a urmat un om, moştenitor desemnat sau nu, ci o preşedinţie colegială, formată din câte un reprezentant al fiecărei republici şi al fiecărei regiuni autonome. Această tranziţie impersonală şi foarte deschisă nu putea decât să încurajeze lupta pentru putere şi să dea sentimentul unui sfârşit de regim. După nici zece luni de la dispariţia bătrânului lider, *în februarie şi martie 1981, izbucnesc revoltele în Kosovo, mai ales la Universitatea din Priştina*.

Pe moment, evenimentele din Kosovo (mică regiune populată de 77,4% albanezi şi 14,8% sârbi şi muntenegreni) le-au părut grave observatorilor străini, dar puţini dintre ei au realizat că ele constituiau *episodul-cheie al viitoarei dezmembrări a Iugoslaviei*. Pe atunci era liniştitor să fie reduse la un fel de mai 1968 tardiv sau la o simplă contestaţie a unor studenţi ingraţi şi nesătui, care refuzau să recunoască efortul făcut în ultimul deceniu pentru învăţământul şi cultura albaneze: deschiderea de şcoli şi licee, a Universităţii din Priştina, folosirea sporită a limbii literare albaneze, răspândirea cântecelor şi a literaturii locale. De fapt, în timpul manifestaţiilor din 11 martie 1981 de la Priştina, studenţii nu negaseră acest efort cultural, ci doar au denunţat situaţia economică foarte precară din Kosovo comparativ cu celelalte regiuni iugoslave. Venitul naţional pe cap de locuitor era aici de şase ori mai mic decât în Slovenia, de circa 5 ori mai mic decât în Croaţia şi de 3,5 ori mai mic decât în Serbia!

Denunţarea acestor disparităţi economice enorme reprezenta nucleul revendicărilor miilor de manifestanţi care, pe 11, 26 martie şi în primele zile din aprilie 1981, au invadat străzile din Priştina şi din celelalte oraşe kosovare; însă acesta nu era singurul lor obiectiv. Ei cereau mai multă libertate şi statutul de „republică“ de sine stătătoare, respingându-l ca insultător pe cel de „provincie autonomă“, obţinut în 1974.

> Ei pretindeau că Muntenegru, cu cei 584 310 locuitori ai săi (după recensământul din 1981), avea statutul de republică federală, în timp ce Kosovo, a cărui populaţie albaneză se ridica, în 1981, la 1 226 736 de indivizi (adică 77,4% din populaţia totală), trebuia să se mulţumească cu statutul de provincie şi deci cu mai puţine puteri în cadrul instituţiilor federale (Reneo Lukić).

Răspunsul autorităţilor a fost extrem de violent. Unităţi ale poliţiei şi ale armatei au fost trimise de urgenţă în Kosovo. Sute de persoane au fost ucise (300 potrivit Amnesty International) sau rănite, alte mii arestate sub acuzaţia

de a fi „contrarevoluţionari“ şi „iredentişti albanezi“ dornici să se rupă de Iugoslavia şi să se unească cu Albania. Evenimentele din 1981 au avut consecinţe considerabile. În Kosovo, ele au determinat emergenţa din rândurile populaţiei albaneze a unei noi generaţii politice, mai tânără şi mai radicală decât generaţia neviolentă simbolizată de Ibrahim Rugova. A luat astfel naştere Mişcarea Populară din Kosovo (aflată la originea UCK, *Ushtria Çlirimtare e Kosovës*, Armata de eliberare din Kosovo), a cărei ideologie se rezuma la „un amestec detonant de «Mao-enverism» şi ultranaţionalism“ (J.A. Dérens, C. Samary). În Serbia, revendicările populaţiei albaneze, denunţate de sârbii din Kosovo ca un mijloc de a prelua puterea şi de a-i îndepărta pe toţi sârbii şi muntenegrenii, au avut ca efect redeşteptarea naţionalismului. *În Kosovo, sârbii au început să se organizeze şi să denunţe reducerea influenţei lor în provincie*, reducere cauzată de „exodul“ continuu spre Serbia a unora dintre congenerii lor, „obligaţi“, spuneau, să-şi vândă proprietăţile albanezilor şi să părăsească „pământul strămoşilor lor“. Cu toate acestea, la începutul anilor ’80, coexistenţa dintre sârbi şi kosovari rămânea posibilă. Însă era de ajuns ca în Serbia – ca, de altfel, şi în Croaţia sau Slovenia – să apară câţiva politicieni ambiţioşi, pentru a se aprinde butoiul cu pulbere.

Criza din Kosovo este orice mai puţin un trăsnet căzut din senin. Dimpotrivă, avem sentimentul că, în primii ani de după moartea lui Tito, totul se clatină în Iugoslavia; că tot ceea ce-i dădea forţă şi reputaţie ţării este brusc pus sub semnul întrebării: nivelul de trai al populaţiei, coeziunea interetnică, arbitrajul Ligii Comuniste. În realitate, edificiul era zguduit deja de mulţi ani, atât din punct de vedere politic, cât şi economic. Criza din 1973 şi apoi al doilea şoc petrolier au dat lovituri decisive unei economii în expansiune, dar fragile, întrucât era bazată pe împrumuturi externe şi pe importuri masive. În ciuda unei încercări de împotrivire – destul de eficiente între 1980 şi 1984 *–în curând, economia iugoslavă cade vertiginos în inflaţie, îndatorare şi şomaj*, cu rate înspăimântătoare la sfârşitul deceniului: 2600% inflaţia, 17% şomajul! Soluţiile de şoc preconizate de FMI accentuează dificultăţile. Are loc o adevărată coborâre în infern, care afectează îndeosebi regiunile cele mai defavorizate (Macedonia, Muntenegru, Kosovo), tot mai lipsite de apărare în faţa crizei.

> Declinul nivelului de trai a fost atât de mare – observă un economist englez în legătură cu această perioadă – încât cu greu ne putem închipui o altă ţară care să nu fi reacţionat la această situaţie prin schimbări politice radicale sau chiar printr-o revoluţie.

La început imperceptibil, apoi făţiş, pe măsură ce efectele crizei economice se resimt tot mai puternic, *ia amploare un climat contestatar*. Acum nimic, nici măcar bazele consensului naţional, nu scapă criticii: memoria lui Tito, autogestiunea, Liga Comunistă, principiile federalismului etc. Ici şi acolo, în diferite republici sau provincii, se fac auzite voci discordante, care exprimă nelinişti, critici şi cer reforme urgente. *Serbia este una dintre primele republici din Federaţie în care se manifestă limpede îngrijorarea şi nemulţumirea.* Revoltele

kosovarilor din 1981 nu sunt străine de acestea. La patru ani după evenimente, în toamna anului 1985, 2 000 de sârbi din Kosovo cer oprirea „genocidului“ la care declară că sunt supuşi în provincie. Câteva luni mai târziu, două sute de intelectuali din Belgrad se indignează că autorităţile nu dau mai multă atenţie apelului şi vorbesc de „trădare naţională“. *Aceasta este perioada în care un tânăr funcţionar bancar, Slobodan Milošević, care se declară deopotrivă naţionalist şi federalist, urcă una dintre ultimele trepte ale Ligii Comuniste şi devine la 8 mai 1986 preşedintele Partidului Comunist din Serbia.* Convingerile sale încă ezitante se vor confirma foarte repede cu ocazia publicării unui *Memorandum* de către Academia Sârbă de Ştiinţe şi Arte. Considerat unul dintre „textele istorice“ de bază ale crizei iugoslave, acest document va provoca „o adevărată traumă şi o criză majoră în aparatul de stat sârb“ (J.-A. Dérens, C. Samary). Autorii îi reproşau fostei echipe de conducere (croatul Tito, slovenul Kardelj) că şi-au avantajat naţionalităţile în detrimentul poporului sârb, „confruntat cu ostilitatea generală“, „dispersat“, „dezintegrat din punct de vedere naţional, politic şi cultural“. Semnatarii afirmau că era necesară remedierea acestei degenerescenţe politice, accentuate de „drepturile acordate“ regiunilor Kosovo şi Vojvodina prin Constituţia din 1974. Sârbii aveau dreptul să reacţioneze şi să obţină atât dreptul de autodeterminare pentru minorităţile răspândite în republici, cât şi revenirea la centralizare în sânul structurilor federale.

Autorii *Memorandumului* au fost oficial stigmatizaţi, dar Slobodan Milošević a ştiut să profite cu pricepere de ideile existente în document. Printr-un fel de „revoluţie culturală“ (P. Garde), el a reuşit în câteva luni să mobilizeze populaţia, denunţând tratamentul la care sunt supuşi sârbii în Kosovo şi reînviind miturile ce legitimează drepturile exclusive ale sârbilor asupra regiunii. *Decisivă în această privinţă a fost vizita pe care a făcut-o în aprilie 1987 în Kosovo, la sfârşitul căreia a declarat minorităţii sârbe: „Nu veţi mai fi loviţi niciodată“.* Imediat canalele de televiziune au difuzat continuu secvenţa ce a făcut din Milošević „apărătorul drepturilor sârbeşti“. Brusca popularitate obţinută i-a permis să-i îndepărteze pe toţi adversarii din cadrul aparatului comunist, în cursul celei de-a VIII-a sesiuni a Comitetului Central a Ligii din Serbia, din septembrie 1987, şi în special pe Ivan Stambolić, preşedintele Serbiei. Acum, Milošević avea controlul total asupra organizaţiei partidului şi asupra vieţii publice din Serbia.

Bineînţeles, elanul ultranaţionalist sârb activat de Milošević relativ la Kosovo nu a rămas fără ecouri în celelalte republici. *Slovenii nu au ezitat să se arate tot mai critici faţă de funcţionarea Federaţiei*, punând în discuţie serviciul militar, din cauza folosirii exclusive a limbii sârbe în cadrul Armatei Federale. În acest context tensionat are loc la Lubljana procesul ziariştilor acuzaţi că au dezvăluit secrete militare. Slovenia cunoştea de la mijlocul anilor ’80 o „primăvară“ caracterizată printr-o mai mare libertate a presei decât în celelalte republici, ca şi prin crearea unor organizaţii pacifiste, ecologiste sau de apărare a drepturilor omului. În cursul anului 1988, responsabili politici sloveni denunţaseră în repetate rânduri politica sârbă din Kosovo. În septembrie, un membru al preşedinţiei colegiale a Ligii Comuniste din

Slovenia o calificase drept „nebunie ce duce ţara la pieire“; iar în noiembrie, aflat într-o vizită în Statele Unite, preşedintele Sloveniei condamnă naţionalismul sârb şi orientările lui Milošević. Şi în Croaţia, în pofida gustului amar lăsat de amintirea „primăverii“ înăbuşite din 1971, lua amploare o atmosferă contestatară.

În cursul anului 1989, când dominaţia sovietică din Europa de Est se prăbuşeşte, *Federaţia iugoslavă e frământată de tot felul de probleme*. Criza economică a atins atunci cele mai înalte niveluri. Inflaţia trece la trei şi apoi la patru cifre, preţurile se dublează de la o lună la alta; datoria externă a ţării e de 22 de miliarde de dolari. În Kosovo, situaţia foarte tensionată se degradează considerabil când minerii albanezi intră în grevă, susţinuţi de studenţii din Priština, şi cer ca autonomia provinciei Kosovo să fie respectată în conformitate cu textul Constituţiei din 1974. Milošević, care fusese ales preşedinte al Serbiei, se opune şi efectuează la 28 martie o reformă constituţională ce anulează autonomia regiunilor Vojvodina şi Kosovo. Dă ordin să se tragă asupra manifestanţilor kosovari (19 morţi şi 49 de răniţi) şi anunţă arestarea liderului albanez Azem Vllasi. Pe 28 iunie, aniversarea bătăliei de la Kosovopolje din 1389, sunt organizate mari adunări comemorative, dintre care cea de la Gazi Mestan (Kosovo) reuneşte peste un milion de persoane.

În cele două republici din nord, orientarea spre autonomie se intensifică în mod decisiv. În Croaţia iau naştere două partide necomuniste: Alianţa Social-Liberală din Croaţia (*Hrvatska Socijalno-Liberalna Stranka*, HSLS), în mai; Comunitatea Democrată Croată (*Hrvatska Demokratska Zajednica*, HDZ), în iunie, având în frunte un fost general iugoslav, Franjo Tudjman, susţinut activ de diaspora croată ultranaţionalistă. În Slovenia, Parlamentul votează preeminenţa legilor republicane asupra celor federale, iar Liga Comunistă acceptă ideea pluripartitismului.

Evoluţia pe care Slovenia o impune unilateral este oficializată cu prilejul celui de-al XIV-lea Congres extraordinar al Ligii Comuniste, ţinut între 20 şi 22 ianuarie 1990. În acest „punct de cotitură a politicii iugoslave“ (Reneo Lukić) se produce ruptura – previzibilă de câteva luni – dintre Slovenia şi Croaţia, pe de o parte, care cer introducerea pluralismului şi organizarea de alegeri libere şi, pe de altă parte, Serbia, care li se opune.

În cele din urmă, în 1990 au loc alegeri în ambele republici. În Slovenia, o coaliţie anticomunistă (*Demos*) câştigă alegerile legislative din aprilie, însă este învinsă la prezidenţiale de un candidat comunist reformator. *În Croaţia, votanţii îl aleg în mai pe Franjo Tudjman preşedinte al republicii*, fapt ce-i îngrijorează pe cei 600 000 de sârbi din Croaţia, care înfiinţează un „Consiliu Naţional Sârb“. *În Bosnia-Herţegovina, preşedinte al statului este ales Alija Izetbegović, liderul musulmanilor*, în noiembrie-decembrie 1990. În aceeaşi perioadă, un fost comunist devine preşedintele Macedoniei, în timp ce *Slobodan Milošević este reales* în Serbia. În loc de a calma febra naţionalistă, alegerile o înteţesc, cu atât mai mult cu cât, în Kosovo, deputaţii albanezi au proclamat pe 2 iulie independenţa faţă de Serbia, ridicând provincia la rangul de republică. *Însă evenimentul capital de la sfârşitul anului 1990 este*

referendumul organizat în Slovenia pe 23 decembrie, prin care 86% dintre votanţi s-au pronunţat în favoarea suveranităţii şi a independenţei.

Federaţia iugoslavă intră atunci în agonie. Cu toate eforturile lui Ante Marković, premierul guvernului federal, decis să relanseze economia şi să propună reforme, sistemul paralizează. Slovenia accelerează dezmembrarea creând o armată naţională şi sustrăgând armele Armatei Federale. Împreună cu Croaţia, hotărăşte în februarie 1991 să suspende autoritatea federală pe teritoriile lor şi propune crearea unui alt tip de federaţie.

În Serbia, se încearcă organizarea unei opoziţii faţă de Milošević, însă acesta o înăbuşă brutal în primăvara anului 1991, cu complicitatea Armatei Federale. Concomitent, liderul sârb îi încurajează pe sârbii din Croaţia să formeze grupuri paramilitare. În martie, primele ciocniri dintre poliţia croată şi Armata Federală se soldează cu doi morţi şi 120 de răniţi. Milošević şi Tudjman se întâlnesc în secret pentru a discuta împărţirea teritoriilor, mai ales în ceea ce priveşte Bosnia. Pe teritoriul iugoslav domneşte acum haosul. În cele din urmă, *în iunie 1991, Slovenia şi Croaţia, luând act de eşuarea proiectului relativ la noua confederaţie, îşi proclamă independenţa*. Armata federală decide atunci, la 27 iunie, să intervină în Slovenia, începând un lung şi dureros episod de războaie fratricide.

Războaiele de independenţă

Războiul din Slovenia (iunie-iulie 1991)

Scurt şi puţin sângeros, primul război balcanic, desfăşurat în Slovenia, a fost totuşi un eveniment capital, deoarece a pecetluit definitiv soarta statului iugoslav. Până atunci, totul era încă posibil; se putea spera într-o reorganizare sub forma unei alte confederaţii. Izbucnind însă războiul, „ieşeau din discuţie, recunoaşte preşedintele sloven Kučan, şansele de stabilire pe teritoriul fostei Iugoslavii a unei noi comunităţi de state suverane“.

Conflictul sloven, care izbucneşte la două zile după proclamaţia de „disociere“ a Sloveniei de Federaţia iugoslavă, la 27 iunie 1991, are trei protagonişti:

– *populaţia slovenă*, care denunţa de ani întregi politica opresivă a sârbilor în Kosovo, susceptibilă să încetinească procesul de democratizare pe care dorea să-l vadă realizat cât mai repede în propria republică;

– *autoritatea federală*, reprezentată de premierul Ante Marković, convins că trebuie făcut totul pentru a evita dezmembrarea Iugoslaviei: o reformă profundă care să transforme Federaţia într-un fel de Confederaţie helvetică; dar şi, dacă e necesar, războiul… În cazul „rebeliunii“ slovene, a ales această din urmă opţiune, sprijinindu-se pe Armata Federală. Dar după desfiinţarea Ligii Comuniste (ianuarie 1990), armata şi-a pierdut principalul liant. Ofiţerii (două treimi fiind sârbi şi muntenegreni), departe de a fi de acord cu reorganizarea descentralizată a Federaţiei, sunt mai mult atraşi de proiectul

„Serbiei Mari“ al lui Slobodan Milošević;

– *Milošević*: după ce beneficiase deja de ajutorul Armatei Federale pentru a-şi anihila opozanţii, este hotărât, de comun acord cu înaltul comandament şi cu premierul Marković, să folosească aceeaşi armată pentru a îngenunchea Slovenia.

Început la 27 iunie, războiul împotriva Sloveniei a luat sfârşit după zece zile. Armata Federală a suferit un eşec, cei 20 000 de oameni ai săi fiind ţinuţi în şah de miliţiile slovene foarte motivate.

Războiul din Croaţia (iulie-decembrie 1991)

În timpul acestor operaţiuni, Croaţia, care îşi coordonase până atunci strategia politică împreună cu Slovenia, nu a mişcat nici un deget s-o ajute. Belgradul nu i-a fost recunoscător, deoarece din iulie 1991 războiul începea şi pe teritoriul croat. Un război complex, ale cărui obiective nu au fost clar mărturisite de către atacatori şi ai cărui participanţi sunt uneori greu de identificat.

La originea directă a conflictului bănuim a fi voinţa lui Milošević de a rezolva prin forţă „problema sârbească“. După ce încheiase o alianţă politico-militară cu Muntenegru, a hotărât să anexeze teritoriile populate de sârbi, ceea ce însemna amputarea Croaţiei cu două treimi. În iulie 1991, poate conta pe Armata Federală, care e pe cale să devină o armată sârbă după dezertarea în masă a non-sârbilor. În urma lamentabilei intervenţii din Slovenia, îi este supusă mai mult ca niciodată lui Milošević. Acesta se bazează şi pe *unităţile paramilitare formate din derbedei şi aventurieri din Belgrad*, precum „Vulturii albi“ ai lui Mirko Jović şi „Tigrii“ lui Arkan. Aceste forţe reprezintă „vârful de lance al lui Milošević în războiul împotriva Croaţiei“ (Reneo Lukić). Ele primesc arme de la Armata Federală şi de la poliţia sârbă. De asemenea, la lupte iau parte rezervişti şi voluntari originari din Serbia şi din Muntenegru. Însă combatanţii de bază aparţin miliţiilor create în regiunile croate locuite de sârbi. Acestea, cum ar fi Krajina, cu capitala la Knin, în sudul Dalmaţiei, aflată în fierbere din vara lui 1990, primesc arme de la Belgrad. *Populaţia sârbă e indignată de reforma constituţională iniţiată de naţionaliştii partidului lui F. Tudjman*, care face din ele simple minorităţi ale noului stat croat. Adoptarea drapelului croat medieval, care fusese emblema statului ustaş în timpul celui de-al doilea război mondial, pare să confirme propaganda naţionalistă a Belgradului şi convinge populaţia sârbă că se află în pericol.

Armata croată, formată din unităţi ale Apărării teritoriului, este numeric inferioară coaliţiei prosârbe, însă însufleţită de o voinţă aprigă de a-şi apăra teritoriul; voinţă înzecită de distrugerile deliberate ale patrimoniului şi, mai ales, de atrocităţile comise de către grupurile paramilitare prosârbe.

Operaţiunile au loc pe mai multe fronturi simultan, în special în jurul marilor oraşe: Osijek, Dubrovnik (supus unei blocade între octombrie 1991 şi mai 1992), Vukovar, al cărui asediu se va solda cu 2 000 de croaţi ucişi, 2 700

dispăruţi, 50 000 de refugiaţi şi cu executarea sumară a 200 de persoane (groapa comună de la Ovčara). Având ambiţia de a îngenunchea Croaţia şi de a-i ocupa marile oraşe, incapabilă să-şi însufleţească trupele (numeroase dezertări) şi să-şi coordoneze eficient operaţiunile cu miliţiile, Armata Federală eşuează. Dar *războiul este crud, sălbatic, caracterizat prin tot felul de abuzuri (jafuri, incendieri, distrugeri, violuri, deportări, execuţii colective etc.)*, care lovesc puternic populaţia civilă. În februarie 1992, Consiliul de Securitate al ONU creează o forţă de 14 000 de căşti albastre, FORPRONU, menită a fi desfăşurată în regiunile sârbeşti din Croaţia.

Războiul din Bosnia (martie 1992-decembrie 1995)

Explozia Bosniei se prefigurează încă de la alegerile din noiembrie 1990, care marchează o radicalizare clară a clivajelor etnice. Voturile sunt adjudecate de trei partide, în funcţie de cele trei componente ale populaţiei (17,3% croaţi, 31,3% sârbi şi 43,7% musulmani) şi se ajunge la formarea unui guvern naţionalist tripartit: SDA (*Stranka Demokratske Akcije,* Partidul Acţiunii Democratice, musulmanii conduşi de Alija Izetbegović), HDZ-BH (*Hrvatska Demokratska Zajednica Bosne i Hercegovine,* Uniunea Democrată Croată din Bosnia-Herţegovina, condusă de Mate Boban) şi SDS (*Srpska Demokratska Stranka,* Partidul Democrat Sârb, condus de Radovan Karadžić).

În mai 1991, partidul lui Radovan Karadžić proclamă o „regiune autonomă sârbă“ în regiunea Krajina din Bosnia, lângă Banja Luka, foarte aproape de oraşul Knin din Croaţia, proclamat şi el „regiune autonomă“ cu mai puţin de un an în urmă. La sfârşitul verii 1991, Bosnia numără şase „regiuni autonome“, care nu se mai supun autorităţilor de la Sarajevo şi care îşi propun să formeze o „Serbie Mare“ împreună cu sârbii din Croaţia. Procesul se accelerează la începutul toamnei. În timp ce coaliţia formată din SDA şi HDZ-BH proclamă în Parlamentul de la Sarajevo, la 15 octombrie, suveranitatea Bosniei-Herţegovinei, partidul sârb constituie peste nouă luni o adunare autoproclamată a „Poporului sârb“ din Bosnia-Herţegovina şi pune pe picioare o forţă defensivă cu ajutorul armelor furnizate clandestin de Armata Federală. În decembrie, primele confruntări armate au loc între musulmani, favorabili independenţei, şi sârbi, adepţii menţinerii în cadrul Federaţiei.

Anul 1992 este decisiv, în măsura în care apar acum toate elementele constitutive ale conflictului. Acuzaţiile, invidiile şi temerile care, în câteva luni, au accentuat clivajele până la ruptură, sunt exprimate fără ocolişuri. Astfel, „Declaraţia islamică“, redactată de Alija Izetbegović în 1970 şi reeditată în 1990, este interpretată ca un text fundamentalist ce-i ameninţă pe sârbii ortodocşi şi pe croaţii catolici. În realitate, deşi declaraţia cheamă la expansiunea islamului pe teritoriul iugoslav şi doreşte constituirea unui stat islamic, ea nu urmăreşte să impună un astfel de proiect. De altfel, nu toţi „musulmanii“ bosniaci frecventează moscheile.

În orice caz, propaganda sârbă foloseşte fără jenă teama faţă de un aşa-zis fundamentalism bosniac pentru a justifica teza separatistă şi a manipula opinia publică. Ca şi în războiul împotriva Croaţiei, *echipa Milošević joacă în conflictul bosniac un rol capital*. Ea conduce Armata Federală care, după

încheierea războaielor din Slovenia şi Croaţia, şi-a deplasat efectivele şi cantonamentele în Bosnia (mai ales lângă Sarajevo) şi şi-a epurat statul-major (din 15 generali servind în Bosnia, 12 sunt acum sârbi). Alt fapt important, în iarna 1991-1992, această armată furnizează un „arsenal considerabil“ (Jovan Divjak) naţionaliştilor sârbi bosniaci, după ce dezarmase unităţile croate şi musulmane ale Apărării teritoriale din Bosnia!

Poziţia croată se dovedeşte a fi foarte fluctuantă şi ambiguă încă de la începutul conflictului, preşedintele Tudjman împărtăşind punctul de vedere sârbesc privind împărţirea Bosniei, dar opunându-se revendicărilor aceloraşi sârbi în Croaţia. Reneo Lukić rezumă foarte bine palinodiile croate scriind:

> Între 1991 şi 1995, Croaţia a fost [...] în Bosnia-Herţegovina, rând pe rând, un aliat politic neloial (1991-1992), un aliat împotriva voinţei sale (iunie-decembrie 1992), un agresor (1993-1994) şi apoi din nou un aliat, începând cu 1 martie 1994, datorită intervenţiei diplomatice a Statelor Unite.

Începând din 1992, Sarajevo devine, prin voinţa militanţilor SDS ai lui Radovan Karadžić, unul dintre polii majori ai conflictului. *Asediul oraşului începe la 6 aprilie*, când, puţin după anunţarea recunoaşterii internaţionale a independenţei Bosniei, trăgători sârbi deschid focul asupra mulţimii adunate în Piaţa Parlamentului. Miliţiile prosârbe şi armata Republicii sârbe ocupă poziţii în cartierele mărginaşe şi controlează oraşul, pe care îl înfometează, îl terorizează (tirurile lunetiştilor postaţi pe dealuri) şi bombardează după plac. Bosniacii deţin puţine arme, din cauza embargoului impus de ONU. La 28 iunie, François Mitterrand efectuează o vizită foarte controversată, care anulează o intervenţie internaţională probabilă şi care apare ca un sprijin adus cauzei sârbe.

La Sarajevo, ca şi în restul Bosniei, situaţia musulmanilor devine foarte repede critică. Din noiembrie 1992, forţele sârbe bosniace conduse de Ratko Mladić controlează peste 70% din Bosnia. Concomitent, în partea vestică a Herţegovinei, croaţii înfiinţează un stat croat autonom, Herceg-Bosna, cu capitala la Mostar. Izbucnesc lupte între ei şi musulmani, până ce diplomaţia americană le impune, în primăvara anului 1994, să se asocieze într-o federaţie.

Occidentului i-a luat mult timp până să intervină eficient. „Purificarea etnică“ pe care o practică preponderent sârbii în cuceririle lor şi în stabilirea „coridoarelor“ dintre zonele ocupate emoţionează opinia publică, dar guvernele occidentale, temându-se de împotmolirea într-o operaţiune militară foarte delicată, se mulţumesc, pe de o parte, să încurajeze dezvoltarea unui sistem de asistenţă umanitară şi de monitorizare, prin intermediul „căştilor albastre“, sub egida ONU, iar pe de altă parte, să decreteze un embargo asupra armelor. Acesta, în realitate, îi afectează mai ales pe musulmani, care devin astfel principalele victime ale conflictului. *Explozia unor obuze în piaţa din Sarajevo, mai întâi pe 5 februarie 1994 (66 de morţi), apoi pe 28 august 1995, stârneşte indignarea generală a Occidentului:*

> Cred că picătura care a umplut paharul – spune colonelul Jovan Divjak – este al doilea masacru din Piaţa Markale, de pe 28 august. În acea zi, un obuz tras dinspre poziţiile sârbe a făcut 40 de morţi în Sarajevo; asta i-a convins pe occidentali, cred eu, că acest statu-quo nu mai putea să dureze şi că nu se mai puteau face concesii nelimitate naţionaliştilor sârbi.

Impactul acestor evenimente a determinat efectiv guvernele occidentale să fie mai ferme. La iniţiativa Statelor Unite şi a Franţei, NATO le cere sârbilor să-şi retragă armamentul greu îndreptat spre Sarajevo. *În primăvara anului 1995 se creează, la propunerea Franţei, o Forţă de Reacţie Rapidă (FRR), menită a întări trupele de observaţie ale ONU (FORPRONU)*. Presiunile internaţionale se dovedesc multă vreme insuficiente. Forţele ONU, lipsite de un mandat clar, sunt umilite (sârbii din Bosnia iau ca ostatici, în mai 1995, 370 de „căşti albastre“) şi nu pot împiedica masacrarea şi strămutarea populaţiei (exodul sârbilor din cele două Krajina, în 1995, lichidarea sumară a musulmanilor după cucerirea satului Srebrenica, în iulie 1995).

Faptul decisiv care a dus la încetarea luptelor este *operaţiunea „Deliberate Force“, lansată de NATO şi FRR împotriva trupelor sârbe, începând din august 1995*. La Paris, pe 14 decembrie, sunt semnate acordurile de pace negociate în noiembrie, la baza aeriană Dayton (Statele Unite), între preşedinţii sârb (Slobodan Milošević), croat (Franjo Tudjman) şi bosniac (Alija Izetbegović).

Potrivit acestor acorduri, *Bosnia-Herţegovina devine acum un stat format din două entităţi autonome*: Federaţia Croato-Bosniacă (51% din teritoriu) şi Republica Sârbă (49%), cu capitala la Sarajevo, unificată sub control bosniac. FORPRONU e înlocuită cu forţele de pace internaţionale: *Implementation Force* sau IFOR (între decembrie 1995 şi decembrie 1996), urmată de *Stabilization Force* sau SFOR (decembrie 1996-mai 1998). *Tribunalul Penal Internaţional de la Haga* (funcţional din iulie 1994) *judecă* persoanele, indiferent de facţiune, care sunt acuzate de crime de război şi de crime împotriva umanităţii, în special pe responsabilii sârbi din Bosnia (Radovan Karadžić şi Ratko Mladić).

Războiul din Kosovo (februarie 1998-iunie 1999)

Devenit „aproape-republică“ prin reforma constituţională din 1974, pierzându-şi apoi autonomia politică prin noua reformă din martie 1989, Kosovo nu mai apare pe prima pagină a ziarelor occidentale în prima jumătate a deceniului nouă. Războaiele din Slovenia, Croaţia şi Bosnia ocultează problema kosovară. Aceasta, nici pe departe rezolvată, s-a adâncit şi mai mult. În iulie 1990, cei 115 deputaţi albanezi din Adunarea provincială proclamă atât egalitatea în drepturi a Kosovo în cadrul Federaţiei, cât şi statutul de „naţiune“. Cu toate că e dizolvat la ordinul Belgradului, Parlamentul din Kosovo se întruneşte clandestin.

În anii următori *ia amploare disidenţa, sub impulsul Ligii Democrate conduse de Ibrahim Rugova*. Se înfiinţează instituţii paralele, în urma unui

referendum clandestin (septembrie 1991) care consfinţeşte crearea unei republici cu un nou parlament, un preşedinte (Ibrahim Rugova, ales în mai 1992), un nou sistem de învăţământ etc. Aceste măsuri, împreună cu speranţa că, odată ce a intervenit în conflictele din Croaţia şi Bosnia, comunitatea internaţională s-ar implica şi în favoarea Kosovo, îi fac pe albanezi să-şi accepte soarta. Însă decepţia lor e pe măsură când constată că, în Acordurile de la Dayton, problema kosovară nu e nici măcar menţionată. Strategia nonviolenţei propovăduită de Ibrahim Rugova şi de partidul său e considerată ineficientă. Grupusculele care de 15 ani militau pentru o rezistenţă armată sunt dintr-odată mai bine văzute de către opinia publică albaneză. *Mişcarea Populară din Kosovo (Lëvizja Popullore e Kosovës, LPK), creată în 1993 – devenită apoi UCK capătă notorietate începând cu 1996*, prin atacuri sporadice împotriva forţelor sârbeşti, în special ale poliţiei. În anul următor, furând arme din cazărmile din Albania – aflată atunci în plin haos – UCK se întăreşte. Cauza ei se popularizează atât în Kosovo, cât şi în străinătate, ca urmare a contraofensivelor sălbatice şi sângeroase ale forţelor sârbe (atacarea satului Prekaz, la începutul lui martie 1998), care pun pe drumuri între 200 000 şi 300 000 de kosovari. Masacrul de la Obrinje, la sfârşitul lui septembrie 1998, ce apare pe prima pagină din *New York Times* şi determină trimiterea la Belgrad a americanului Richard Hollbrook, reprezintă începutul internaţionalizării conflictului. Este nevoie totuşi de un nou masacru – cel din satul Račak, la 15 ianuarie 1999 – pentru ca occidentalii să se convingă definitiv de imposibilitatea de a discuta cu Slobodan Milošević, iar în urma Conferinţei de la Rambouillet (6 februarie 1999) – la care participă şeful politic al UCK, Hashim Thaçi – *forţele NATO primesc ordinul de a bombarda Serbia în cadrul operaţiunii Forţa Aliată*, începând cu 23 martie 1999. Departe de a renunţa, forţele sârbe înmulţesc abuzurile şi „operaţiunile de epurare etnică“, cu scopul de a constrânge populaţia kosovară să fugă în Albania, Macedonia şi Muntenegru (800 000 de refugiaţi). În cele din urmă, bombardamentele NATO obligă Serbia să cedeze. Pe 9 iunie, o rezoluţie a ONU hotărăşte că provincia Kosovo, rămânând în continuare în cadrul Federaţiei iugoslave, va fi plasată sub administraţia provizorie a ONU şi sub protecţia NATO. Unul dintre principalii responsabili ai conflictului, *Slobodan Milošević, trebuie să părăsească puterea la 5 octombrie 2000*, în urma unei insurecţii populare. Acuzat de crime de către Tribunalul Penal Internaţional, e arestat la 1 aprilie 2001 şi transferat la Haga, unde este judecat începând cu 12 februarie 2002.

Impus la sfârşitul celui de-al doilea război mondial şi considerat mult timp cea mai bună soluţie pentru calmarea rivalităţilor etnice, sistemul comunist moare în Iugoslavia într-o lungă serie de conflicte sângeroase între naţiuni. *Este cea mai lungă agonie a unui regim comunist.* O agonie de 15 ani pe care Europa, prin refuzul ei constant de a interveni, a prelungit-o şi despre care nu suntem siguri încă, din păcate, că s-a încheiat.

Partea a IV-a:

Drumul spre Uniunea Europeană

Capitolul 10

Moşteniri şi memorii ale comunismului

„Dar ce fel de viitor poate avea, domnule preşedinte, cel care ignoră trecutul? Ce viitor putem construi pe nişte fundaţii din care curg râuri de sânge şi în care răsună ecoul suferinţelor?“ Aceste întrebări patetice adresate în 2005 de intelectualul Radu Portocală noului preşedinte al României, Traian Băsescu, amintesc faptul că, la mai bine de 15 ani de la executarea soţilor Ceauşescu şi de la căderea Zidului Berlinului, trecutul cel mai recent îi obsedează încă pe foştii sateliţi sovietici. În rândurile populaţiei, nelinişstea, deşi nemărturisită, este generală: resentimentul victimelor, nostalgia generaţiilor mai vechi, indiferenta tinerilor. Aceste reprezentări se amestecă şi se ciocnesc, frânând reconstrucţia noilor state. Observăm aici, cu această ocazie, acelaşi tip de fenomen constatat în ţările cu un trecut apăsător: Franţa după Vichy, Chile după Pinochet, Africa de Sud după *apartheid*, când memoria naţională nu reuşeşte să se construiască. O comunitate nu-şi poate regăsi un minim de consens decât atunci când s-a făcut lumină asupra istoriei sale recente, adică atunci când victimele şi călăii au fost identificaţi, vinovaţii denunţaţi şi pedepsiţi şi, în egală măsură, când marea majoritate a populaţiei a fost dezvinovăţită de participarea inevitabilă la regimul prăbuşit. Unele guverne postcomuniste au înţeles şi şi-au asumat acest proces al memoriei, altele nu.

Momentul adevărului?

După 45 de ani de manipulări şi dezinformări, în cursul cărora au fost negate masacre ruşinoase, cum e cel al ofiţerilor polonezi la Katîn, popoarele din fostele ţări comuniste se puteau considera îndreptăţite să ceară şi să obţină din partea noilor regimuri postcomuniste adevărul integral despre dictatura ce le fusese impusă şi ale cărei victime au fost în mod direct sau indirect. Dar cum să ajungi la acest adevăr? În multe dintre aceste state, calea cea mai scurtă, mai rapidă se pare că a fost cea a arhivelor.

Bătălia arhivelor

Prin termenul general de „arhive“ sunt desemnate, în fostele state comuniste, două mari serii de documente privind perioada contemporană: Arhivele statului şi cele ale Partidului Comunist, acestea din urmă fiind deseori mai bogate decât primele, având în vedere rolul conducător al Partidului Comunist. În euforia provocată de desatelizare, accesul la această documentaţie a fost uneori imediat şi total, însă ulterior guvernele s-au arătat mai restrictive, rămânând totuşi, de cele mai multe ori, rezonabile. În Bulgaria, de exemplu, arhivele Partidului şi ale statului au putut fi consultate în mod liber până acum zece ani.

Documentaţia cea mai sensibilă, privitoare la serviciile de poliţie politică, este inegal accesibilă şi ocupă un volum enorm. *Numai arhivele fostei Securităţi din România se întind pe 12 km liniari şi conţin două milioane de mape sau dosare!* Cele ale STASI, din fosta RDG, au 180 km de dosare! Dosarul cântăreţului contestatar Gerulf Pannach conţine, doar el, circa 15 volume, fiecare volum având, în medie, între 200 şi 400 de pagini (A. Laik)! Multe arhive au fost transferate din vechile sedii ale poliţiei ori ale Ministerului de Interne către noi structuri însărcinate cu administrarea şi, în anumite condiţii, cu comunicarea lor. Din 1992, arhivele STASI pot fi consultate în cadrul unui institut condus de pastorul Joachim Gauk (numit, pe scurt, „Biroul Gauk“). În Polonia, arhivele fostului Minister de Interne şi ale Serviciului de Securitate sunt gestionate de un Institut pentru Memoria Naţională, creat în 1999. În Ungaria, există un Oficiu pentru Istorie; în Slovacia, din 2002, un Institut al Memoriei Naţiunii, iar în România, un Consiliu Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii.

Ce poate fi consultat în aceste arhive şi cine are acces la ele? Şi în această privinţă, răspunsurile variază în funcţie de state şi de natura documentelor. Dacă *accesul la dosarele victimelor este pretutindeni neîngrădit*, cele ale ofiţerilor şi turnătorilor sunt supuse unor reglementări speciale şi, cel mai frecvent, restrictive. În fosta RDG, de exemplu, delatorii nu-şi pot citi rapoartele. În Cehia, consultarea listei cu agenţii Securităţii statului este publică şi anonimă. În Lituania, pentru a consulta dosarele agenţilor este nevoie de o autorizaţie prealabilă. În Ungaria, doar victimele, cercetătorii şi magistraţii specializaţi au acces la dosarele Oficiului de Istorie. De asemenea, trebuie să distingem între legislaţia în vigoare şi aplicarea ei. În România, dosarele – multe dintre ele distruse de către administraţia Iliescu în lunile şi în anii de după evenimentele din decembrie 1989 – sunt, în principiu, accesibile tuturor cetăţenilor, însă lucrurile nu stau chiar aşa, accesul la arhivele *Securităţii* depinzând de bunăvoinţa Serviciului Român de Informaţii. Abia în martie 2005 noul preşedinte al statului autorizează transferul documentelor către o instituţie independentă, ce are menirea de a facilita consultarea lor.

Interpretarea trecutului

În pofida distrugerilor şi a accesului restricţionat, în câţiva ani a apărut o documentaţie considerabilă asupra regimurilor comuniste. Pe moment, s-a crezut că din această masă documentară deseori inedită ar reieşi neapărat Adevărul. *Mai mult ca niciodată*, *arhivele au fost atunci personificate*, *sacralizate*: „arhivele nu mint“, arhivele demonstrează“, „arhivele mărturisesc“, s-a putut citi sau auzi în primii ani postcomunişti. Deschiderea arhivelor a fost anunţată teatral, ca şi cum era vorba de un act politic fundamental. Între fostele ţări comuniste a apărut imediat un fel de întrecere în privinţa condiţiilor de acces. Astfel că, la un moment dat, presa internaţională a declarat Slovacia „campioană a transparenţei“, a anunţat „o mare deschidere“ în Polonia şi a regretat că, în Bulgaria, trecutul „rămâne în continuare inaccesibil“. Au izbucnit polemici răsunătoare, inclusiv în Occident, afectat serios de această febră arhivistică est-europeană. Un istoric ceh refugiat în Franţa după Primăvara de la Praga, Karel Bartošek, a stârnit scandal în 1996, când a publicat, după o „plonjare“ în arhivele Comitetului Central al Partidului Comunist din Praga, o carte cu un titlu semnificativ: *Les Aveux des archives. Prague-Paris-Prague, 1948-1968*. În ea afirmă, printre altele, că faimoasa carte-mărturie a lui Arthur London, *L'Aveu*, nu e decât „o mare manipulare“; acest fapt va declanşa o dezbatere aprinsă asupra fiabilităţii arhivelor. S-a ţinut să se reamintească faptul că arhivele nu sunt în sine surse ale adevărului, specialiştii trebuind să le analizeze critic, să le verifice, să le compare înainte de a fi folosite; mai ales dacă provin de la nişte servicii secrete recunoscute pentru stăpânirea tehnicilor de manipulare.

În anii următori desatelizării şi imploziei URSS, afluxul documentar determină o rescriere a istoriei din perioada comunistă, bazată pe arhive, dar şi pe mărturii, deoarece, spre deosebire de tradiţie, *mai mulţi foşti conducători comunişti îşi publică atunci memoriile*: Edward Gierek şi Wojciech Jaruzelski în Polonia; Mátyás Rákosi în Ungaria; Alexander Dubček în Cehoslovacia; Todor Jivkov în Bulgaria.

Deşi e prea devreme încă pentru a întocmi un bilanţ al istoriografiei postcomuniste, prima impresie nu este una prea favorabilă. Potrivit lui Ghislain Garlatti, din 30 de studii despre perioada Jivkov (1954-1989) apărute în Bulgaria, multe sunt „pline de anecdote“, dar „deseori sărace în date şi în informaţii verificate“. Cea mai vândută carte (peste 100 000 de exemplare), scrisă de Kostadin Cakarov, înclină în favoarea lui Jivkov şi încearcă să-l dezvinovăţească. Începând cu anul 2000, cărţile şi articolele sunt calitativ mai bune, căci respectă regulile cercetării şi ale metodei istorice, contribuţia principală aducând-o istoricul I. Marceva.

În paralel cu producţia naţională şi uneori anterior ei, apar lucrările istoricilor străini. Se ştie, din experienţa Franţei, a cărei istorie arzătoare, cea referitoare la Vichy, a fost mai întâi răscolită de un istoric american, că cercetătorii din afara ţării pot fi mai curajoşi şi mai distanţi decât confraţii lor naţionali atunci când trebuie abordate perioade istorice controversate. Din

acest punct de vedere, *semnificativă este primirea de care a avut parte cartea coordonată de istoricul francez Stéphane Courtois, apărută în 1997 sub titlul Cartea neagră a comunismului. Procesul comunismului*. Faptul că a fost tradusă şi publicată în toată Europa de Est, cu excepţia Serbiei, Lituaniei şi Croaţiei, şi că a cunoscut un „succes imediat, ce a necesitat deseori tiraje noiČ, vorbeşte de la sine despre apetitul populaţiei pentru studiile privind trecutul comunist.

Desigur, acest interes nu e dictat de o simplă curiozitate pentru trecut ori numai de căutarea adevărului. El corespunde, conştient sau inconştient, unei dorinţe de dreptate. Într-adevăr, pentru popoarele în cauză, accesul la arhivele regimurilor comuniste nu reprezintă decât prima etapă a unui proces ce trebuie să ducă, în faza finală, la „pronunţarea rechizitoriilor, pledoariilor şi verdictelor“ (R. Portocală), pe scurt, la dreptate.

Vremea dreptăţii?

Procesul judiciar intentat de regimurile postcomuniste a avut în vedere trei tipuri de persoane: victimele, responsabilii direcţi din fostul regim şi colaboratorii.

Identificarea şi repunerea în drepturi a victimelor

Identificarea cu precizie a tuturor celor pe care regimul comunist i-a lezat, chinuit şi chiar eliminat reprezintă o sarcină complexă şi anevoioasă; cauza nu o constituie doar refuzul sau reticenţele anumitor regimuri postcomuniste, ci şi lipsa unor documente şi mărturii, precum şi diversitatea atingerilor aduse drepturilor persoanelor. Tipologia victimelor schiţată de Radu Portocală în scrisoarea deschisă adresată preşedintelui român ne oferă un bun exemplu:

> Câte fiinţe umane au murit în camerele de interogatoriu ale Securităţii şi Miliţiei? Câte au fost ucise de torţionarii zeloşi ai revoluţiei socialiste? Câte au murit în închisori, în lagăre de muncă forţată, în centrele de reeducare şi în spitalele psihiatrice? Nu ştim. Câte fiinţe umane au fost deţinute fără motiv sau din motive false în vastul univers concentraţionar al României roşii? Nu ştim. Câte fiinţe umane au fost hărţuite ani de zile şi în cele din urmă distruse de filajele terorizante şi de anchetele inutil repetate? Nu ştim. Câte fiinţe umane şi-au văzut vieţile zdrobite de către «Serviciile de cadre» – anexe ale Securităţii – sau de către filialele Partidului? Nu ştim.

Însuşi *numărul întemniţărilor, al deportărilor şi execuţiilor nu este încă bine stabilit şi complet* în arhivele acestor regimuri, renumite totuşi pentru minuţiozitatea cu care au contabilizat violenţele. Cel mai frecvent trebuie să ne limităm la estimări generale. Astfel, numărul victimelor Revoluţiei maghiare din 1956 nu este încă ştiut cu precizie. Se estimează că în timpul luptelor au

fost ucise „aproximativ“ 3 000 de persoane (două treimi în Budapesta) şi că „aproape“ 15 000 au fost rănite. Aceleaşi cifre vagi şi în cazul represiunii: peste 100 000 de persoane au fost vizate, dintre care „mai multe zeci de mii“ închise în lagăre. O singură cifră certă: cei 35 000 de maghiari care au făcut obiectul urmăririlor penale. În ciuda efortului remarcabil al câtorva istorici, multe incertitudini persistă şi asupra cifrelor privind deportarea balticilor în gulagul sovietic. „Memorandumul secret“ întocmit de şeful KGB în Letonia la 7 decembrie 1962 indică 19 359 de familii deportate începând cu 1941 (adică 60 469 de persoane), dar specialiştii letoni contestă pe bună dreptate aceste cifre, considerându-le inferioare celor reale. De asemenea, cifra globală de un milion de morţi victime ale regimurilor comuniste din statele Europei de Est – propusă de *Cartea neagră a comunismului* a lui S. Courtois – nu poate fi considerată decât o idee orientativă, o simplă aproximaţie.

În pofida dificultăţilor, unele regimuri postcomuniste au încercat foarte de timpuriu să înceapă identificarea, pentru a putea repune în drepturi victimele. În Cehia, câteva *legi privind reabilitarea în masă a condamnaţilor* au permis tribunalelor, la numai cinci ani de la căderea regimului comunist, să recunoască nevinovăţia a circa 220 000 de persoane. Mai frecvente şi mai sistematice au fost măsurile de acordare a unor compensaţii proprietarilor jefuiţi şi de a restitui pământul sau întreprinderile familiilor care le posedau înainte de naţionalizări şi colectivizări. Chiar dacă aceste măsuri au costat scump noile regimuri şi au creat probleme noi, ele au satisfăcut, incontestabil, aspiraţia la reparaţii şi repuneri în drepturi a unei părţi a populaţiei, cea care a suportat foarte greu confiscarea brutală a proprietăţii private de către statul comunist.

Identificarea şi pedepsirea responsabililor

Ideea de a-i pedepsi pe cei care au fost responsabili de excesele regimurilor comuniste era firească şi s-a impus de la sine încă de la prăbuşirea acestora. Dar îndeplinirea ei presupunea identificarea precisă a „vinovaţilor“: *până la ce nivel de responsabilitate trebuia coborât pe scara ierarhiei şi a Partidului?* Trebuiau puşi în aceeaşi oală ministrul de Interne şi gardianul din lagăr, secretarul general al Partidului şi şeful unei obscure celule de cartier? Existau suficiente dovezi (documente, mărturii etc.) pentru a-i demasca pe vinovaţi? Era capabil personalul judiciar – deseori acelaşi de dinainte de 1989 – să facă dreptate? Oare, până la urmă, efectele acestei justiţii retroactive nu ar fi mai curând devastatoare decât benefice, având în vedere implicarea – voluntară sau forţată – a unei mari părţi din populaţie în funcţionarea sistemului? Nu era mult mai urgent pentru noile regimuri să meargă înainte şi să refacă contextul social şi moral, în loc să pedepsească şi să divizeze? Oare primul gest de ruptură faţă de vechiul regim odios nu era acela de a adopta o atitudine indulgentă şi reconciliantă?

Aceste întrebări au atârnat greu, cu siguranţă, în orientarea noilor conducători spre o epurare moderată, mai ales în ţările unde căderea

comunismului fusese rezultatul unei negocieri între partidul dominant şi reprezentanţii societăţii civile. Acestea (Polonia, Ungaria) nu au cunoscut, cel puţin în perioada în care echipele de la putere erau în parte aceleaşi care negociaseră compromisul, o atmosferă de revanşă şi de răzbunare. Şi cu atât mai puţin, de altfel, dar din alte motive, acele ţări (Bulgaria, România) în care la conducere au ajuns foşti comunişti. Climatul s-a tensionat atunci când coaliţiile de dreapta au preluat puterea. În sfârşit, să adăugăm că personalitatea conducătorilor a avut un rol important. De exemplu, încă de la numirea sa în fruntea noului guvern polonez, în 1990, *T. Mazowiecki a anunţat că vrea*, *înainte de toate*, *„să şteargă cu buretele“ trecutul; la fel*, *Václav Havel în Cehia*.

Faptul că o parte din noua elită politică a fost defavorabilă urmăririi penale sistematice împotriva foştilor membri ai Partidului Comunist nu a împiedicat demararea unor anchete pentru stabilirea responsabilităţii lor într-un anumit număr de chestiuni grave: procese, operaţiuni de represiune etc. Pentru ca aceste urmăriri penale să poată fi iniţiate, a fost necesară modificarea legislaţiei în vigoare. *În Polonia*, *câteva amendamente aduse unei legi din aprilie 1984 privind crimele hitleriste au aşezat comunismul în aceeaşi categorie cu fascismul* şi au definit crimele staliniste ca fiind „abuzuri împotriva indivizilor sau a grupurilor, comise de autorităţile comuniste sau inspirate ori tolerate de ele în perioada anterioară datei de 31 decembrie 1956“. În Cehia se adoptă în 1993 o lege privind „ilegalitatea regimului comunist şi împotrivirea faţă de acesta“. Un Birou de documentare şi de anchetă, funcţionând la Praga şi având 90 de angajaţi, a primit puteri depline pentru a cerceta şi descoperi „crimele comunismului“ comise între 1948 şi 1989. Însă, până în 1997, numai 98 de persoane fuseseră date în judecată ca urmare a anchetelor întreprinse de acest organism.

Un bilanţ sumar al acţiunii judiciare postcomuniste arată că, *în ceea ce-i priveşte pe cei mai înalţi demnitari, doar câţiva dintre ei au fost sancţionaţi*, şi încă şi mai puţini cu severitate. Excepţia o reprezintă, desigur, *Nicolae Ceauşescu*, condamnat la moarte (şi executat pe 25 decembrie 1989) de către un Tribunal militar excepţional, care l-a acuzat de moartea a 60 000 de persoane, de furtul şi de distrugerea bunurilor publice, precum şi de tentativa de a fugi pentru a recupera banii depuşi în bănci străine. *Miloš Jakeš* şi *Jozef Lenárt,* foşti membri în Biroul Politic al Partidului Comunist ceh, acuzaţi de înaltă trădare pentru colaborarea cu URSS în 1968, au fost arestaţi şi apoi eliberaţi. În Polonia, *generalul Jaruzelski*, fost ministru al Apărării, fost prim-ministru şi fost secretar general al Partidului Comunist, disculpat în 1996 de către Parlament de responsabilitatea constituţională a promulgării legii marţiale, va compărea prima dată în faţa justiţiei în 1998, sub acuzaţia de a fi ordonat deschiderea focului asupra muncitorilor de la Gdańsk şi Gdynia în decembrie 1970, dar procesul lui a fost amânat de mai multe ori pentru cercetări suplimentare, astfel că a început efectiv abia în mai 2001. Cu 1 100 de martori chemaţi la bară şi cu un rechizitoriu însumând 400 de pagini, procesul va dura ani de zile. În Albania, *Ramiz Alia*, succesorul lui Enver Hodja, a fost condamnat în 1994 la 8 ani de închisoare, dar a fost eliberat în anul

următor. Arestat din nou în februarie 1996 pentru „genocid şi crime comuniste“, este încă o dată eliberat în luna octombrie a anului următor. *Erich Honecker*, fostul prim-secretar al Partidului Comunist est-german, acuzat de înaltă trădare, conspiraţie anticonstituţională, abuz de putere şi corupţie, a fost judecat, dar, îmbolnăvindu-se de o tumoare canceroasă, a fost încarcerat numai câteva ore în ianuarie 1991 şi apoi eliberat din motive de sănătate. Transportat ilegal în Rusia, este retrimis la Berlin, unde va fi întemniţat în iulie 1992. Procesul lui a început în noiembrie, dar în ianuarie 1993 este declarat inapt pentru a fi judecat, din cauza problemelor de sănătate, astfel că zboară câteva ore mai târziu la Santiago de Chile, unde moare în mai 1994. În ceea ce-l priveşte pe *Todor Jivkov*, colegul său bulgar, şi el a fost foarte menajat. Inculpat pentru abuz de putere, corupţie şi incitare la ură naţională, a primit 7 ani de închisoare în septembrie 1992, dar, arestat la domiciliu, este eliberat în septembrie 1995 şi achitat în februarie 1996.

De asemenea, au fost trimişi în judecată miniştri; citǎm ca exemple: fostul ministru polonez de Interne Czeslaw Kiszłak, acuzat de complicitate la masacrul minerilor din decembrie 1981; omologul său ceh, František Kinel, condamnat în 1992 pentru abuz de putere; fostul ministru est-german al Apărării, generalul Kessler; fostul preşedinte al Consiliului de Stat şi şeful armatelor est-germane, Egon Krenz, condamnat în august 1997 la şase ani şi jumătate de închisoare.

În legătură cu aceste urmăriri penale din perioada postcomunistă, se pot face trei observaţii. În primul rând, trebuie să subliniem din nou că ele vizează doar o parte infimă a foştilor responsabili. În al doilea rând, dacă exceptăm cazul cuplului Ceauşescu, *ne frapează pedepsele moderate* şi excepţionala indulgenţă în aplicarea lor. În sfârşit, observăm că acţiunile în justiţie s-au concentrat asupra celor mai înalte personalităţi ale Partidului şi în special asupra responsabililor poliţiei politice – Jaroslaw Daniel (Cehia), colonelul Adam Humer (Polonia) etc. – mai ales asupra acelora din perioadele în care represiunea a fost mai dură: imediat după război, la începutul instaurării comunismului şi în timpul evenimentelor din 1956 în Polonia şi Ungaria, din 1968 în Cehoslovacia, din 1981 în Polonia.

Neutralizarea colaboratorilor

Dacă raţiunea îi îndemna pe noii guvernanţi să limiteze acţiunea Justiţiei la câţiva responsabili ai vechiului regim, le-a părut imperativ, în schimb, să epureze cadrele din administraţie care se puseseră cu cel mai mare zel în slujba comunismului şi în special colaboratorii dovediţi ai poliţiei politice. Pentru a desemna acest proces de eliminare a funcţionarilor indezirabili, s-a făcut apel la un vechi cuvânt latin, „*lustratio“*, ce numea la Roma actele de purificare rituală şi de reconciliere.

Cehoslovacia a fost prima ţară care a adoptat o lege (1991) ce interzice accesul la funcţiile publice – şi la un mandat electoral – a persoanelor care au colaborat cu poliţia politică sau care au avut responsabilităţi importante în

cadrul Partidului Comunist. Pentru a verifica trecutul candidaţilor, o comisie numită de către Ministerul de Interne consultă listele găsite în arhive şi acordă un „certificat negativ“. Dacă cineva nu-l obţinea, nu putea ocupa nici o funcţie în administraţie, magistratură, mass-media sau armată (mai sus de gradul de colonel). În total, în 1999, au fost astfel îndepărtate din funcţiile publice 10 000 de persoane.

În fosta RDG, o instituţie oficială – „Biroul Gauk“ deja menţionat – înzestrată cu importante mijloace umane şi financiare a primit oficial sarcina de a întocmi o statistică a persoanelor care au colaborat cu fosta STASI. Aproximativ două milioane de persoane s-au adresat Biroului pentru a afla dacă erau vizate sau nu de lustraţie. *În Polonia, procedura introdusă a fost mai puţin salutară*; în diverse momente, au circulat, în scopuri politice, liste parţiale cu colaboratori sau pretinşi colaboratori. În vara anului 1992, ministrul de Interne a divulgat numele a 66 de personalităţi care, între 1945 şi 1990, ar fi fost „angajate“ de către Serviciile de Securitate; printre ele, Lech Wałesa, pe care un tribunal îl va declara mai târziu nevinovat. Sub presiunile puternice ale dreptei, principala lege poloneză a fost adoptată în aprilie 1997. Ea a creat un Tribunal al lustraţiei, menit să verifice dacă „persoanele ce au ocupat funcţii publice“ au colaborat sau nu cu „organele Securităţii statului“ între anii 1944 şi 1989. Legea nu cerea ca aceste persoane să-şi dea demisia, ci numai să-şi recunoască public colaborarea. În 1999, 23 000 de persoane şi-au depus declaraţiile de lustraţie; doar 300 au mărturisit că au colaborat cu serviciile speciale ale statului comunist; un mic număr dintre ele îşi vor pierde postul sau funcţia. Polonia a fost ţara în care lustraţia a luat o formă „foarte violentă“ şi a prilejuit un *adevărat război între partide sau în interiorul partidelor* (L. Kuk).

În Ungaria, lustraţia a fost impusă din 1994 pentru anumite posturi de răspundere (ministere, parlament, judecători etc.). Pe Internet au început să circule liste cu „colaboratori“, însă problema principală s-a dovedit a fi numărul mare de documente distruse de către Serviciile de Securitate. În noiembrie 1989, un locotenent-colonel din poliţia politică a avertizat mass-media că din 110 000 de dosare de racolare, 100 000 fuseseră arse! Ţinându-se cont de lacunele existente în fişiere, „legea interogării“, care în 1994 prevedea eliminarea din 10 000 de posturi, a fost restrânsă în cele din urmă la cele mai înalte 540 de posturi.

În cele trei state baltice, întrucât poliţia politică sovietică luase cu ea dosarele în 1991, a fost mai dificilă găsirea unor probe ale colaborării, astfel că s-a trecut la o epurare cu caracter etnic. Legile privind cetăţenia, cum e cea adoptată de Estonia în februarie 1992, îi îndepărtează pe indivizii care au lucrat pentru KGB şi pentru Armata sovietică. Au fost astfel excluse 500 000 de persoane alogene, în majoritate ruşi. În Letonia vecină, o măsură de acelaşi tip, adoptată în noiembrie 1993, care limita accesul străinilor la dobândirea cetăţeniei (în special al rusofonilor), a provocat nemulţumiri şi proteste (martie 1998) din partea celor excluşi. În Lituania, începând cu 1999, foştii colaboratori KGB trebuie să se prezinte în faţa unei comisii publice în termen de şase luni; după expirarea acestuia, colaborarea lor este adusă la cunoştinţa

opiniei publice.

În concluzie, diferitele procedee de epurare, mai curând imperfecte, au dat naştere unor tensiuni puternice în multe foste state comuniste, în special în Polonia. Nu putem decât să regretăm că dublul lor obiectiv – aflarea adevărului şi restabilirea dreptăţii – nu a avut mai mult succes, în condiţiile în care începea un proces de reconstruire a memoriei.

Timpul amintirilor

Cu ce rămân din comunism popoarele care au trăit mai bine de 40 de ani sub stindardul lui? În domeniul complex al reprezentărilor mentale, răspunsurile istoricului nu pot fi decât prudente şi plurale, atât de diferite au fost situaţiile ţărilor şi persoanelor.

Memoria oficială

Memoria pe care o putem numi oficială este cel mai uşor de circumscris, deoarece, indusă de puterea existentă, se exprimă prin măsuri publice şi concrete: adoptarea de noi drapele, de noi imnuri naţionale, de noi programe şcolare, de noi nume de străzi şi de spaţii publice, de noi sărbători, de noi figuri pe bancnote etc. Totuşi, instaurarea acestei memorii oficiale depinde foarte mult de majorităţile politice, când conciliante faţă de vechiul regim comunist, când ostile lui. În Polonia, dacă Guvernul Mazowiecki a încercat, aşa cum am spus, să limiteze reglările de conturi, şapte ani mai târziu, în 1997, lucrurile s-au schimbat total după victoria coaliţiei conservatoare (*Akcja Wyborcza Solidarność – Unia Wolnosci*, Alianţa Electorală Solidaritatea – Uniunea pentru Libertate, ASW-UW), care s-a arătat însetată de răzbunare şi a intenţionat să facă din perioada comunistă o paranteză istorică ruşinoasă.

Primele acţiuni publice au constat în *distrugerea simbolurilor materiale ale regimurilor comuniste*. De cele mai multe ori, aceste operaţiuni au fost spontane şi concomitente cu căderea regimurilor. În seara de 9 noiembrie 1989, în faimosul Zid al Berlinului au fost făcute câteva spărturi. În anul următor, autorităţile germane decid să dărâme complet cei 43 km ai Zidului, cu excepţia a şase porţiuni păstrate pentru rememorare pe *Bernauer Strasse* şi pe *Mülhenstrasse*, unde 118 artişti din 21 de ţări au realizat o frescă. Cărămizi din zid sunt vândute la bucată, cu atât mai scumpe cu cât sunt desenate cu graffitti!

Statuile idolilor regimului comunist figurează printre primele ţinte ale opozanţilor. Ele sunt deseori dărâmate spontan în bucuria populară, cum se întâmplă cu cele ale lui Lenin la Bucureşti (martie 1990) şi Tirana (iunie 1991); dacă nu, se ocupă de asta noile guverne: Steaua Roşie este coborâtă de pe acoperişul Parlamentului maghiar în februarie 1990; la Berlin, colosala statuie a lui Lenin (19 m înălţime, 400 t), opera lui Nikolai Tomski, e demontată în

noiembrie 1991, în ajunul celei de-a doua aniversări a căderii Zidului. Această campanie de distrugere capătă o amploare atât de mare, încât unele capitale, precum Praga, merită de-acum numele de „oraşe cu statui luate“, căci nu există piaţă sau scuar fără un soclu gol!

În acelaşi spirit, municipalităţile au început, după prăbuşirea regimurilor comuniste, *să schimbe numele străzilor*. În Estonia, ca în multe alte ţări, bulevardul Lenin din Tallinn devine bulevardul Rävala, bulevardul Marx – bulevardul Söle etc. Străzile dedicate memoriei comuniştilor estoni îşi schimbă şi ele numele (Kreuski devine Kentmani, Tömbi devine Vimsi etc.) şi deseori îşi recapătă denumirea de dinaintea anilor ’40. În Polonia, observă L. Kuk,

> nu mai există pieţe sau străzi cu nume de „apărători ai Stalingradului“, ai „Armatei Roşii“, de mareşali sovietici care au comandat trupe în Polonia pe durata războiului; de asemenea, nu mai există nume cu date ale eliberării oraşelor poloneze de sub ocupaţia germană etc. Cimitirele sovietice sunt abandonate, monumentele comemorative cad deseori în ruină.

Manualele de istorie au făcut şi ele obiectul unei reactualizări complete. Astfel, manualul redactat de J. Harna şi R. Fišer, editat în 1998 la Praga şi acoperind lunga perioadă de la urcarea pe tron a împărătesei Maria Tereza a Austriei, în 1740, până la proclamarea Republicii Cehe, la 1 ianuarie 1993, consacră puţin mai mult de jumătate (52%) anilor de după independenţă (1918). Era comunistă nu e deloc neglijată, autorii acordându-i 38,4% din perioada 1918-1992. De asemenea, nu se observă nici „supralicitarea“ contestaţiei regimului comunist, de vreme ce numai 6,7% din paginile perioadei 1918-1992 abordează Primăvara de la Praga şi 8,26% sfârşitul comunismului. Dar faptele importante şi iniţiatorii contestaţiei sunt clar menţionaţi atât în text, cât şi în iconografie: fotografii cu A. Dubček, cu tânărul Jan Palach, cu V. Havel, cu invazia sovietică sau cu vizitele lui Gorbaciov şi Ioan Paul al II-lea. O pagină îi este dedicată Chartei 77. Numărul personalităţilor citate în lucrare este suficient ca să demonstreze voinţa de echilibru a autorilor. Dacă Tomáš Masaryk, fondatorul şi primul preşedinte al statului, ca şi succesorul său E. Beneš sunt citaţi de 37 de ori, V. Havel de 13 ori şi A. Dubček de 11 ori, trebuie spus că nici liderii comunişti nu sunt ocoliţi; G. Husák e menţionat de 14 ori, iar Klement Gottwald de 18 ori.

În mod similar procedează manualul lituanian de istorie editat în 2000 pentru învăţământul primar, elaborat de R. Laužikas, G. Mackevičius şi K. Mickevičius. El trece prin toată istoria ţării, de la preistorie până în zilele noastre, scoţând în relief toate momentele ei cruciale şi cele mai prestigioase elite (scriitori, artişti, sportivi etc.). Penultimul capitol (17 pagini, adică 13,3% din întreg) e consacrat ocupaţiilor, a URSS şi a Germaniei naziste, între 1939 şi 1987. Ultimul capitol (13 pagini, adică 10,2%) schiţează drumul spre „a doua independenţă“, acoperind perioada 1988-1991. Îl ilustrează numeroase fotografii cu mitinguri, manifestaţii, acţiuni ale mişcării *Sajūdis*, precum şi cu represiunea, cu manifestanţi însângeraţi, baricade, poliţişti şi tancuri ameninţătoare.

Aceste câteva exemple, care reflectă voinţa noilor regimuri de a nu refula sau şterge un trecut care a marcat, în bine sau în rău, istoria naţională, nu trebuie să ne amăgească. *Gestionarea memoriei oficiale este departe de a fi senină şi lipsită de manipulări.* Cel mai bun exemplu ni-l oferă înfiinţarea anevoioasă a Institutului Memoriei Naţionale din Polonia. Preşedintele Kwaśniewski a propus în octombrie 1997 înfiinţarea unor „Arhive ale cetăţenilor“, însă dreapta refuză, optând în 1998 pentru un Institut al Memoriei Naţionale care să îndeplinească mai multe obiective: conservarea arhivelor istorice (în special a dosarele persoanelor persecutate în perioada comunistă), promovarea cercetării ştiinţifice şi pedagogice a trecutului, precum şi facilitarea lustraţiei. Înfiinţarea acestui institut a stârnit numeroase polemici, legate mai ales de numirea conducerii lui, de dispariţia anumitor „documente sensibile“ din arhivele din Gdańsk şi Varşovia şi de oportunitatea unei „vânători de vrăjitoare“ tardive. Polonia ne oferă un exemplu foarte ilustrativ al aventurilor reconstruirii unei memorii naţionale, pe care Leszek Kuk a studiat-o în mod remarcabil. Potrivit istoricului polonez, noul discurs oficial de după 1989, îndeosebi cel difuzat în perioadele dominate de formaţiunile de dreapta, se caracterizează prin câteva aserţiuni de bază:

– *statul polonez din perioada interbelică merită numai elogii*.

> Câştigurile şi consecinţele pozitive ale funcţionării sale interne – scrie Kuk – i se datorează numai lui, în timp ce rătăcirile şi eşecurile sunt minimalizate sau primesc o interpretare care le justifică şi le legitimează; în schimb, impulsurile şi factorii de dezvoltare proveniţi din exterior sunt subestimate sau depreciate. Renaşterea statului polonez în 1918 e prezentată ca rodul suferinţei şi efortului naţional, încununarea unor încercări mai mult decât centenare. Fără teama caricaturizării, catastrofa din septembrie 1939 devine astfel, dimpotrivă, opera forţelor străine, ostile şi chiar duşmane, rămânând cu totul în afara modelelor şi valorilor la care aderau naţiunea şi societatea poloneze.

– *între stalinism şi nazism*, *analogiile sunt numeroase*.

> În pofida unor remarcabile lucrări poloneze – observă L. Kuk – care, cu mult înainte de 1939, fixau evoluţia bolşevismului în anumite tradiţii specifice ruşilor, reflecţia asupra fenomenului sovietic tinde azi să arate că acesta reprezintă chipul ascuns, al doilea plămân, dacă nu simpla reflectare a naţional-socialismului german. Strâns legate, cele două regimuri se aseamănă atât prin multe analogii între proiectele lor politice, cât şi prin puternica similitudine a metodelor şi mijloacelor lor de acţiune, dar şi mai mult prin costul politic şi social imens al aplicării proiectelor, în special prin numărul exorbitant al victimelor respective.

Germania nazistă şi Rusia stalinistă ar avea o responsabilitate cel puţin egală în declanşarea celui de-al doilea război mondial, iar pentru un autor ca Viktor Suvorov, Stalin l-ar fi împins pe Hitler la război. În ceea ce priveşte

perioadele de ocupaţie a Poloniei, cele două state s-ar fi comportat identic în teroare şi barbarie: ciuma hitleristă i-ar fi urmat holerei ruse.

– *regimul comunist polonez din perioada Republicii Populare (1948-1989) este condamnabil în toate privinţele*. „Potrivit detractorilor ei, perioada Republicii Populare constituie un corp străin, fără precedent şi complet izolat în trecutul ţării.“ (L. Kuk) Regimul instaurat a depins integral de URSS. Bazându-se pe indivizi „cu calităţi politice, intelectuale şi morale foarte reduse“, el a apărut de timpuriu ca fiind nereformabil şi, de altfel, nu a făcut niciodată obiectul unor proiecte reformatoare de amploare. Dacă regimul s-a menţinut atât timp, s-a datorat exclusiv coerciţiei şi terorii. Mai ales în expresia ei cea mai radicală, noua memorie oficială poloneză, creată de coaliţiile de dreapta, se dovedeşte a fi foarte apropiată de discursul foştilor militanţi anticomunişti.

Memoria rezistenţei faţă de comunism

Din Ţările Baltice până în România, între 1987 şi 1991 s-au constituit asociaţii la iniţiativa victimelor sistemului comunist, victime care, cel mai frecvent, au militat pentru răsturnarea lui. De la inaugurarea unor plăci comemorative la organizarea de expoziţii, aceste organizaţii private nu au scopul exclusiv de a păstra memoria anticomunismului; ele vor, de asemenea, să participe la istoria perioadei, prin publicarea unor *cărţi de calitate*. *Centrul pentru Studierea Genocidului şi a Rezistenţei Poporului Lituanian*, cu sediul la Vilnius, oferă o paletă largă de lucrări, multe fiind reeditări ale unor opere interzise în perioada comunistă, dar şi traduceri. La fel, *Institutul Naţional pentru Studiul Totalitarismului* de la Bucureşti publică documente despre persoanele persecutate în perioada comunistă, cum ar fi dicţionarul *Biserica întemniţată. România 1944-1989*, editat în 1999, care oferă scurte biografii ale preoţilor aruncaţi în închisori şi lagăre în intervalul 1944-1989. În Slovenia, un intelectual, Drago Jančar, organizatorul unei expoziţii despre realităţile erei comuniste (Ljubljana, 1998), a publicat peste puţin timp o consistentă lucrare colectivă: *Faţa ascunsă a lunii. Scurtă istorie a totalitarismului în Slovenia, 1945-1990*, cu o versiune prescurtată în limba engleză.

Alături de cărţi şi expoziţii – asupra cărora vom reveni – unul dintre mijloacele privilegiate ale acestei „memorii a rezistenţei“ este *televiziunea*, eliberată brusc de servituţile totalitare. În Polonia, potrivit lui L. Kuk, televiziunea publică a devenit foarte repede domeniul combatanţilor din vechea opoziţie anticomunistă, în primul rând al sectoarelor ei radicale. Ea pare să-şi fi asumat dificila sarcină de a distruge moştenirea epocii comuniste în toate domeniile, inclusiv memoria istorică. Metoda adoptată era foarte simplă. Toate aspectele şi elementele trecutului recent, care au fost ignorate, subestimate şi respinse de educaţia istorică a societăţii supravegheate de puterea comunistă, s-au transformat de pe o zi pe alta în elemente respectabile, demne de a fi răspândite şi urmate.

S-au înfiinţat tot felul de asociaţii menite a cinsti memoria rezistenţei faţă

de regimul comunist. Numeroase mai ales în România, ele au sedii în majoritatea oraşelor şi, uneori, ca la Timişoara, într-un magazin în vitrina căruia sunt expuse fotografii din timpul luptelor şi trofee (drapelul perioadei Ceauşescu, având decupate secera şi ciocanul). Asociaţiile, grupate într-o „Uniune Naţională a Organizaţiilor Revoluţionare din Decembrie 1989“, au iniţiat de cele mai multe ori amplasarea unor *plăci comemorative* pe soclurile statuilor sau pe case. Pe strada Timotei Cipariu din Timişoara, pe clădirea Bisericii reformate în care a predicat pastorul Tökés şi a cărui evacuare anunţată a provocat o manifestaţie decisivă, se găseşte următoarea inscripţie: „De aici, pe 15 decembrie 1989, a pornit Revoluţia pentru abolirea dictaturii“. Pe faţada Operei din oraş există două plăci ce poartă inscripţiile: „Pe 20 decembrie 1989, în această clădire s-a constituit Frontul Democrat din România, care a transformat revolta începută la Timişoara în Revoluţie, i-a dat un program şi a proclamat Timişoara oraş liber. 20 decembrie 1999“ şi „Tuturor celor care – mulţi sau puţini – veţi călca odată pe urmele paşilor noştri, amintiţi-vă că am fost generaţia din 1989 care am avut un singur gând: România“. În celelalte oraşe româneşti, scena unor tulburări semnificative în 1989 (Sibiu, Iaşi, Braşov etc.), numele victimelor figurează pe plăci comemorative. În Bucureşti, aproximativ o sută de nume sunt înscrise pe imobilul televiziunii „în memoria martirilor căzuţi în luptele pentru apărarea televiziunii şi a Revoluţiei din 1989“. În Piaţa Revoluţiei există un monument foarte modest, înconjurat de flori, care îi omagiază pe „eroii luptei anticomuniste dintre 8 noiembrie 1945 şi decembrie 1989“. Câţiva metri mai departe, pe actualul sediu al Senatului, o placă aminteşte că „din această clădire, fostul sediu al Comitetului Central al PCR, pe 22 decembrie 1989, la ora 12, dictatorul a fost alungat de oameni curajoşi, care i-au redat poporului român demnitatea şi libertatea“. În concluzie, România este un bun exemplu de ţară în care eşecul memoriei oficiale asupra perioadei comuniste a stimulat memoria opozanţilor.

Fără a atinge un nivel atât de obsesiv ca în România, şi în celelalte foste state comuniste se constată voinţa de *a perpetua amintirea acţiunilor disidenţei şi ale rezistenţei*. În Piaţa Wenceslas din Praga, un mic monument – înconjurat şi el de flori – îl evocă pe tânărul Jan Palach, cel care şi-a dat foc, pe 16 ianuarie 1969, în semn de protest faţă de ocuparea ţării sale de către trupele Pactului de la Varşovia. La Gdańsk (Polonia), la intrarea în şantierele navale, au fost ridicate, încă din 1981, trei cruci înalte, cu ancore în partea superioară şi cu o stelă mare dedicată victimelor represiunii din timpul revoltelor din 1970-1971, pe care sunt gravate numele tuturor muncitorilor care şi-au găsit moartea atunci. Într-o piaţă din Kaunas (Lituania), printre dalele de marmură este inserată o placă discretă, în locul unde şi-a dat foc, la 14 mai 1972, tânărul Romas Kalanta (19 ani), în semn de protest faţă de ocuparea ţării sale de către Uniunea Sovietică. Tot în Kaunas, lângă catedrală, o statuie în mărime naturală îl omagiază pe cardinalul Vincentas Sladkevičius, figură remarcabilă a „Bisericii tăcerii“ din Lituania. La Vilnius, în cimitirul principal, un vast „perimetru“ special le este dedicat celor 17 persoane căzute „pentru independenţa Lituaniei“ în cursul confruntărilor din ianuarie şi iulie

1991. La Tallinn (Estonia), pe o dublă placă rectangulară pusă pe faţada Casei Stenbocki pot fi citite numele elitelor estone care au căzut victime ale terorii comuniste.

Alte iniţiative, cel mai adesea private, merg dincolo de ridicarea unor stele comemorative şi organizează *expoziţii permanente* şi *muzee*, cu obiecte şi fotografii ce vor să arate deopotrivă duritatea puterii comuniste şi eroismul societăţii civile. Fără a ne propune să fim exhaustivi, vom menţiona doar cinci instituţii de acest gen: două în Riga (Letonia) – *Muzeul Ocupaţiei* şi *Muzeul Baricadelor*, a treia în Vilnius (Lituania) – *Muzeul Victimelor Genocidului*, a patra la Gdańsk (Polonia) – *Muzeul Solidarność* şi ultima, *Casa terorii*, la Budapesta.

Două dintre aceste muzee au fost create în 1992-1993 (Muzeul din Vilnius şi *Muzeul Ocupaţiei* din Riga), în timp ce *Muzeul Baricadelor* (Riga) a fost inaugurat abia în august 1998, iar *Casa Terorii* (Budapesta) în februarie 2002. Nu cunoaştem data inaugurării *Muzeului Solidarność,* vizitat de noi în mai 2001. Exceptând *Muzeul Baricadelor* din Riga, adăpostit într-o casă particulară din centrul oraşului, celelalte instituţii ocupă locuri simbolice: la Gdańsk, clădirea şantierelor navale în care au fost semnate Acordurile din august 1980; la Vilnius, fostul Palat al Justiţiei din epoca ţaristă, reconvertit succesiv în sediu al NKVD, Gestapo şi KGB; la Riga, un imobil din perioada sovietică, ridicat în anii ’70 pentru a comemora sprijinul pe care l-au adus soldaţii letoni Partidului bolşevic în anii 1917-1920; la Budapesta, pe strada Andrássy nr. 60, sediul succesiv al partidului fascist maghiar (crucile cu săgeţi) şi al poliţiei politice din regimul stalinist.

Toate aceste muzee sunt administrate de către fundaţii private: *Solidaritatea* la Gdansk; *Comitetul baltic american din Cleveland*, la Vilnius; *Fundaţia participanţilor la baricadele din 1991*, la Riga; *Fundaţia pentru cercetarea istoriei şi societăţii în Europa Centrală şi de Est*, în Budapesta. Principalele surse de venit ale acestor diverse asociaţii le reprezintă donaţiile (primite în special de la cetăţeni străini – Statele Unite, Canada etc.) şi sumele provenind din vânzarea biletelor de intrare în muzee. Se întâmplă ca autorităţile publice să participe la unele cheltuieli. Astfel, la Riga, statul finanţează întreţinerea clădirii în care se află *Muzeul Ocupaţiei*.

Dintre cele cinci muzee menţionate, doar unul singur are un obiectiv general: *Muzeul Ocupaţiei*; celelalte patru s-au axat pe teme foarte specializate: istoria mişcării *Solidarność* (Gdańsk), reconstituirea săptămânii zise a Baricadelor (Riga), atrocităţile regimurilor fascist şi comunist în Ungaria (Budapesta), represiunea instaurată de puterile ocupante (Vilnius). Începem cu ultimul o scurtă descriere a acestor locuri importante ale memoriei rezistenţei:

– ideea directoare ce caracterizează *Muzeul Victimelor Genocidului* din *Vilnius* este de a demonstra continuitatea represiunii şi a ferocităţii ei în perioadele sovietice şi în perioada nazistă. Amplasat într-un loc ce a adăpostit serviciile de poliţie politică nazistă şi sovietică, muzeul simbolizează, prin însăşi istoria clădirii, continuitatea şi permanenţa terorii. Puternic impresionat

de atmosfera lugubră a culoarelor şi celulelor, vizitatorul nu dă nici o atenţie cronologiei foştilor stăpâni ai locului. Faptul că celulele reci, aproape lipsite de aer şi cu ziduri pline de umezeală, au fost păzite de gardieni sovietici sau nazişti, faptul că torţionarii care înfometau, torturau sau ucideau (într-o celulă specială, ale cărei ziduri păstrează urme de gloanţe) au ascultat de ordinele Gestapoului, ale NKVD sau NKGB/MGB/KGB… are aici prea puţină însemnătate. În acest infern, vizitatorul nu se gândeşte decât la victime, la miile de patrioţi pentru care clădirea a reprezentat, în cel mai bun caz, anticamera lagărului de concentrare, dar cel mai frecvent anticamera morţii. Pe zidurile culoarelor şi în gheretele de gardă sunt afişate fotografii şi documente ce le permit vizitatorilor să atribuie ororii chipuri şi cifre. 456 000 de persoane (adică o treime din populaţia adultă a Lituaniei) au fost arestate, întemniţate, deportate sau executate între 1940 şi 1958. Femeile şi copiii reprezentau trei sferturi dintre deportaţi în perioada 1941-1953. Numărul exact al victimelor continuă să rămână necunoscut, ocupanţii străduindu-se să şteargă urmele concrete ale crimelor înfăptuite, aşa cum demonstrează, păstraţi la vedere într-o sală, sacii cu documente secrete pe care KGB le-a trecut prin maşina de tăiat hârtie înainte de a pleca din ţară;

– la *Gdańsk (Polonia)*, expoziţia îşi propune să retraseze „căile libertăţii“ parcurse de *Solidarność* pentru a pune capăt regimului comunist. Înainte de a intra în clădirea ce adăposteşte expoziţia, vizitatorul trece prin două porţi simbolice: una semnifică rezistenţa muncitorilor din şantierele navale, iar cealaltă respingerea „utopiei marxiste“. De la bun început, regimul comunist este criticat şi ridiculizat. Într-adevăr, ajungând în prima sală de expoziţie, vizitatorul se găseşte uluit în faţa unui magazin alimentar din anii ’70: pe tejghea, un cântar vechi şi o casă de marcat desuetă; în lunga vitrină frigorifică, abia dacă se văd un litru sau doi de lapte, bucăţi firave de brânză…; în spate, pe etajere, câteva sticle de limonadă sau de suc. Evident, această reconstituire vrea să-l plaseze pe vizitator în atmosfera de penurie din acea epocă a Poloniei. Însă partea esenţială a expoziţiei nu are în vedere Polonia comunistă, ci naşterea, dezvoltarea şi victoriile mişcării *Solidarność*. În standuri modeste sunt reproduse localurile clandestine în care militanţii tipăreau broşuri şi afişe. În vitrine sunt expuse bastoane, căşti şi scuturi ale poliţiei. Vizita se încheie în holul unde au fost semnate, în august 1980, acordurile ce autorizau crearea Solidarităţii. În spatele mesei, o fotografie uriaşă îi arată pe semnatari, iar în vitrină, ca o bijuterie, străluceşte impozantul stilou cu care Lech Wałesa a parafat documentul. În cursul vizitei mai pot fi vizionate filme şi diapozitive;

– la Riga, *Muzeul Baricadelor* aminteşte oarecum de spiritul celui dedicat Solidarităţii. Desigur, cadrul e mai banal (casă burgheză) şi mult mai puţin potrivit evocării actelor de rezistenţă decât marile hale ale docurilor din Gdansk, chiar dacă muzeul e situat în plin centru istoric al oraşului, la doi paşi de Catedrala Sfânta Maria, chiar în cartierul unde au avut loc manifestaţiile din ianuarie 1991. În trei camere dintr-un vechi apartament sunt expuse machete (reprezentând poziţiile baricadelor din 20 ianuarie 1991 în diferite puncte ale oraşului), hărţi, bare de lemn şi de fier (de acelaşi tip cu cele folosite pentru

baricade), diverse obiecte (megafoane, lămpi electrice, eşarfe etc.) care le-au servit sau le-au aparţinut manifestanţilor. De asemenea, vizitatorii pot urmări şi un film. Discursul ghidului din muzeu, ca şi cel al responsabilului Fundaţiei insistă pe diversitatea socială a manifestanţilor şi îndeosebi pe strategia lor:

> Există – ne precizează directorul – anumite puncte comune cu evenimentele din Ungaria din 1956 şi cu cele din Cehoslovacia din 1968. Însă există o diferenţă fundamentală: la Riga, manifestaţiile sunt paşnice; oamenii nu vor să se bată, ci doar să exprime voinţa unui întreg popor de a descuraja forţele ce caută să sugrume elanul naţional

– Un alt muzeu, aflat tot la Riga, la câteva sute de metri de *Muzeul Baricadelor*, îşi propune obiective mult mai ambiţioase. Într-adevăr, *Muzeul Ocupaţiei din Letonia* are în vedere toată perioada dintre 1940 şi 1991, în cursul căreia, li se aminteşte de la început vizitatorilor, Letonia „a fost sub ocupaţia a două puteri totalitare: de două ori sub Uniunea Sovietică şi o dată sub nazismul german“. De-a lungul acestor 51 de ani, se poate citi în remarcabilul ghid propus vizitatorilor, „aproximativ o treime din populaţie a pierit ori a fost exilată ca urmare a politicii de asasinate şi de genocid, a operaţiunilor de război şi a tratamentului inuman aplicat în gulag“. Având la dispoziţie o clădire foarte spaţioasă, recurgând la cele mai recente tehnici de prezentare muzeografică şi diversificând la maximum suporturile documentare (fotografii, ziare, desene, filme, obiecte, reconstituiri ale barăcilor din gulag etc.), muzeul propune o evocare de ansamblu a diferitelor ocupaţii. O cronologie strictă coordonează vizita: prima ocupaţie sovietică (1940-1941); ocupaţia Germaniei naziste (1941-1945); a doua ocupaţie sovietică, subîmpărţită în patru perioade: „teroarea stalinistă, 1944-1953“, „dezgheţul şi naţional-comunismul în Letonia, 1953-1959“, „industrializarea şi colonizarea ţării, 1959-1985“, în sfârşit, „spre renaşterea naţională şi independenţă, 1985-1991“. Dintre miile de documente adunate, cele mai tulburătoare sunt cele care se referă la gulagul sovietic. Nimic nu a fost neglijat pentru evocarea bietului „zek“[19], de la vagonul care îl transporta şi până la baraca ce-l aştepta în Kazahstan sau în Siberia. Au fost colectate obiecte mărunte din viaţa de zi cu zi: numărul matricol cusut pe haine, masca de tifon confecţionată artizanal pentru protecţia împotriva temperaturilor coborând până la minus 40 °C, gamela şi lingura de aluminiu, minele de creion păstrate şi ascunse cu grijă, rarele scrisori sau ziare ajunse în Occident. Umbra bieţilor eroi din *Arhipelagul Gulag* pluteşte apăsătoare peste expoziţie, mai ales dacă ne aducem aminte de rândurile pe care Soljeniţân le consacră deportării popoarelor baltice;

– La *Budapesta*, *Casa Terorii*, situată într-un imobil cu trei etaje reconstruit special, a fost concepută ca un imens memento care, de la subsol la ultimul etaj, derulează în faţa vizitatorilor – cu ajutorul celor mai moderne tehnici (muzică ambientală, filme, ecrane tactile etc.) – diferitele aspecte ale terorii din epocile fascistă şi comunistă. Vizitatorii sunt întâmpinaţi de tunul

[19] Denumirea familiară a deţinutului din gulag, prescurtare a cuvântului *zacliucionnii* („internat“, „încarcerat“). (n.tr.)

unui tanc sovietic T-54. La subsol, celulele (reconstruite după relatările foştilor prizonieri), împreună cu şase spânzurători reamintesc cele mai sumbre clipe din acest loc. La etaj, sălile de expoziţie zugrăvite în gri şi roşu sunt consacrate unor teme precise: Crucile cu săgeţi; AVH, poliţia politică şi principalul instrument al terorii din perioada comunistă; gulagul; represiunea; întemniţarea. O impresionantă „sală a victimelor“ încheie vizita.

Aceste cinci muzee degajează un anumit număr de idei directoare ale „memoriei rezistenţei“. Una dintre cele mai clare, repetată atât la Riga, cât şi la Vilnius, este punerea pe picior de egalitate – din cauza atrocităţilor comise – a comunismului şi nazismului. Ambele sisteme sunt descrise ca aparţinând aceleiaşi familii totalitare, însetate în egală măsură de cuceriri, încălcând fără scrupule toate drepturile naţiunilor şi comportându-se cu o sălbăticie egală în materie de represiune. *În Ţările Baltice, mesajul este foarte limpede: ocupaţiile şi execuţiile au fost de acelaşi tip în epoca sovietică şi în cea nazistă*. Singura diferenţă a constat – ca la Vilnius – în schimbarea numelui organizaţiei represive (NKVD, Gestapo, MVD, KGB). Aceeaşi amestecare şi în Polonia, unde,

> în viaţa politică de după 1989 şi în noua educaţie istorică a societăţii, se observă o puternică tendinţă generală de a pune semnul egal între Reich-ul lui Hitler şi Uniunea Sovietică a lui Stalin, ba chiar întregul URSS (1917-1991) (L. Kuk).

Un alt laitmotiv al acestor expoziţii este genocidul. În timp ce în Franţa cuvântul este *defacto* rezervat exclusiv exterminării evreilor de către nazişti, el îşi recapătă semnificaţia generală în muzeele din Riga şi Vilnius, muzee ce insistă pe distrugerea metodică a popoarelor baltice atât de către nazişti, cât şi de către sovietici. Cuvântul „genocid“ este folosit la singular, ca pentru a sublinia şi mai puternic faptul că nu există două acţiuni diferite de distrugere, ci că naziştii şi sovieticii au urmărit un scop comun.

Nu este lipsit de interes, după vizitarea acestor muzee, să observăm termenii precişi ce-i desemnează pe responsabilii nenorocirilor care au marcat istoria recentă a acestor cinci ţări. „Germania naţional-socialistă“ şi „Uniunea Sovietică“ sunt termenii cel mai frecvent folosiţi în Ţările Baltice. În schimb, la Muzeul din Gdańsk sunt stigmatizaţi comunismul şi comuniştii.

Să subliniem, în sfârşit, o altă caracteristică a „memoriei victimelor“: valorizarea puternică a rolului pe care l-a jucat rezistenţa faţă de diferitele regimuri de ocupaţie şi de colaborare. Prezentată îndeosebi sub forma ei paşnică, precum *Solidarność* în Polonia sau Mişcarea Baricadelor la Riga, lupta este descrisă ca fiind la fel de inegală precum cea dintre David şi Goliat, dar, ca în Biblie, o câştigă în final cel mai slab. Mişcările de disidenţă apar astfel ca pârghii ce au contribuit decisiv la dezagregarea sistemului sovietic. Expoziţia de la Gdańsk reaminteşte limpede că acele „căi ale libertăţii“ pe care s-a înscris *Solidarność* în august 1980 au dus în mod logic la 1989 şi la sfârşitul regimului comunist.

Deşi aceste muzee – frecventate de elevi de gimnaziu şi de liceu –

participă considerabil la formarea memoriei populaţiei, ele nu sunt singurele instituţii dedicate istoriei recente a ţărilor respective. Unele ceremonii comemorative reamintesc periodic episoade ale acesteia, prin inaugurarea unor expoziţii, numirea unor străzi, acordarea de decoraţii etc. În Polonia, s-a creat o formă originală de comemorare, ce constă în *reunirea actorilor unui important eveniment din trecut şi în confruntarea punctelor lor de vedere*. S-au organizat două manifestări de acest tip: unul, în apropiere de Varşovia, la Jachranka, în noiembrie 1997; iar celălalt, în Statele Unite, la Universitatea din Michigan, în aprilie 1999. Cea dintâi a adus faţă în faţă protagonişti şi martori ai decretării legii marţiale de către generalul Jaruzelski, pe 13 decembrie 1981: responsabili din fosta Uniune Sovietică (printre care comandantul-şef al Pactului de la Varşovia şi şeful de stat-major), ultimii trei secretari generali ai Partidului Comunist Polonez (inclusiv generalul Jaruzelski), foşti membri *Solidarność* şi foşti consilieri ai preşedinţilor americani J. Carter şi R. Reagan. Dezbaterea a scos la iveală mai ales dezacordul dintre foştii responsabili sovietici şi generalul Jaruzelski. Acesta din urmă s-a străduit să respingă ideea că fusese „omul sovieticilor“ şi că planificase împreună cu ei o intervenţie militară. Potrivit lui, „starea de război nu ducea nicăieri. Era o hibernare în aşteptarea trecerii spre o altă epocă, în care ar fi fost posibile schimbări“. Altfel spus, 1981 pregătea 1989 în acelaşi mod în care unii susţin că, pentru Franţa, 1940 pregătea 1944.

La „masa rotundă“ comemorativă de la Michigan nu a apărut nimic nou şi decisiv, însă, cu toate că acest tip de manifestări îl dezamăgesc pe istoric (din cauza rarităţii informaţiilor noi), în schimb dezvăluie *mecanismele prin care înşişi protagoniştii reconstruiesc istoria*. Cazul lui Jaruzelski este exemplar. Prin publicarea *Memoriilor* sale, prin numeroase intervenţii şi printr-un dialog deschis cu foştii militanţi ai *Solidarność* – îndeosebi Adam Michnik – el a reuşit să-şi recontureze complet imaginea şi s-o impună în Polonia şi în lume. A ştiut să profite cum nu se poate mai bine de voinţa consensuală a majorităţii poporului polonez, exprimată clar în primii ani de după căderea comunismului, şi să-şi atribuie rolul (priceput şi necunoscut) al unui fel de „mediator“ sau de „translator“, datorită căruia s-ar fi putut trece de la vechiul la noul regim. Relativa sa reuşită confirmă, dacă mai era nevoie, eficacitatea intervenţiei protagoniştilor în elaborarea memoriei şi îi reaminteşte istoricului preocupat de perioada recentă de miile de capcane ce se găsesc în necesara, dar delicata operaţiune de colectare a mărturiilor.

Memoria nostalgică

În opoziţie cu această voinţă de a păstra din trecutul comunist numai aspectele cele mai crude şi mai sumbre, s-a dezvoltat o memorie pozitivă, care se străduieşte, dimpotrivă, să selecteze câştigurile incontestabile şi momentele importante ale trecutului. Acest cult reuneşte deopotrivă persoanele care au nostalgia trecutului personal trăit în contextul comunismului, cele care regretă, din motive ideologice şi politice, dispariţia sistemului şi cele care au fost dezamăgite şi afectate de noile orientări liberale.

Aceste regrete se manifestă în diferite moduri: de la simpla izbucnire de furie a unui şofer de taxi din Bucureşti, care bombăne cu ciudă: „Trăiam mai bine pe vremea lui Ceauşescu!“, până la adunarea câtorva mii de adepţi în faţa mausoleului lui Tito, pentru comemorarea morţii sale; sau chiar până la inaugurarea, în 2005, a unui site de Internet intitulat „Republica Titoslavia“, ce-şi propune „să-i strângă pe oamenii din întreaga lume care împărtăşesc ideile lui Tito, în special coexistenţa paşnică“. Fenomenul a fost observat cu precădere în fosta RDG, unde, pentru a-l desemna, s-a creat neologismul „*ostalgie“*. După căderea Zidului, apariţia unor expoziţii, romane sau filme exprimă interesul arătat de mulţi germani pentru viaţa trăită sub regimul comunist. Mai multe expoziţii de pictură la Weimar, Nürnberg şi îndeosebi la Berlin, în toamna anului 2003, au demonstrat că, în pofida canoanelor artistice foarte restrictive ale sistemului comunist şi a hărţuirii multor creatori, existau curente artistice de calitate, care nu erau obligatoriu diferite de cele vestice. În mod similar, unii scriitori (Claudia Rusch, Jana Hensel etc.) şi-au câştigat astăzi un public larg povestind cu sinceritate speranţele şi decepţiile tinereţii lor în universul comunist. Însă cea care a popularizat cel mai mult valul de „ostalgie“ care, de câţiva ani, a lovit Germania, este cinematografia. În *Fatherland*, apărut în 1987, cineastul britanic Ken Loach descrie tribulaţiile cântăreţului angajat est-german (jucat de Gerulf Pannach, care a trăit el însuşi această situaţie), sfâşiat între Est (unde guvernul comunist îl persecută) şi Vest (al cărui capitalism sălbatic îl respinge). În *Cele trei vieţi ale Ritei Vogt* (2000), Volker Schlondorff abordează exilul forţat al unui terorist din Facţiunea Armata Roşie de cealaltă parte a Zidului. Alte filme (*Insesizabilul*, de Oskar Roehler, *Berlin is in Germany*, de Hannes Stöhr sau *Grill Point*, de Andreas Dresen) oferă mărturii despre zilele din noiembrie 1989 şi despre problemele de adaptare ale foştilor cetăţeni ai RDG la viaţa occidentală. Totuşi, filmul care a contribuit cel mai mult la înţelegerea dezorientării resimţite de germanii din Est după căderea Zidului este *Goodbye Lenin*, de Wolfgang Becker, apărut în 2003. Cu mult umor, regizorul arată că, în ciuda tuturor tarelor (printre care minciuna permanentă şi omniprezenţa poliţiei politice), regimul ştiuse să inducă idealuri şi valori care îl depăşesc şi îl transcendă, şi pe care Occidentul, cangrenat de goana exclusivă după câştig, este incapabil să le ofere. Pe scurt, faimosul Zid nu separa, aşa cum se spunea şi se credea, o lume întunecată de o lume strălucitoare.

Departe de a fi o simplă stare melancolică, această privire nuanţată şi,

uneori, de-a dreptul pozitivă asupra anilor comunişti nu e specifică doar fostelor cadre şi foştilor militanţi ai defunctului partid dominant. *Potrivit unui sondaj realizat în Polonia în 1994, aproape 40% dintre persoanele întrebate apreciau pozitiv guvernarea fostului Partid*; iar în mai 1998, 42% dintre polonezii chestionaţi susţineau că „se trăia mai bine“ în regimul comunist decât în perioada actuală. Succesul înregistrat în Lituania de Partidul Democrat al Muncii (fost comunist) în 1992, când a câştigat 73 dintre cele 141 de locuri în Parlament, sau de Algirdas Brazauskas, fostul prim-secretar al Partidului Comunist, la alegerile prezidenţiale; de asemenea, victoria BSP (*Balgarska Socialisticeska Partija*, Partidul Socialist Bulgar, fostul Partid Comunist) în Bulgaria, la alegerile legislative din 1994; sau câştigarea alegerilor prezidenţiale din Polonia, în anul următor, de către Aleksander Kwaśniewski, fost ministru în perioada comunistă, sunt tot atâtea avertizări împotriva unei interpretări maniheiste a trecutului recent din aceste ţări est-europene.

Dificultăţile economice, rata foarte ridicată a şomajului, îngrijorarea faţă de viitor, adânca decepţie provocată de incapacitatea primelor guverne postcomuniste de a îmbunătăţi nivelul de trai, slaba încrede în liberalism etc. Iată elemente care alimentează această nostalgie pentru trecut. *Noile partide comuniste*, *refăcute de cele mai multe ori sub altă denumire*, *au ştiut să profite cu pricepere de decepţiile şi neliniştile populaţiei*. Ele recrutează adepţi îndeosebi din trei categorii: vechile cadre şi vechii militanţi ai fostelor partide comuniste, partea cea mai vârstnică a populaţiei (pensionarii, care sunt marii perdanţi ai reformelor), cât şi membrii fostei nomenclaturi, reconvertiţi în oameni de afaceri. Din această cauză se spune, de exemplu, că BSP (fostul Partid Comunist din Bulgaria) este partidul „bunicuţelor roşii“ şi al „telefoanelor mobile roşii“. Aceste partide nu arată nici un complex faţă de trecut. În general, ele aruncă responsabilităţile cele mai mari asupra foştilor secretari generali (Jivkov, Honecker etc.) sau asupra URSS, considerându-se victime. Astfel, ele se erijează cu atât mai uşor în purtătoare de cuvânt ale excluşilor, defavorizaţilor şi perdanţilor postcomunismului. PDS (*Partei des Demokratischen Sozialismus*, fostul Partid Comunist din fosta RDG), foarte influent la Berlin, Rostock, Magdeburg, e descris ca „un grup unit“, „o comunitate de destin“, dominat de o puternică nostalgie a RDG, „constituit într-o reţea solidară şi animat de un violent resentiment împotriva occidentului şi a Germaniei de Vest“ (Patrick Moreau).

Celelalte memorii

Deşi există, într-adevăr, în toate fostele ţări comuniste, un „război al memoriilor” (Liliana Deianova) între descendenţii comunismului şi cei care l-au combătut, nu trebuie să ne limităm atenţia la aceste două grupuri extreme. Fiecare individ, fiecare familie, fiecare categorie socială şi fiecare generaţie posedă propriile sale reprezentări ale trecutului recent, mult mai nuanţate şi mai complexe decât arată rezultatele electorale reductive.

Dacă privim filmele, romanele sau mărturiile personale, constatăm că rareori viziunea globală asupra perioadei comuniste este exclusiv negativă. Pentru politologul Marta Tuikova, *regimul comunist nu e perceput doar ca o perioadă de represiune; el a fost şi o perioadă de modernizare a societăţii şi a statului*, sinonimă pentru mulţi bulgari cu mobilitatea socială şi cu îmbunătăţirea nivelului de trai. În conştiinţa colectivă coexistă două moduri de interpretare a trecutului: comunismul ca negare a drepturilor şi libertăţilor sau ca paradis pierdut al unei lumi organizate de către providenţa statală.

În această reprezentare a trecutului, generaţiile cele mai vechi nu pot face abstracţie, bineînţeles, de propria lor implicare, fie că a fost directă, entuziastă şi adâncă, fie ca rod al oportunismului sau necesităţii. În măsura în care a existat o participare oricât de redusă la funcţionarea regimului, judecarea imparţială a acestuia din urmă devine dificilă. În plus, chiar dacă nu a existat nici un fel de colaborare, faptul de a fi trăit în interiorul sistemului a lăsat urme evidente în mentalităţi şi în comportamente. Într-adevăr, puterea totalitară nu numai că domină subiecţii, dar „se (şi) sprijină pe ei“. Într-un stat ca Cehia, unde după 1989 ruptura cu trecutul a fost totuşi una dintre cele mai clare din fostele democraţii populare, Catherine Peron remarcă existenţa (pe lângă grupurile de simpatizanţi comunişti) a unor *reprezentări ce ţin de vechile moduri de gândire*:

> Dacă încercăm să analizăm semnificaţia ce i se conferă, de exemplu, termenului de democraţie, acceptat de toată lumea, se dovedeşte că el nu are acelaşi conţinut ca în Occident. Democraţia este definită preponderent în termeni economici. Bunăstarea materială, prosperitatea şi stabilitatea sunt valorile care i se atribuie, mai mult decât pluralismul, libertatea sau drepturile omului. Prin aceasta, reprezentările cehilor se întâlnesc cu cele ale cetăţenilor din restul ţărilor central şi est-europene.

Această *moştenire mentală a comunismului* sovietic va dura încă multă vreme:

> La începutul anilor ’90 – afirmă Richard Backis, fost ambasador al Lituaniei – credeam că e nevoie de zece ani. În 2003 încă nu suntem pregătiţi, chiar dacă observ o evoluţie pozitivă. Această moştenire are rădăcini foarte adânci. Peste patru decenii de sovietizare fac ravagii. O convalescenţă durează tot atât cât boala însăşi. Generaţii întregi au fost educate în acest sistem. Din fericire, în toate statele-satelit şi în Ţările Baltice mai există câteva referinţe, adică persoane care au cunoscut perioada precedentă.

Dacă vrem să înţelegem mai bine comportamentele şi unele dificultăţi ale fostelor state comuniste de a se integra în Uniunea Europeană, trebuie – lăsând la o parte orice determinism rigid – să ţinem seama de moştenirea pe care au primit-o.

Capitolul 11

Tripla provocare a intrării în Uniunea Europeană

Căutând un nume potrivit pentru transformarea radicală a sistemului politic şi socio-economic din nouă foste state comuniste (Estonia, Ungaria, Letonia, Lituania, Polonia, RDG, Slovacia, Slovenia şi Cehia), survenită la sfârşitul anilor ’80, istoricul ezită între mai multe cuvinte. Termenul „tranziţie“ – cel mai folosit la ora actuală pentru a desemna trecerea acestor ţări de la un regim la altul – nu scoate suficient în evidenţă rapiditatea şi profunzimea evoluţiei. Cel de „conversiune“, care îi este uneori preferat, are meritul de a sugera că e mai puţin vorba de o schimbare intrinsecă ce urmăreşte să corecteze disfuncţionalităţile unui sistem, ci mai mult de aderarea – făcută cu fervoare – la un alt sistem considerat ideal. Totuşi, conceptul care ni se pare că exprimă cel mai bine răsturnarea completă ce a afectat aceste diverse state, de la ieşirea de pe orbita sovietică până la intrarea lor în Uniunea Europeană, rămâne cel de „revoluţie“, deoarece redă atât profunzimea şi globalitatea schimbărilor (economice, politice, sociale), cât şi rapiditatea lor. Vocabula „revoluţie“ lasă însă în afară o altă particularitate. Deşi schimbările au fost iniţiate de populaţie sau, în orice caz, de elitele celor nouă ţări, ele au fost ghidate şi controlate de o putere externă. Uniunea Europeană a fost principalul motor al schimbării, făcând din ea condiţia indispensabilă pentru primirea noilor state în cadrul ei. Particularitatea aceasta explică uimitoarea rapiditate şi simultaneitate a celor nouă revoluţii, pe care conducătorii ţărilor le-au trăit ca pe adevărate provocări, dar în acelaşi timp subliniază vulnerabilitatea procesului condus, în parte, din exterior.

Provocarea economică: de la economia planificată şi colectivistă la economia liberalizată

Primatul economiei şi terapia de şoc

Popoarele est-europene aşteptau de la desatelizare în primul rând o îmbunătăţire a nivelului şi a condiţiilor de trai. Aşa cum rezumă cu realism un

jurnalist ceh,

> căderea comunismului a fost provocată nu de aspiraţia populaţiei spre democraţie, ci de criza economică [...]. Atunci când bogatul Occident a recomandat propria teorie a modernizării, prezentată în primul rând ca o reformă economică, puţini polonezi, unguri sau cehi au ezitat. Toţi voiau să facă parte din această Europă în care pot avea o casă şi un BMW în garaj... (Petr Holub, Respekt, februarie 1998).

Noile elite conducătoare împărtăşeau fascinaţia pentru economie, convinse că aceasta era cheia schimbării. Noua societate la care aspirau cu toţii nu putea fi decât rodul direct al noii economii. Aşadar, prioritatea priorităţilor era aceea de a începe reforme structurale fundamentale, pe care numai specialiştii în economie le puteau îndeplini.

> Astfel că, foarte repede – explică economistul Jérôme Sgard – încă din primele săptămâni ale anului 1990, militanţii fostelor opoziţii democratice, unii tocmai ieşiţi din închisoare, au încredinţat iniţiativa şi o bună parte din legitimitatea lor *unui grup restrâns de specialişti în economie, cu angajamente politice deseori destul de discrete*. Aceştia s-au închis pentru luni de zile de activitate frenetică în masivele clădiri ce adăpostesc, de la Varşovia la Sofia, băncile centrale şi ordonatorii Planului. Desigur, Parlamentele, puterile regionale sau municipale, actorii sociali şi iniţiativele individuale, fără de care, evident, nu s-ar fi întâmplat nimic, şi-au „făcut mai departe treaba“.

Experţii FMI şi ai Uniunii Europene sunt printre cei mai ascultaţi specialişti însărcinaţi cu definirea şi impulsionarea marilor direcţii ale reformei. Reforma ministrului Balcerowicz din Polonia, realizată după sfaturile economistului american Jeffrey Sachs şi ale experţilor internaţionali, obţine astfel aprobarea FMI, care acordă şi un împrumut de un miliard de dolari.

Reformele structurale inspirate de specialiştii în economia liberală sunt radicale şi efectuate într-un ritm foarte rapid, aşa încât publicul întru câtva euforic apreciază greu, la început, efectele reale ale măsurilor ce se succedă şi se amestecă întruna. În Cehoslovacia, de pildă, reforma începe în 1991 prin liberalizarea preţurilor la produsele cu amănuntul (provocând o creştere a lor cu 60%), urmată de vânzarea la licitaţie a 40 000 de magazine, concomitent cu anunţul restituirii către 18% din populaţie a uzinelor şi bunurilor imobiliare confiscate în 1948. Totodată, cehii descoperă consumul de masă, mai întâi în Occident şi apoi în propria ţară, odată cu apariţia primelor supermarketuri şi cu importul masiv de maşini de ocazie occidentale. Însă beţia lor – ca şi a celorlalte popoare est-europene – nu durează mult. Ochii li se deschid atunci când constată *efectele devastatoare ale anumitor decizii*: căderea producţiei după liberalizarea preţurilor sau creşterea puternică a şomajului în momentul privatizărilor. Această fază de recesiune pe care o provoacă „terapia de şoc“ impusă de economişti este dureroasă şi lungă, de obicei mai mulţi ani, în timpul cărora veniturile populaţiei scad, cei mai afectaţi fiind funcţionarii, pensionarii şi şomerii.

> Rezultatul [planului Balcerowicz în Polonia] – rezumă Richard Danilowicz, fost sindicalist – un dezastru social. Potrivit statisticilor, puterea de cumpărare a polonezilor s-a diminuat cu 30% în doi ani, 1990-1991, în condiţiile în care era deja foarte scăzută în vechiul regim. Şomajul a ajuns la două milioane de persoane. A apărut frica.

În Slovenia, indicele productivităţii scade la 82,1% în 1992 faţă de 1989. Deşi „nivelul cel mai de jos al recesiunii, ca şi al moralului reformatorilor“ (J. Sgard) este atins în 1992 în ţări ca Polonia, revigorarea se produce la date şi cu amplitudini foarte diferite, în funcţie de state şi de sectoarele economiei. În Cehia, entuziasmul pentru noua economie se prăbuşeşte prima oară în 1996:

> Banca Centrală a redus volumul monedei aflate în circulaţie la fel de brutal cum guvernul a diminuat bugetul – îşi aminteşte, patru ani mai târziu, jurnalistul Bohumil Pecinka. Odată încheiată sărbătoarea creditului, începe a doua etapă a tranziţiei, pe care o putem numi anii de sfârşit ai visului: naţiunea revine la mărunta ei viaţă de valori sigure, moştenire amestecată a monarhiei austro-ungare şi comunismului. Numărul societăţilor înscrise în registrele comerţului scade, mulţi întreprinzători sunt mulţumiţi că se pot întoarce la statutul de salariaţi, serviciile publice reîncep să atragă lume, iar economia „gri“ înfloreşte. Marele joc Monopoly s-a încheiat, societatea e restructurată *(Reflex*, iulie 2000).

Dificultatea de a întocmi un bilanţ general îşi are cauza în caracterul global al reformei. Aceasta s-a tradus prin demontarea şi *restructurarea completă a aparatelor economice* din cele nouă ţări. Din punct de vedere financiar, noile echipe de la putere au trebuit să reducă brusc cheltuielile publice pentru a echilibra bugetul, să adopte o politică monetară restrictivă, să asigure libera convertibilitate a monedei naţionale şi să coordoneze reorganizarea sectorului bancar. Cazul Ţărilor Baltice demonstrează dificultatea unei atari restructurări. Criza din 1992-1995 face ca, în Estonia, numărul băncilor să scadă de la 41 la 6 (dintre care două ocupă acum 85% din piaţă), iar în Lituania duce la privatizarea totală a sectorului bancar, deţinut în proporţie de aproape 90% de către investitori străini.

Privatizarea întreprinderilor, decisă repede, are rezultate foarte inegale, în funcţie de cum e realizată: prin metoda numită „a cupoanelor“ acordate muncitorilor, care pun întreprinderile în mâinile unor cooperative deseori lipsite de dinamism; sau prin vânzarea activelor cu plata în numerar, fapt ce permite preluarea întreprinderilor de către investitori (deseori străini) mai pricepuţi să le gestioneze. Luând act de aceste realităţi, state ca Letonia sau Lituania, care iniţial adoptaseră metoda privatizării prin cupoane, optează la mijlocul anilor ’90 pentru metoda prin licitaţie. În Slovenia, alegerea modelului de privatizare provoacă polemici aprinse. Propunerea lui Jeffrey Sachs, fost consilier al prim-ministrului federal Ante Marković, de a se face o împărţire cu „bonuri“ şi „cupoane“ se loveşte de cea a economiştilor sloveni, printre care Jože Mencinger, care doresc o ruptură clară de autogestiune. Bineînţeles, investitorii străini sunt foarte atenţi la diferitele tipuri de privatizare.

Intrarea masivă a străinilor în noile structuri economice ale celor nouă ţări reprezintă, în sine, o adevărată revoluţie. Ea provoacă tot felul de tensiuni între ţările concurente, dar şi cu investitorii naţionali. Nu este aici locul să dezvoltăm importanţa investiţiilor străine directe (prescurtat ISD); dorim numai să subliniem rolul capital pe care au ajuns să-l joace, în câţiva ani, în economia celor nouă state. Suma lor, în creştere constantă după 1995, ajunge deja în anii 1998-2000 (exceptând Ţările Baltice) la aproximativ 8% din PIB-ul mondial. Printre statele cele mai căutate figurează Ungaria, de departe principalul beneficiar, urmată de Cehia şi Polonia. Potrivit datelor furnizate de Institutul de Economie din Viena – şi reluate de François Bafoil – *proporţia capitalului străin în investiţiile industriale este de 25% în Ungaria*, *30% în Cehia şi 36% în Polonia*. În Estonia, el reprezintă peste 50% din activele din industrie şi servicii. În general, sectorul în care ISD sunt cel mai prezente îl constituie echipamentele de transport, inclusiv automobilele (Audi în Ungaria, Volkswagen în Cehia, Renault în Slovenia etc.), care asigură un sfert din ISD slovace şi cehe şi o zecime din ISD maghiare. De asemenea, produsele agroalimentare, petrolul, chimia şi masele plastice atrag o parte dintre ele. Să adăugăm că Germania se situează în fruntea investitorilor, cu 40% din totalul investiţiilor realizate de Uniunea Europeană.

Este evident că această intruziune masivă a sporit dependenţa Europei de Est faţă de Occident şi, dacă ţinem cont de internaţionalizarea marilor concerne occidentale, a făcut aceste ţări mai vulnerabile faţă de riscurile globalizării; dar, în acelaşi timp, trebuie să recunoaştem că regiunile est-europene care nu au atras investiţii străine stagnează sau regresează.

Sectoare sinistrate

Cu mult înainte de implozia petrecută în 1989-1991, două sectoare ale economiei din ţările est-europene se află într-o situaţie critică: industria grea şi agricultura colectivizată, care reprezentau stâlpii de bază ai sistemului economic stalinist.

Criza industriei grele – având cauze deopotrivă structurale şi conjuncturale – este una dintre cele mai constrângătoare moşteniri primite de regimurile postcomuniste. Având în vedere numărul locurilor de muncă pe care le asigura această industrie, orice reconversie sau, cu atât mai mult, orice închidere devine o problemă de stat, cu rezonanţe umane foarte adânci. Într-adevăr, în majoritatea bazinelor miniere şi siderurgice se înregistrează reduceri drastice de personal. În regiunea Luzaţia, numărul locurilor de muncă scade în zece ani de la 111 000 la 15 000; în Silezia, numărul minerilor scade cu mai mult de două treimi: de la 387 900 (1990) la 128 000 (2002); în Moravia şi în bazinul Ostrava, de la 181 000 la 35 000 etc. Nu e greu să ne închipuim deruta acestor oameni care, muncind în industrii-cheie şi în locuri din care autorităţile comuniste făcuseră simbolul puterii regimului, cum e Hoyerswerda, din fosta RDG, sperau că se află pentru totdeauna la adăpost de spectrul şomajului.

Guvernele postcomuniste se orientează spre *diverse modele de reconversie*, pe care sociologul François Bafoil le împarte în patru tipuri: un model de inspiraţie germană (experimentat în fosta RDG şi în Ungaria), bazat pe o „intensă cooperare între autorităţile publice, organizaţiile sindicale şi întreprinderile private“ şi al cărui scop major este asigurarea unei pregătiri şi a unui nou loc de muncă pentru salariaţii intraţi în şomaj; al doilea model, aplicat în Silezia Inferioară şi în Moravia, de influenţă franceză şi inspirat din modalităţile de restructurare industrială utilizate în Lorena şi în regiunea Nord-Pas-de-Calais, se sprijină pe o agenţie regională specializată în asistenţa acordată pentru crearea de firme şi căutarea de locuri de muncă. Al treilea model – „hibrid“ – îmbină ajutorul internaţional (mai ales european) cu iniţiativele locale. În ceea ce priveşte al patrulea tip, el e aplicat exclusiv în Silezia. În această regiune, care în 1990 asigura încă 20% din PIB-ul Poloniei, autorităţile politice ezită multă vreme să intervină, impresionate de manifestaţiile muncitoreşti, şi preferă să nu şocheze oamenii, amânând măsurile dureroase. Abia în 1998, iminenta aderare la Uniunea Europeană obligă guvernele să înceapă restructurări de mare amploare, foarte costisitoare în termeni de locuri de muncă. De la 147 000 în 1990, numărul salariaţilor ajunge la 30 000 un deceniu mai târziu. Foarte afectată, populaţia din aceste regiuni miniere şi siderurgice se refugiază în nostalgia unui trecut parţial mitificat şi formează grosul partidelor de stânga, în special al fostelor partide comuniste.

Şi la sate, situaţia foarte critică din timpul comunismului se agravează după căderea lui, spre surprinderea opiniei publice occidentale, care îşi închipuia că decolectivizarea şi reprivatizarea ar duce, ca în China lui Deng Xiaoping, la rezolvarea problemelor majore şi la relansarea producţiei agricole. Dar nu a fost aşa. Cei mai mulţi dintre ţăranii care şi-au recuperat doar câteva hectare (deseori mai puţin) şi care nu dispuneau de utilajele necesare, vândute de către cooperative, vin să îngroaşe *rândurile*, *şi aşa majoritare, ale micilor proprietari*. Aceştia nu au absolut nici un mijloc de a-şi moderniza minuscula gospodărie şi de a satisface nevoile unei familii tot mai mari, având în vedere faptul că tinerii îşi găsesc cu greu locuri de muncă în zonele industriale. Într-un atare context, mica proprietate ţărănească devine un „refugiu“. În Lituania, de exemplu, în 2002, ţăranii reprezentau încă între 16 şi 25% din populaţie; mulţi dintre ei sunt mici proprietari, cum e familia pe care am întâlnit-o întâmplător în iulie 2002, compusă dintr-un cuplu şi doi copii, şi care, la 50 km de Kaunas, îşi încropeşte existenţa pe o exploataţie de 3 ha, recuperată după Independenţă de la fostul colhoz. Venitul principal îl aduc laptele, merele şi păsările vândute la piaţă. Furtul calului, petrecut cu câteva zile înaintea întâlnirii noastre, este o adevărată catastrofă pentru ei, deoarece, folosit pentru transport şi arat, animalul era un element-cheie al gospodăriei. În Polonia, situaţia nu este, în ansamblu, foarte diferită. La sfârşitul anilor ’90, 27% din populaţia activă lucrează încă în agricultură (care produce doar 6% din PNB). Chiar dacă, la presiunile Uniunii Europene, între 1988 şi 1997 numărul exploataţiilor scade cu 5,8%, la această dată mai existau încă două milioane, cu o suprafaţă medie de 8 ha, jumătate având sub 5 ha. Multe

rămân conduse de persoane în vârstă, ale căror pensii le asigură o parte din venituri, şi lucrate de membri ai familiei ce muncesc, parţial sau temporar, în sectorul meşteşugăresc sau industrial din centrele urbane învecinate.

În celelalte state (Ungaria, *Cehia*, *Slovacia etc.), reducerile numărului de active ţărăneşti sunt mult mai drastice.* Deşi se menţin fermele private, se creează şi mari exploatări industriale şi cooperatiste (peste 50 de salariaţi), în care posturile de decizie sunt ocupate de foşti responsabili ai structurilor colectiviste din perioada comunistă.

> Toţi au ştiut – explică F. Bafoil – să-i atragă de partea lor, în grade diverse, pe foştii cooperatori, foarte fericiţi că pot obţine un venit de pe pământul pe care nu-l puteau exploata. Cu această ocazie, au avut loc multe fraude, iar modalităţile de conducere autoritare, fără nici un respect pentru drepturile cooperatorilor, au rămas la ordinea zilei. Multe dintre fostele cadre tehnice au devenit astfel şefi de gospodărie recunoscuţi pentru competenţele lor profesionale.

În această perioadă, străinii (francezi, de pildă, în Polonia) cumpără exploataţii întinse, pe care încearcă să le modernizeze şi să le rentabilizeze. ISD în agricultură – reprezentând circa 12% din totalul ISD şi intrate masiv mai ales în Ungaria – se orientează spre piaţa agroalimentară (lactate, tutun, bere, dulciuri etc.) şi atrag marile concerne internaţionale (Danone, Philip Morris, Saint-Louis etc.).

Aşadar, deşi reorganizarea în curs a sectorului agricol îşi are „câştigătorii“ ei, ea se dovedeşte dureroasă (în ciuda ajutorului acordat de Uniunea Europeană, în special prin programul SAPARD) pentru milioanele de mici proprietari aflaţi într-o situaţie foarte precară şi, mai ales, de salariaţi agricoli, care, până la căderea comunismului, lucrau în ferme de stat şi s-au trezit brusc fără loc de muncă şi fără nici o resursă.

Rateuri şi derive

Ar fi incorect să apreciem în mod exclusiv negativ politica dusă de statele Europei de Est în perioada de tranziţie. Au loc evoluţii considerabile în domenii cheie. Reechilibrarea balanţei comerciale, scăderea sensibilă a ratei inflaţiei, creşterea PIB etc. Dovedesc o ameliorare notabilă a situaţiei lor. Însă aceste progrese şi câştiguri nu trebuie să mascheze preţul ridicat cu care au fost plătite. „Aducerea la acelaşi nivel“ a diferitelor state pentru integrarea lor în Uniunea Europeană, conjugată cu globalizarea, a determinat o degradare serioasă a condiţiilor de viaţă pentru o mare parte din populaţie.

Unul dintre cele mai negative efecte ale restructurării economiilor este *precaritatea crescândă a muncii* din fiecare ţară. Desindicalizarea masivă de după căderea comunismului şi fărâmiţarea noilor structuri sindicale au slăbit protecţia salariaţilor; aceasta cu atât mai mult cu cât reformele le permit angajatorilor să desfacă uşor contractele de muncă şi să reducă suma

compensaţiei acordate la concediere. În paralel, a luat amploare munca la negru, care deja era un fenomen generalizat în perioada comunistă. Potrivit unui studiu realizat în 1997 de Universitatea din Linz, economia „ilegală“ reprezenta atunci 32,8% din PIB în Polonia, 31% în Ungaria şi 22,3% în Slovacia. Astfel, aşa cum notează Pietro Basso,

> în centrul Europei s-a creat un adevărat lanţ de *maquilladoras*[20]. Încălţăminte, pulovere, calculatoare, produse mecanice, fertilizatori, maşini, se produce orice şi aproape mereu în mod „subteran“.

Munca la negru, fenomen în principal urban, se extinde la toate activităţile – manuale şi intelectuale – şi mai ales la servicii (de sănătate, de gospodărire, meşteşugărit şi comerţ). Potrivit economistului O. Sik, munca la negru din Ungaria ar reprezenta 70% din serviciile de coafură, 60% din restaurante şi 51% din serviciile de gospodărire. Se estimează că un sfert din produsele aflate pe piaţa oficială sunt fabricate fără a fi declarate. Acestor produse confecţionate clandestin în ţară trebuie să le adăugăm pe cele intrate prin contrabandă. De-a lungul celor 1 200 km de frontieră ai Poloniei cu vecinii săi (enclava rusă Kaliningrad, Belarus, Ucraina) se dezvoltă un trafic considerabil (evaluat la 20% din PIB-ul polonez) cu petrol, ţigări, alcool, CD-uri, contrafaceri după mărci recunoscute, opere de artă şi droguri (provenind din Turcia). Bineînţeles, nu doar mărfurile trec clandestin frontiera. Se creează filiere de imigraţie ce contribuie la dezvoltarea muncii ilegale. Mulţi ucraineni, de exemplu, trec în Polonia şi se angajează în construcţii, fără contract de muncă. În Ungaria, unde există o anumită toleranţă faţă de munca la negru, muncitorii ilegali sunt numeroşi; ei provin preponderent din ţările vecine, cu minoritate maghiară.

Munca nedeclarată reprezintă un factor agravant al şomajului, factorul principal fiind „terapia de şoc“, care, după căderea comunismului, a eliminat milioane de locuri de muncă din marea industrie şi din comerţ. Aceste suprimări nu au fost compensate prin dezvoltarea sectorului serviciilor, fragil şi fărâmiţat, astfel că *toate ţările au fost mai mult sau mai puţin grav (cu o perioadă de revenire între 1993 şi 1997) afectate de şomaj*. Volumul angajărilor s-a diminuat cu 20% între 1992 şi 2000 în Letonia şi cu 30% în Estonia. Cele trei state baltice se confruntau în 2003 cu un şomaj ce afecta între 10,1 şi 12,7% din populaţia activă. În Cehia, în acelaşi an 2003, 570 000 de persoane, adică 10,8% din populaţia activă, nu aveau de muncă, 40% dintre ele de peste un an de zile. Însă cea mai drastică degradare a pieţei muncii se observă în Polonia. După fluctuaţii diverse (16,4% în 1993, 10,6% în 1998, 19,7% în 2002), rata şomajului ajungea la 19,3% în martie 2005 (procent record în Uniunea Europeană), iar rata activităţii în rândurile populaţiei active, la 64%. O situaţie cu atât mai îngrijorătoare cu cât acest şomaj îi vizează îndeosebi pe tineri (jumătate dintre cei fără loc de muncă au

[20] *Maquilladora* – fabrică ce importă, în regim de *duty-free* sau de taxe vamale zero, materiale şi echipamente pe care le asamblează sau manufacturează, produsul finit fiind reexportat, de cele mai multe ori, în ţara de origine a componentelor. (n.tr.)

sub 35 de ani) tinde să devină cronică (o treime şomează de peste doi ani) şi ia amploare mai ales în regiunile miniere şi siderurgice aflate în restructurare. Astfel că se formează „insule de sărăcie populate de o subclasă socială“ *(Le Monde*, 3 mai 2005).

Creşterea şomajului, nivelul scăzut al salariilor şi lipsa de implicare a statului în protecţia socială stau la originea unei *accentuări îngrijorătoare a pauperizării şi a fenomenului de excludere*. Desigur, înainte de 1989, toate ţările respective cunoşteau deja sărăcia, însă după această dată, cum subliniază F. Bafoil,

> apare o cu totul altă formă de sărăcie [...]. Ea îi desparte pe cei care pot profita de resursele acumulate anterior de cei care nu au efectiv nimic ce să vândă, decât o forţă de muncă devenită inutilă prin lipsa calificării sau a locurilor de muncă [...]. Săracul nu mai e un nevoiaş, ci devine „ratatul“ noii modernizări [...].

Această nouă formă de sărăcie, larg răspândită în etapa de tranziţie, este greu de cuantificat, întrucât instrumentele folosite pentru măsurarea ei diferă în funcţie de stat şi de perioadă. Baza de calcul este când nivelul de subzistenţă, când nivelul veniturilor sau chiar media cheltuielilor din fiecare familie. Astfel că, în funcţie de criterii, rata de sărăcie a populaţiei poloneze oscilează între 6,7% şi 16,5%. Potrivit Oficiului polonez de Statistică, în februarie 2005, 8 milioane de polonezi (dintr-o populaţie de 38,5 milioane) s-ar situa sub pragul sărăciei, dintre care 5 milioane nu ar avea în buzunar nici doi euro pe zi. Totuşi, ţara cea mai afectată ar fi Slovacia, unde, potrivit Confederaţiei sindicatelor slovace, 10% din populaţie trăieşte sub pragul sărăciei. În Slovenia, stat considerat totuşi prosper, rata sărăciei ar fi atins în 1996 14,9%. În Cehia, în schimb, cifrele sunt mult mai mici: 3% dintre familii, potrivit Oficiului ceh de Statistică, 6% potrivit Uniunii Europene.

Sărăcia e prezentă mai ales în regiunile rurale, dar şi în marile oraşe. La Riga, 300 000 de persoane, adică 13% din populaţia totală a Letoniei, trăiesc sub pragul sărăciei. Cele mai ridicate procente se înregistrează în regiunile industriale sinistrate, cum sunt Banka Bystrica, Košice şi Prešov în Slovacia.

Elementele cele mai sensibile ale populaţiei (femeile, copiii, persoanele cu dizabilităţi, minorităţile etnice) sunt printre cele mai afectate.

> Potrivit ultimelor date furnizate de OCDE şi UNICEF pentru anul 2004 – afirmă fostul sindicalist polonez Richard Danilowicz – două milioane de copii polonezi nu mănâncă pe săturate: ajung la şcoală fără să fi luat micul dejun sau fără a avea bani să-şi cumpere dejunul la cantina şcolii. Aşa ceva n-am mai întâlnit niciodată înainte.

Aceiaşi experţi ai UNICEF au stabilit că, în Cehia – care, împreună cu Ungaria, e considerată una dintre cele mai rezistente ţări la vicisitudinile tranziţiei – 7% dintre copii sunt afectaţi de sărăcie. Ca şi în Polonia, această sărăcie infantilă ar fi în creştere.

Alt aspect foarte îngrijorător, minorităţile, în special comunitatea ţiganilor, prezentă pretutindeni în Europa Centrală, sunt lovite din plin. În primăvara anului 2005, Slovacia a fost scena unui val de revoltă a romilor, după ce guvernul a hotărât să diminueze alocaţiile sociale, care erau principala lor sursă de venit. Până în 1989 şi chiar până în 1993 (data scindării federaţiei cehoslovace), romii munceau în exploataţii forestiere, salubritate şi construcţii. Căderea comunismului a suprimat toate aceste locuri de muncă, astfel că s-au trezit şomeri, fără să aibă vreo calificare, în sânul unei populaţii care îi respingea. Pentru a protesta la adresa excluderii lor, romii au ales violenţa şi au jefuit magazinele, mai întâi în Levoča, apoi în alte oraşe slovace. Aparent, singurul răspuns al guvernului a fost trimiterea forţelor de ordine. Absenţa unor reprezentanţi ai romilor în Parlament a dăunat reglementării paşnice a conflictului.

În concluzie, aşa cum nu le-a fost uşor să se convertească la capitalism, fostele state comuniste au trecut tot atât de greu de la totalitarism la democraţie.

Provocarea politică: de la totalitarism la democraţie

Fără a intenţiona să facem aici o istorie politică a tranziţiei în fostele ţări comuniste, istorie care numai ea ar necesita o carte, vrem să subliniem câteva trăsături caracteristice ale vieţii politice din aceste ţări după 1989.

Învăţarea sincopată a democraţiei

Instaurarea unui sistem democratic s-a bucurat, în majoritatea fostelor ţări comuniste, de un consens larg; la fel şi alegerea instituţiilor şi a regimului parlamentar. În schimb, practica democratică a fost presărată de numeroase piedici, în special în Slovacia, unde a cunoscut o eclipsă îngrijorătoare.

Un caz extrem: Slovacia sub Vladimír Mečiar

Puţin după desatelizare, Vladimír Mečiar, un fost comunist, reuşeşte în câteva luni, datorită talentului său de orator şi priceperii în dezbateri, dar mai ales *discursului său naţionalist demagogic*, să se impună drept cel mai popular om politic din Slovacia. Ministru de Interne, prim-ministru, este demis de către Adunarea naţională, însă după ce înfiinţează un partid de opoziţie câştigă alegerile legislative din iunie 1992. 15 zile mai târziu – în condiţiile în care Parlamentul respinsese în mai o moţiune pentru independenţă – încheie un acord direct cu Václav Klaus în privinţa divizării statului cehoslovac. „Divorţul de catifea“ dintre slovaci şi cehi devine efectiv la 1 ianuarie 1993. De atunci, V. Mečiar se poartă ca un „conte de Bratislava“. Le dă prietenilor săi, aproape

pe nimic, întreprinderile la care statul era proprietar. Îşi plasează oamenii lui în administraţie, mai ales în poliţie, reorganizează serviciile secrete cu vechi cadre ale poliţiei comuniste şi controlează televiziunea şi posturile de radio. Reuşeşte să convingă o parte dintre concetăţeni că numai un stat-naţiune poate asigura fericirea individului, fără să aibă neapărat nevoie de practică democratică.

> După cinci ani de existenţă a statului slovac – se îngrijorează în 1998 scriitorul Martin Šimečka – întemeietorii lui politici, aflaţi încă la putere, au ajuns la concluzia că democraţia reprezintă o ameninţare pentru ei şi chiar pentru statul însuşi. Evoluţia care a culminat cu această situaţie s-a făcut sub ochii mei, ca şi cum aş fi citit un manual de istorie despre naşterea dictaturilor. Vladimír Mečiar, personaj-cheie al evenimentelor politice din deceniul nouă, era la început un fost comunist care nu se implicase deloc în revoluţia din noiembrie 1989. Dar la o lună de la evenimente înţelesese deja că sistemul era înlăturat definitiv şi că fiecare îşi putea încerca norocul în noua conjunctură.

După ce a stat mai mulţi ani la putere fără s-o împartă cu nimeni şi în ciuda miilor de manevre menite a înăbuşi opoziţia, V. Mečiar pierde majoritatea la alegerile legislative din 1998 şi demisionează la 29 octombrie. În anul următor este învins la prezidenţiale de către primarul din Košice, liderul Partidului Înţelegerii Civice, Rudolf Schuster. Liniştită acum în privinţa ei, Uniunea Europeană se declară pregătită să primească Slovacia.

Derivele obişnuite ale vieţii politice

După ce au îndurat atâtea decenii dictatura unui singur partid, statele Europei de Est se confruntă cu inconvenientele generate de *multiplicitatea formaţiunilor politice*. În septembrie 1991, în Polonia sunt înregistrate oficial 105 partide, iar în 1997, potrivit lui L. Kuk, 370! Din fericire, în cursul acestei perioade, tendinţa generală în majoritatea statelor este spre diminuare şi unificare. În Letonia, de pildă, numărul se stabilizează la aproximativ 35 (2000). În definitiv, ţările Europei de Est, asemenea modelului occidental, tind să aibă cinci sau şase curente importante: centrul-dreapta, democrat-creştinismul, socialismul, comunismul şi ecologismul. Se observă, totodată, renaşterea dreptei naţionaliste cu tendinţe fasciste. De cele mai multe ori, în urma alegerilor se instaurează un bipartitism *de facto*, în care micile formaţiuni joacă rolul de arbitri. Astfel, în Ungaria, trei partide domină succesiv viaţa politică postcomunistă: Forumul Democratic Maghiar (*Magyar Demokrata Fórum,* MDF), de centru-dreapta, al lui József Antall, prim-ministru din 1990; Alianţa Tinerilor Democraţi (FIDESZ) a lui Viktor Orban, numit prim-ministru în iulie 1998; în sfârşit, Partidul Socialist Maghiar (*Magyar Szocialista Párt*, MSZP), întemeiat pe ruinele Partidului Comunist, devenit după alegerile din aprilie 2002 cel mai bine reprezentat partid din Parlament. Totuşi, întrucât nu dispuneau de majoritatea absolută, aceste mari formaţiuni au fost obligate

să încheie alianţe cu partidele mici: FIDESZ şi-a ales ca partener Partidul Independent al Micilor Proprietari (*Független, Kisgazda-, Földmuhkás-, és Polgári Párt*, FKGP), şi nu socialiştii, iar câţiva ani mai târziu, Partidul Socialist a preferat să se coalizeze cu Alianţa Democraţilor Liberi (*Szabad Demokraták Szövetsége*, SZDSZ).

Numărul mare al partidelor *dă naştere unor coaliţii instabile*, *paradoxale şi efemere*. În Letonia, se succedă nu mai puţin de zece coaliţii între 1992 şi 2002. Apar foarte repede dezacorduri legate de probleme fundamentale precum privatizările. Deseori, ca în Estonia, au loc surprinzătoare „mutări ale unor personalităţi, care trec în cursul unui mandat de la un partid la altul, de la o coaliţie la alta“ (J. Radvanyi). Aceste derive duc la incoerenţe şi la blocaje prejudiciabile. În plus, dezmembrarea unor structuri politice care fuseseră vârful de lance al luptei împotriva regimului comunist *(Sajūdis* în Lituania, *Solidarność* în Polonia) accentuează dezordinea şi tensiunile. În Polonia, discuţiile despre avort şi concordat sau marile scandaluri, cum e scandalul Oleksy, în care primul-ministru e acuzat de colaborare cu serviciul de spionaj sovietic, se caracterizează prin interminabile şi nemiloase ciocniri între principalele partide. O asemenea agitaţie permanentă contribuie la discreditarea mediului politic şi a democraţiei.

Cantonate în regimul precedent la rolul de spectatori pasivi şi docili, societăţile civile se trezesc foarte lent la viaţă. Cum faptul de a vota s-a banalizat în cursul perioadei şi încrederea în oamenii politici a scăzut, *rata de participare la consultaţiile electorale tinde să fie tot mai mică*. La alegerile legislative maghiare, de la 75,5% în 1990 cade la 68,9% în 1994 şi la 56,7% în 1998, dar la scrutinele considerate importante, procentul creşte din nou: la 73,5% în 2002 în Ungaria; la 68,3% în 1995 pentru alegerile prezidenţiale poloneze, în timp ce la al doilea tur al prezidenţialelor precedente, unde s-a impus Lech Wałesa, procentul a fost doar de 53,4%.

Poate pentru că a trăit multă vreme în „cultul personalităţii“, opinia publică est-europeană se arată deosebit de *sensibilă la charisma oamenilor politici*. Deşi, în majoritatea statelor, funcţia prezidenţială are prin Constituţie o putere reală redusă, deţinătorul ei se bucură de o popularitate considerabilă, precum Vaira Vīķe-Freiberga, aflată în fruntea Letoniei din 1999, sau Janez Drnovšek în Slovenia, ales preşedinte în anul 2000, după ce anterior ocupase postul de prim-ministru şi după ce, în această calitate, a făcut ca ţara lui să-şi depună în bune condiţii candidatura la intrarea în Uniunea Europeană. Totuşi, cel mai bun exemplu de „supraapreciere“ a funcţiei prezidenţiale rămâne Václav Havel, ales preşedinte de către Adunarea federală în decembrie 1989, reales în 1992 de Consiliul Naţional ceh, mandatul său încheindu-se în februarie 2003. Bucurându-se de prestigiul de intelectual şi de fost disident, Václav Havel a călcat firesc pe urmele filosofului Tomáš Masaryk, primul preşedinte al Cehoslovaciei, aflat la originea imaginii de „preşedinte salvator“.

> Concepţia vidată de pasiuni a funcţiei prezidenţiale – regretă în 1998 un ziarist ceh – încă nu şi-a croit drum în ţara noastră. Preşedintele (şi în general orice înalt demnitar al statului) este mai curând perceput ca un conducător al

> naţiunii, un profet sau, în cel mai bun caz, un monarh paternalist. Este o percepţie primitivă, predemocratică şi imatură. E ca şi cum cetăţenii ar avea nevoie de o persoană asupra căreia să poată transfera o parte din grijile şi responsabilităţile ce-i copleşesc, de cineva în care să-şi pună speranţele, fără a se întreba totuşi vreodată dacă aceste speranţe sunt pertinente ori dacă au dreptul să treacă astfel responsabilităţile pe umerii altuia (Bohumil Doležal, *Lidove Noviny*, iulie 1998).

În schimb, atunci când încrederea şi speranţele investite în conducător sunt înşelate, acesta din urmă poate fi respins brutal şi desconsiderat. Lech Wałesa, în Polonia, a trecut prin această experienţă. Ales preşedinte în decembrie 1990 cu 74,25% din voturi, este învins la prezidenţialele următoare, în noiembrie 1995, cu 48,3% din voturi, de către Aleksander Kwaśniewski, fost ministru în regimul comunist. La prezidenţialele din octombrie 2000, obţine doar 1,01 % din sufragii. Originea directă a acestei crude coborâri în infern a fostului lider al *Solidarność* o reprezintă atât respingerea conservatorismului său moral sufocant, cât şi condamnarea rolului pe care i l-a conferit Bisericii Catolice în viaţa politică a ţării.

În discreditarea lui Wałesa, ca şi în popularitatea lui Havel, Drnovšek sau Mečiar, *mass-media a avut o contribuţie decisivă*. Presa postcomunistă abundentă (700 de ziare, 70 de posturi de radio şi 40 de canale de televiziune numai în mica Slovenie) şi îmbătată de libertate după ani întregi de monopol şi cenzură, a învăţat cu greu democraţia. Menţinerea în posturi de conducere a unor jurnalişti din perioada precedentă şi absenţa unei pregătiri a tinerilor jurnalişti au făcut deseori noile mass-media vulnerabile la derive (corupţie, legături cu lumea politică etc.).

> În general – observă în 1997 corespondentul la Londra al televiziunii cehe – canalele mediatice din Cehia nu au o filosofie clar definită, care să servească drept punct de referinţă pentru judecarea deciziilor politice ale guvernului, declaraţiilor oamenilor politici şi care să le poată măsura după propriile principii şi idealuri.

În Slovacia, de pildă, jurnaliştii sunt cei care, iniţial, fac din Mečiar un erou şi un salvator al naţiunii. Însă după ce şi-au dat seama de erorile comise şi confruntaţi cu practicile autoritare ale aceluiaşi Mečiar, majoritatea şi-au schimbat poziţia şi au început împotriva lui o luptă implacabilă, până la căderea sa, în toamna anului 1998.

Odată cu sfârşitul anilor ’90, presa, uneori complice încă, denunţă tot mai des derivele elitei politice şi economice, dar mai ales *corupţia* care, deja endemică în epoca Blocului sovietic, devine înfloritoare după dezintegrarea lui. Anumite procese de privatizare o înlesnesc. Potrivit clasamentului întocmit de *Transparency International* (1998), Letonia este unul dintre cele mai corupte state din Europa de Est. Cauzele stau în prezenţa activă a unei elite rusofone dubioase, în puterea discreţionară lăsată anumitor funcţionari şi în nivelul scăzut al salariilor. Vămile, poliţia rutieră şi sistemul judiciar sunt printre cele mai cangrenate servicii publice. Dar fenomenul se înregistrează şi la nivelurile

cele mai înalte ale statului. În Polonia, fostul ministru Lewandowski este acuzat că a comis nereguli grave în privatizarea unei uzine răscumpărate de Fiat şi a unui mare complex comercial din Varşovia. Partidul ceh ODS (*Občanská Demokratická Strana*, Partidul Civic Democrat) e denunţat că a primit o finanţare frauduloasă, reprezentată de comisioanele care ar fi fost date cu ocazia privatizărilor din siderurgie; scandalul atrage demisia primului-ministru Václav Klaus în toamna anului 1997. Preşedintele Lituaniei, Rolandas Paksas, recunoscut pentru legăturile sale cu mafia rusă, este destituit în aprilie 2004.

Este evident că asemenea scandaluri, care pătează cele mai înalte elite, accentuează neîncrederea populaţiei în viaţa politică; însă tot ele generează proteste civice. Într-adevăr, spre deosebire de ceea ce ne-ar putea lăsa să credem ratele ridicate de absenteism la anumite consultări populare (alegeri locale, referendumuri etc.), societatea civilă est-europeană nu a abdicat niciodată; în anumite momente, ea îşi afirmă existenţa cu o vigoare uimitoare. Am menţionat deja mobilizarea salutară a unei părţi din slovaci faţă de deriva autoritaristă şi naţionalistă a lui V. Mečiar. Putem de asemenea aminti forţa cu care elemente ale societăţii civile cehe au denunţat monopolizarea puterii de către partidele mari. La originea acestei conştientizări se află divulgarea unui acord încheiat între cele mai puternice două formaţiuni politice din ţară; acestea, după alegerile din 1998, fac un fel de pact de neagresiune: Partidul Social-Democrat va guverna singur, dar principalul partid de centru-dreapta, ODS, se angajează să nu-l hărţuiască, în schimbul împărţirii echitabile a nominalizărilor la principalele funcţii din stat. În cadrul acestei înţelegeri intervine, în decembrie 2000, nominalizarea unui apropiat al liderului ODS, V. Klaus, în fruntea televiziunii publice. Intelighenţia se hotărăşte să profite de ocazie pentru a da o lovitură puternică. De mai bine de un an deja, prin proclamaţii, apeluri şi manifestaţii de amploare (70 000 de persoane în Piaţa Wenceslas, pe 3 decembrie), ea ceruse demisia guvernului şi demararea unui nou dialog între oficialităţi şi societatea civilă. În cursul lunii decembrie 2000, presiunea populară devine tot mai intensă. În fiecare seară, numeroşi praghezi se adună în faţa studiourilor de televiziune pentru a viziona jurnalul de ştiri realizat de ziariştii grevişti. În cele din urmă, manifestanţii câştigă: noul director al televiziunii demisionează la 11 ianuarie 2001. Niciodată de la „revoluţia de catifea“ din noiembrie 1989 nu a avut loc o mobilizare populară atât de numeroasă (Corinne Deloy, *Fundaţia Robert Schuman*). Şi nu a fost un foc de paie, deoarece, după încheierea conflictului, a luat fiinţă o „Ligă civică“, având menirea de a veghea ca viaţa politică să nu se limiteze la jocul marilor partide şi să nu devieze spre un naţionalism îngust şi demagogic.

Problemele identitare

Problema – declara în primăvara anului 2002 politologul Jiří Pehe – este că cehii nu au o identitate naţională suficient de puternică. Relaţiile cu vecinii noştri sunt dificile: prea des ne definim raportându-ne la Germania.

Această reflecţie asupra complexităţii identitare poate fi extinsă la toate fostele state comuniste europene, cu condiţia să facem distincţii clare între ele.

Ţări cu identitate recunoscută şi afirmată

În cazul a cel puţin două state, Polonia şi Lituania, identitatea naţională stă pe baze vechi şi solide. Ambele au rădăcini istorice adânci şi necontestate. La sfârşitul secolului al X-lea, Mieszko I creează un stat polonez şi, prin convertirea la creştinism, consolidează sensibil bazele identitare. Lucru valabil şi pentru Lituania, care devine un stat puternic – Mare Ducat – începând cu veacul al XIII-lea. Desigur, ambele entităţi vor cunoaşte avataruri cumplite în secolul al XVIII-lea: dezmembrate de către vecinii lor, în special ruşii, îşi regăsesc independenţa abia după primul război mondial, pentru o scurtă perioadă de circa 20 de ani. Acest strălucitor trecut istoric, mândrie a celor două popoare, practicarea religiei catolice, groaznicele suferinţe (deportări şi execuţii) îndurate în cursul celui de-al doilea război mondial, ca şi rezistenţa eroică şi organizată faţă de totalitarismul sovietic a celor două societăţi civile (simbolizată prin crearea a două structuri opozante puternice: *Solidarność* în Polonia şi *Sajūdis* în Lituania) au dat naştere unei identităţi naţionale puternice şi recunoscute. Cu toate acestea, istoria agitată a ambelor state, mai ales în faza cea mai recentă, perioada comunistă, a lăsat urme şi a generat antagonisme care nu pot să nu prejudicieze coeziunea identitară actuală.

Deşi majoritatea celor două populaţii recunosc unanim teribilele abuzuri ale regimurilor totalitare (nazist şi stalinist) şi le condamnă, *percepţia asupra perioadei comuniste diferă destul de mult*. Pentru unii, respingerea sistemului comunist şi a oamenilor care l-au servit e totală şi globală; pentru alţii, ea este sensibil mai nuanţată, căci, pentru ei, mesajul comunist aducea speranţa, încuraja egalitatea şi solidaritatea, astfel încât cei care au aderat la el nu erau totuşi nişte indivizi necinstiţi şi incapabili. O asemenea analiză contradictorie a perioadei comuniste – pe care o întâlnim în grade diverse în toate fostele state-satelit, mai ales în fosta RDG – a provocat lupte politice nemiloase după 1989. În ambele ţări, au triumfat mai întâi anticomuniştii radicali (majoritatea provenind din *Sajūdis* şi *Solidarność*, precum V. Landsbergis şi L. Wałesa), apoi, peste câţiva ani, social-democraţii, foşti membri şi conducători ai partidelor comuniste, ca A. Brazauskas în Lituania (1992) şi Aleksander Kwaśniewski în Polonia (1995). Această împărţire succesivă a puterii, care a confirmat divizarea publicului, a avut loc într-un climat tensionat de neîncredere socială şi de luptă între şefi.

Trecutul recent apasă şi asupra relaţiilor cu vecinii. Dacă relaţiile polono-lituaniene sunt relativ bune, în ciuda prezenţei unei minorităţi polone pe teritoriul lituanian, raporturile cu Rusia rămân complexe. În timp ce dificilul contencios cu Germania a putut fi exprimat şi explicitat de la sfârşitul celui de-al doilea război mondial încoace, resentimentele puternice faţă de Rusia au rămas tabuuri până în 1989. Astfel că au explodat cu o virulenţă pe măsură în perioada postcomunistă. Au loc „fricţiuni şi dispute spectaculoase“ (L. Kuk) cu

Rusia, mai ales în ultimii doi ani ai preşedinţiei lui L. Wałesa. În septembrie 1996, 57% dintre polonezii chestionaţi declarau că au antipatie faţă de ruşi. În Lituania, proximitatea Kaliningradului, unde se află concentrate trupe sovietice şi, din ianuarie 2001, rachete nucleare tactice, contribuie la tensionarea raporturilor dintre cele două state, ca şi a celora cu Belarus, considerat stat vasal Moscovei.

Evoluţia situaţiei politice din Belarus şi în special din Ucraina este urmărită cu multă atenţie de către Polonia. Aceasta, sfătuită cel mai probabil de Statele Unite, a ales să facă din Kiev aliatul său privilegiat din Est, chiar dacă populaţia, păstrând amintirea conflictelor care au opus cele două naţiuni, are faţă de el sentimente puţin călduroase. Elitele politice poloneze au mers pe urmele perceptelor lui Jerzy Giedroyc, formulate încă din anii ’60, şi au făcut din bunele relaţii cu Ucraina o „raţiune de stat“. În 1992, un tratat proclama intangibilitatea frontierelor existente, iar în 1997, o declaraţie comună recunoştea abuzurile din trecut. Cooperarea economică dintre cele două state s-a intensificat şi *Polonia a devenit cel mai activ purtător de cuvânt al Ucrainei în Uniunea Europeană*. Totuşi, manevrele preşedintelui Kucima şi practicile sale antidemocratice au discreditat întru câtva politica poloneză de apropiere. Puternica implicare emoţională a elitelor şi a populaţiei poloneze cu ocazia „Revoluţiei portocalii“ din decembrie 2004, ce urmărea democratizarea regimului ucrainean, a dus la revizuirea politicii poloneze de sprijin necondiţionat.

Ţări cu identitate în schimbare

> Care este identitatea acestei mici naţiuni din centrul Europei care, în cursul secolului nostru, nu a reuşit în mai multe rânduri să-şi apere independenţa: întâi în 1938, a doua oară în 1968 şi, în opinia mea, a treia oară după 1992? – se întreba ziaristul ceh Ivan Kytka la sfârşitul anului 1997. E adevărat, nu avem duşmani – continuă el. Dar avem cu adevărat dreptul să existăm ca naţiune independentă? Suntem îndreptăţiţi să avem un stat al nostru, după toate eşecurile astea, pe care atât de bine ştim să le minimalizăm şi să le interpretăm ca fiind o trădare din partea altora?

Ne izbeşte de la bun început această contestare identitară a unei naţiuni cu un trecut prestigios, a cărei limbă a devenit oficială din secolul al XIV-lea şi care, încă de atunci, a avut propria universitate. Regăsim uimiţi acest gen de interogare identitară şi în Ungaria, naţiune la fel de veche, cu un trecut glorios. E ca şi cum, pentru maghiari şi cehi, evenimentele tragice din secolul XX le-ar fi şubrezit iremediabil stâlpii identităţii, până acolo încât aceasta să fie revizuită şi refăcută.

Istoria joacă un rol important în critica şi reconstrucţia identitară. În Ungaria, ca şi în Cehia, după 1989, istoria e folosită continuu de către elitele politice, inclusiv de formaţiuni în care domină tinerele generaţii, cum este Alianţa Tinerilor Democraţi (FIDESZ). Comemorările solemne (de pildă,

mutarea coroanei maghiare la Esztergom[21], în august 2001) se înmulţesc; sunt acordate subvenţii generoase pentru finanţarea publicaţiilor şi filmelor cu caracter istoric.

În aceste producţii şi comemorări, istoria e interpretată în funcţie de convingerile politice ale finanţatorilor şi organizatorilor; fiecare partid îşi alege din istoria naţională, după cum îi convine, eroii din trecut, evenimentele considerate fondatoare sau, dimpotrivă, pe cele funeste, care au compromis serios viitorul ţării. În 2004, două mari partide maghiare au considerat oportună şi posibilă mobilizarea cetăţenilor în vederea unui referendum privind acordarea cetăţeniei maghiare minorităţilor răspândite în ţările vecine. Era o modalitate de a reveni asupra Tratatului de Pace de la Trianon (1920), care a privat Ungaria de două treimi din teritoriul său şi de o treime din populaţia maghiară. Contrar aşteptărilor iniţiatorilor, populaţia nu s-a mobilizat. Doar 37,3% dintre cei înscrişi pe liste s-au pronunţat, cu o majoritate fragilă (51,5%), pentru „da“. Şi în Cehia, în timpul campaniei electorale din primăvara anului 2002, două partide importante, CSSD (*Česká Strana Sociálně Demokratická,* Partidul Social-Democrat Ceh) şi ODS, au încercat să apese pe coarda naţionalistă opunându-se cererii formulate de asociaţiile germane şi austriece, cât şi de Partidul Popular Austriac al lui Jorg Haider, de a se abroga „Decretele Beneš“. Semnate în 1945, acestea au dus la expulzarea şi deposedarea de bunuri a circa 3 milioane de germani şi a 100 000 de maghiari din regiunea Sudetă. Iniţiativa celor două partide a primit un răspuns usturător, concretizat într-o petiţie a intelectualilor semnată de 500 000 de persoane şi intitulată „Stop naţionalismului!“.

Acestei nelinişti născute din migraţiile populaţiilor cauzate de cele două războaie mondiale i se adaugă, în Europa Centrală, *comportamentul discriminatoriu faţă de ţigani*. 500 000 dintre ei, trăind în Ungaria, Cehia şi Slovacia, descendenţii celor care au supravieţuit lagărelor naziste, sunt astăzi nevoiaşi, deloc sau puţin alfabetizaţi şi reprezintă perdanţii tranziţiei postcomuniste.

> Peste 70% dintre ţiganii din Cehia şi Ungaria sunt şomeri. Pentru majoritatea locuitorilor Europei Centrale, nu discriminarea faţă de romi e problema, ci însăşi existenţa acestora. Discursurile antiromi sunt la ordinea zilei de la Bucureşti la Budapesta şi de la Praga la Bratislava, iar unele grupări neonaziste nu se limitează la atât: violenţa fizică împotriva lor este la fel de frecventă ca micile furtişaguri ce li se reproşează deseori – bătăuşi contra hoţi de găini (Hans Jakob Ginsburg, *Wirtsschafts Woche*, 2001).

Să adăugăm, în sfârşit, că neliniştea identitară perceptibilă în Ungaria şi Cehia are legătură şi cu trecutul recent, cel al perioadei comuniste. Pentru a realiza că acest trecut e al celor care au suferit, e suficient să reamintim diversele incidente care, în octombrie 2002, au marcat comemorarea Revoluţiei din 1956 în Parlamentul maghiar: absenţa intenţionată a unei părţi

[21] Oraş cu o puternică rezonanţă în istoria maghiară: a fost capitala Ungariei între secolele X şi XIII. (n.tr.)

a deputaţilor în momentul ceremoniei; organizarea unei manifestaţii paralele, într-un alt loc; refuzul primului-ministru de a-i autoriza pe veteranii din 1956 să ia cuvântul în parlament şi de a le cere scuze.

> Imaginile din acest parlament – conchide un jurnalist – arată lumii de afară că în momentul în care intrăm în Uniunea Europeană nu există unitate naţională în ţara noastră (Tibor Várkonyi, octombrie 2002).

În aceeaşi perioadă, avântul comuniştilor cehi la alegerile din iunie 2002 (peste 18% din voturi) îi aruncă în disperare pe actorii „revoluţiei de catifea“ din 1989, mai ales pe preşedintele Václav Havel:

> Oamenii ale căror vieţi au fost distruse în numele Stelei roşii, al secerii şi ciocanului – declara el atunci – au într-adevăr dreptul de a se arăta rezervaţi faţă de cei care manifestează din nou în pieţe arborând aceleaşi simboluri.

Astfel, chiar şi pentru un spirit deschis cum e fostul lider al disidenţei, e greu de acceptat că comunismul e o parte integrantă a societăţii cehe, că aparţine tradiţiei şi deci identităţii ei.

Ţări cu identitatea în reconstrucţie în ceea ce le priveşte, Estonia, Letonia, Slovacia şi Slovenia, ele nu au cunoscut independenţa decât pe perioade foarte scurte: Estonia şi Letonia în perioada interbelică, Slovacia între 1939 şi 1945. Slovenia s-ar fi constituit din secolul al VI-lea într-un prim principat independent (Karantia) şi a beneficiat de o anumită autonomie în epoca napoleoniană, Ljubljana devenind atunci capitala Provinciilor Ilire. Exceptând aceste scurte momente, cele patru popoare s-au aflat sub dominaţia unor imperii sau state puternice. Desigur, lipsa unei experienţe statele prelungite nu înseamnă totuşi o carenţă fundamentală a identităţii lor, ci că aceasta s-a bazat, în principal, pe cultură, limbă şi religie. Aşa se explică ataşamentul deosebit pe care îl manifestă aceste popoare pentru civilizaţia lor şi grija de a sublinia cu fiecare prilej vechimea şi autenticitatea culturii lor. Ele reamintesc bucuroase că, timp de secole, înglobate în state puternice, deseori multinaţionale, au ştiut să reziste la presiunile şi la încercările de aculturalizare ale puterii dominante. Acest lucru nu s-a realizat fără dificultăţi: elitele sociale au adoptat deseori limba stăpânilor (germani, unguri, cehi etc.), lăsând folosirea idiomului local în grija ţăranilor şi a unei mâini de intelectuali convinşi de importanţa lui pentru supravieţuirea grupului. Se cuvine, de asemenea, să menţionăm rolul deloc neglijabil pe care l-au jucat imigranţii stabiliţi în America: sutele de mii de estoni, letoni şi slovaci care, ca reacţie la cultura ţării de adopţie, au contribuit la consolidarea identităţii lor originare.

După căderea Imperiului sovietic, cele patru popoare s-au găsit într-o configuraţie cu totul nouă, care le cerea să treacă de la comportamentul de minorităţi opunând rezistenţă la cel de popoare ale unor state suverane. Astfel că bazelor identitare întemeiate pe cultură li se adaugă o bază politică abia schiţată în scurtele perioade anterioare de independenţă. Iată-le acum obligate să rezolve, la rândul lor, problemele minorităţilor existente în statul

lor. În Estonia şi Letonia, aşa cum am văzut, problema e crucială; în prima, doar 67% din populaţie are rădăcini estone, iar în a doua numai 52% letone (în 1990). Raporturile cu minoritatea principală, cea rusofonă (compusă din ruşi, ucraineni şi belaruşi), sunt cu atât mai complexe cu cât aceasta a aparţinut, între 1941 şi 1991, puterii dominante, care fusese găsită vinovată de comiterea celor mai grave atrocităţi în cele două ţări. Numai presiunile NATO şi ale Uniunii Europene au determinat amendarea legilor iniţiale, care împiedicau integrarea minorităţii rusofone. De puţin timp, Estonia a acceptat să lanseze un program naţional intitulat „Integrarea societăţii estoniene 2000-2007“, ce va permite integrarea populaţiei rusofone printr-o simplificare a procedurilor de naturalizare şi printr-o flexibilizare a condiţiilor lingvistice pentru prezentarea la alegeri.

Slovacia, asemenea Ţărilor Baltice, arată puţină supleţe şi solicitudine faţă de minorităţile ei. Maghiarii (10,6% din populaţie) se plâng de discriminare şi cer autonomie culturală şi educaţională. Ca şi în restul Europei Centrale, ţiganii (oficial, 2,6%, în realitate, mult mai mult), consideraţi marginali şi asociali, sunt abandonaţi propriei sorţi. Şi în Slovenia, construcţia identitară în curs duce la comportamente de respingere şi de excludere faţă de grupurile minoritare. Dacă maghiarilor (0,5%) şi italienilor (0,1%) li se recunoaşte statutul de „comunităţi naţionale“, nu la fel se întâmplă cu croaţii (2,9%) şi musulmanii (2,4%). Cei 50 000 de musulmani cer încă din 1969 o moschee, dar fără succes. În 2004 chiar, Biserica Catolică, ce reuneşte 70% din populaţia slovenă, prin vocea arhiepiscopului de Ljubljana, Franc Rode, s-a declarat reticentă faţă de „crearea pe teritoriul Sloveniei a unui centru religios de altă cultură“.

Aşadar, pentru aceste state tinere, provocarea e dublă; ele trebuie să-şi construiască o identitate care să ţină cont de minorităţile existente pe teritoriul lor şi, totodată, trebuie să vegheze ca particularităţile naţionale să nu se dilueze în Uniunea Europeană, la care au dorit să adere.

Provocarea geopolitică: de la blocul sovietic la Uniunea Europeană

A părăsi spaţiul sovietic şi sistemul lui totalitar pentru a intra – sau pentru a reveni – în spaţiul european, aureolat de reuşita socio-economică şi de cea politică: acesta este, pentru absolut toate fostele ţări comuniste, obiectivul final al transformărilor radicale întreprinse – nu fară greutăţi – în cei 15 ani ai perioadei numite de tranziţie. Provocare gigantică, pe care am putea-o compara cu migrarea a 69 de milioane de persoane de pe un continent pe altul. Provocare riscantă atât pentru „migratori“, cât şi pentru ţările-gazdă.

Condiţii de acces constrângătoare

Pentru ţările candidate, dificultatea principală o reprezintă condiţiile prealabile pe care Uniunea Europeană le impune aderării. Neacceptând să primească ţările în diversitatea lor, ea le obligă să se alinieze sub toate aspectele la modelul occidental. Altfel spus, preferând termenii „aderare“ sau „lărgire“ celui de „unificare“,

> se trece astfel – cum observă Jacques Rupnik – de la ideea de reinventare a democraţiei pe ruinele unui imperiu totalitar, implicând o reîntemeiere a proiectului european [...] la prioritatea acordată exportării spre Est a unui model de instituţii şi a unor norme.

Ţările candidate sunt astfel chemate să adopte, fără putinţă de împotrivire, toate standardele socio-economice şi politice ale Uniunii Europene şi chiar mai mult... ale Organizaţiei Atlantice.

Chiar dacă nici un text nu menţionează, aderarea este considerată, de fapt, globală. Ea nu se limitează doar la aspectele economice şi politice, extinzându-se la apărare şi la politica externă. Nu întâmplător, înainte de a intra oficial în Uniune, *toate candidatele au devenit membre NATO*: fosta RDG, după reunificarea germană; Ungaria, Polonia şi Cehia, în martie 1999; cele trei republici baltice, Slovenia, Slovacia şi două viitoare membre – Bulgaria şi România – în martie 2004. Un studiu intern al NATO, dat publicităţii în septembrie 1995, încearcă să atenueze îngrijorarea pe care o poate trezi lărgirea. El subliniază că aceasta nu ameninţă pe nimeni şi că nu urmăreşte decât să „crească stabilitatea şi securitatea tuturor ţărilor din zona euroatlantică“, încurajând reformele democratice, privilegiind „modalităţile şi obiceiurile de cooperare, consultare şi căutare a consensului ce caracterizează relaţiile dintre aliaţii actuali“ şi sporind „transparenţa planurilor de apărare şi a bugetelor militare“. În pofida discursului liniştitor, este evident că Statele Unite caută, în felul acesta, să-şi păstreze rolul de lider pe continentul european şi să împiedice dezvoltarea unei politici autonome de apărare europeană.

După ce condiţia prealabilă implicită a aderării la NATO a fost îndeplinită, ţările candidate s-au văzut confruntate cu *un imperativ caiet de sarcini*. Uniunea Europeană a fixat *încă din 1993, la Copenhaga*, trei serii de criterii stricte, în funcţie de care evaluează situaţia statelor dornice să adere:

– să dispună de instituţii stabile care să garanteze democraţia, întâietatea dreptului, drepturile omului, respectarea minorităţilor şi protejarea lor;

– să dispună de o economie de piaţă viabilă şi capabilă să facă faţă presiunii concurenţiale şi forţelor pieţei din interiorul Uniunii Europene;

– să dispună de instituţii capabile să-şi asume obligaţiile aderării la Uniune, preluarea şi aplicarea acquis-ului comunitar şi să subscrie la obiectivele Uniunii politice, economice şi monetare (J.-D. Giuliani).

Pentru a pune bazele juridice ale procesului de aderare, s-au semnat acorduri cu Ungaria şi Polonia, în 1991, cu Cehia şi Slovacia în 1993, cu Ţările Baltice în 1995 şi, în 1996, cu Slovenia. Un an mai târziu, la Luxemburg, fiecare tară primeşte un *program specific*, care subliniază priorităţile,

evaluează costurile umane şi financiare şi precizează datele scadente. În total, documentaţia strânsă cu această ocazie de ţările candidate (inclusiv Cipru şi Malta) a fost evaluată la circa 80 000 de pagini ale *Jurnalului Oficial al Comunităţilor Europene*!

Consiliul European întocmeşte şi analizează rapoarte periodice privind progresele înregistrate în aplicarea programelor. Astfel că asupra fiecărui stat se exercită o puternică presiune; derularea procesului seamănă cu o cursă contracronometru. Activitatea legislativă a parlamentelor e mult mai intensă decât în mod obişnuit. Se înmulţesc amendamentele constituţionale şi noile legi privind comerţul, asigurările, proprietatea intelectuală. Sunt create noi structuri administrative; domeniul justiţiei se adaptează la dreptul comunitar. Pentru a facilita aceste schimbări, Uniunea acordă un ajutor substanţial, sub forma „înfrăţirilor instituţionale“ şi a creditelor. Între 1990 şi 2003, prin intermediul a trei programe menite să însoţească restructurarea economică şi politică (PHARE, ISPA şi SAPARD), Uniunea cheltuieşte 19 miliarde de euro, în timp ce costul net al cheltuielilor totale prilejuite de lărgire (inclusiv Malta şi Cipru), între 1990 şi 2006, se ridică la peste 32 de miliarde de euro.

Negocierile cele mai dificile au în vedere sectoarele economice sensibile (acordarea de credite, transformarea agriculturii, fondurile regionale etc.), dar discuţiile se lovesc şi de problemele politice. Astfel, în 1997, *Uniunea respinge candidatura Slovaciei*, bazându-se pe avizul Comisiei Europene, care condamnă „instabilitatea instituţiilor din Slovacia, slaba lor integrare în viaţa politică şi funcţionarea defectuoasă a democraţiei“. Efectul e imediat. Noul guvern slovac, instalat după alegerile din 1998, se străduieşte să corecteze traiectoria dezastruoasă a erei Mečiar (corupţie, autoritarism, naţionalism etc.) şi obţine, la Summitul de la Helsinki (decembrie 1999) deschiderea de noi negocieri.

Un bun exemplu pentru multitudinea de decepţii şi de suferinţe – umane şi materiale – pe care le provoacă aducerea ultrarapidă şi şablonată, la acelaşi nivel, a ţărilor candidate ni-l oferă *fosta RDG, primul stat comunist care a trebuit să facă faţă – nu fără durere integrării în Uniunea Europeană*. Procesul e brutal. În numai patru ani, organismul însărcinat cu privatizările, *Treuhandanstalt*, lichidează 13 000 de VEB (*Volkseigene Betrieb*, „întreprinderi ale poporului“) şi mii de magazine de stat, având ca efect imediat intrarea în şomaj a 18% din populaţie. În plus, mai sistematic decât în celelalte foste state comuniste, plecându-se de la arhivele fostei poliţii secrete, faimoasa *STASI*, şi cu concursul specialiştilor veniţi din Vest, se organizează (aşa cum am văzut mai sus, pp. 181-182, 187) o „vânătoare de vrăjitoare“, fapt ce-i traumatizează şi-i umileşte pe „*ossis“* (germanii din Est). Măsurilor brutale de eradicare a fostului sistem li se adaugă cele, nu mai puţin brutale, de implantare a liberalismului. Totul este importat din Vest: valorile dominante, moneda (din iulie 1990, uniune monetară), creditele (în 1996, transferurile financiare publice dinspre Vest spre Est ating suma de 131 de miliarde de mărci germane), întreprinderile (Volkswagen, Mercedes, băncile şi firmele de asigurări), precum şi metodele de lucru. Desigur, acest val occidental este departe de a fi negativ pentru cele cinci landuri ale fostei RDG,

care înregistrează o creştere medie de 6,5% pe an. Dar, trăgând linia, „*ossis*“ sunt departe de a-i ajunge pe „*wessis*“. Productivitatea ajunge în Est la doar 75% din cea vestică şi nici o întreprindere est-germană nu se află în grupul celor o sută dintre cele mai mari întreprinderi germane. În ceea ce priveşte şomajul, cu 20% din populaţia activă în 2003, el este dublu în Est faţă de Vest. Să adăugăm că privatizarea serviciilor publice şi reformele de protecţie socială, realizate în întreaga ţară de cancelarul Kohl, sunt resimţite şi mai dureros de către fostele landuri din Est, obişnuite în perioada comunistă cu o foarte largă acoperire socială şi cu tarife foarte reduse ale serviciilor publice.

În ansamblu, cazul german ilustrează enorma provocare pe care o reprezintă transformarea ultrarapidă a fostelor state comuniste după modelul politic şi socio-economic al statelor occidentale. Se înţelege că, cerându-i-se un asemenea efort, populaţia a trecut prin momente de îndoială şi dezorientare.

Opinii publice oscilante

Potrivit studiilor realizate în diverse ţări în timpul perioadei de tranziţie (J. Rupnik), fluctuaţiile opiniei publice din statele candidate pot fi încadrate în trei faze:

– toate popoarele trec la început printr-o *perioadă de „euroforie“* după căderea regimurilor comuniste. Marcate de eşecul sistemului sovietic, ele sunt fascinate de sistemul occidental, pe care îl cunosc puţin sau deformat şi în care văd un mijloc miraculos, capabil că le aducă dacă nu fericirea – promisă atât de mult de regimul precedent! – cel puţin bunăstarea. Mândrindu-se cu puterea sa de atracţie, Occidentul se arată atunci favorabil unei cooperări strânse cu foştii sateliţi, fără a stabili totuşi formele şi calendarul acesteia. Pentru preşedintele francez François Mitterrand, de pildă, aderarea statelor din Europa de Est la Comunitatea Europeană nu ar putea să aibă loc decât „după zeci şi zeci de ani“ (iunie 1991);

– începe apoi o *fază caracterizată de „decepţii reciproce“*. Mai ales din cauza conflictelor din fosta Iugoslavie, care reţin atenţia occidentalilor,

> ţările din Europa Centrală înţeleg atunci că, la ceasul aprofundării de la Maastricht, lărgirea spre Est nu este o prioritate pentru UE şi că trebuie deci să se pregătească pentru un drum lung, exigent, al cărui capăt şi al cărui calendar rămân incerte (J. Rupnik).

Vremea euforiei născute din căderea Zidului şi implozia URSS a apus de mult pentru occidentali, care cad din nou în indiferenţa lor obişnuită faţă de aceste ţări din Est necunoscute sau puţin cunoscute. În 2002 chiar, 51% dintre europeni (47% dintre francezi) nu ştiu să menţioneze măcar un nume al unei ţări candidate. În ceea ce le priveşte, acestea, lovindu-se de dificultăţile aducerii la acelaşi nivel ca precondiţie la aderare, sunt încercate de îndoieli şi descurajări. Majoritatea opiniei publice (56%) se teme că intrarea în Uniunea

Europeană se va traduce printr-o creştere a şomajului. De asemenea, există îngrijorarea că vor creşte costul nivelului de trai şi concurenţa inevitabil defavorabilă lor. Altfel spus, cehii, slovacii şi polonezii încep să se teamă că vor deveni ceea ce „*ossis*“ germani au devenit pentru „*wessis*“: cetăţeni de mâna a doua.

– în primăvara anului 1998, odată cu deschiderea negocierilor pentru aderare, începe a treia fază, pe care o putem numi „realistă“ sau „tehnică“. Publicul nu-şi mai face multe iluzii, aşa cum indică o serie de sondaje realizate în Ungaria între 1999 şi 2003, pe tema: „Ce se va schimba odată cu aderarea Ungariei la Uniunea Europeană şi în ce sens?“. Dacă în privinţa securităţii, procentul persoanelor care aşteaptă cele mai bune lucruri de la intrarea în Uniunea Europeană creşte de la 33 la 43% între 1999 şi 2003, în schimb, în ceea ce priveşte locurile şi condiţiile de muncă, salariile şi veniturile, procentajul aşteptărilor pozitive este în scădere clară.

Această periodizare generală trebuie totuşi nuanţată în funcţie de ţară. Astfel, potrivit Laurei Neumayer, Polonia, după ce a fost foarte favorabilă aderării, între 1998 şi 2001 este net mai rezervată. În Cehia, adepţii aderării reprezintă o masă redusă, dar stabilă, circa 45-55% între 1993 şi 2000. Ungaria, în schimb, după o perioadă de reticenţă (1993-1996), devine foarte favorabilă (1998-2002), în ciuda temerilor mărturisite cu privire la deteriorarea condiţiilor de viaţă şi de muncă.

Rezultatele unor referendumuri asupra aderării, desfăşurate în diferite ţări în perioada martie-septembrie 2003, confirmă această abordare. Deşi populaţia nu-şi face prea multe iluzii în privinţa efectelor imediate ale intrării în Uniune, ea şi-o doreşte în unanimitate, convinsă că este cea mai bună soluţie pentru viitorul ei. Slovacia, Lituania şi Slovenia sunt în frunte, cu 92,5 până la 89,7% din voturile favorabile aderării; cel mai puţin entuziaste ţări (Estonia, Letonia, Cehia şi Polonia) înregistrează totuşi între 66,9% şi 77,4% voturi pozitive.

Cu toate că participarea e relativ slabă, rezultatele confirmă faptul că, pentru majoritatea populaţiilor din fostul bloc sovietic, nu există alternativă credibilă la Europa. Doi foşti „fraţi“ care îşi aşteaptă integrarea prevăzută în 2007 (Bulgaria şi România) nu au altă părere, de vreme ce 3% dintre români se declară împotriva Uniunii. Din februarie 2003 Croaţia este în mod oficial candidată. În mai puţin de 20 de ani, majoritatea fostelor „democraţii populare“ ale Europei de Est şi trei foste republici ale Uniunii Sovietice au trecut de la un sistem la altul. Alegere curajoasă din partea acestor popoare care, după ce au suferit de pe urma integrării forţate într-un ansamblu multinaţional, fac pariul de a-şi exercita plenar drepturile şi de a obţine respectarea libertăţii lor asociindu-se altui ansamblu. Ar fi crud şi riscant să le dezamăgim încă o dată.

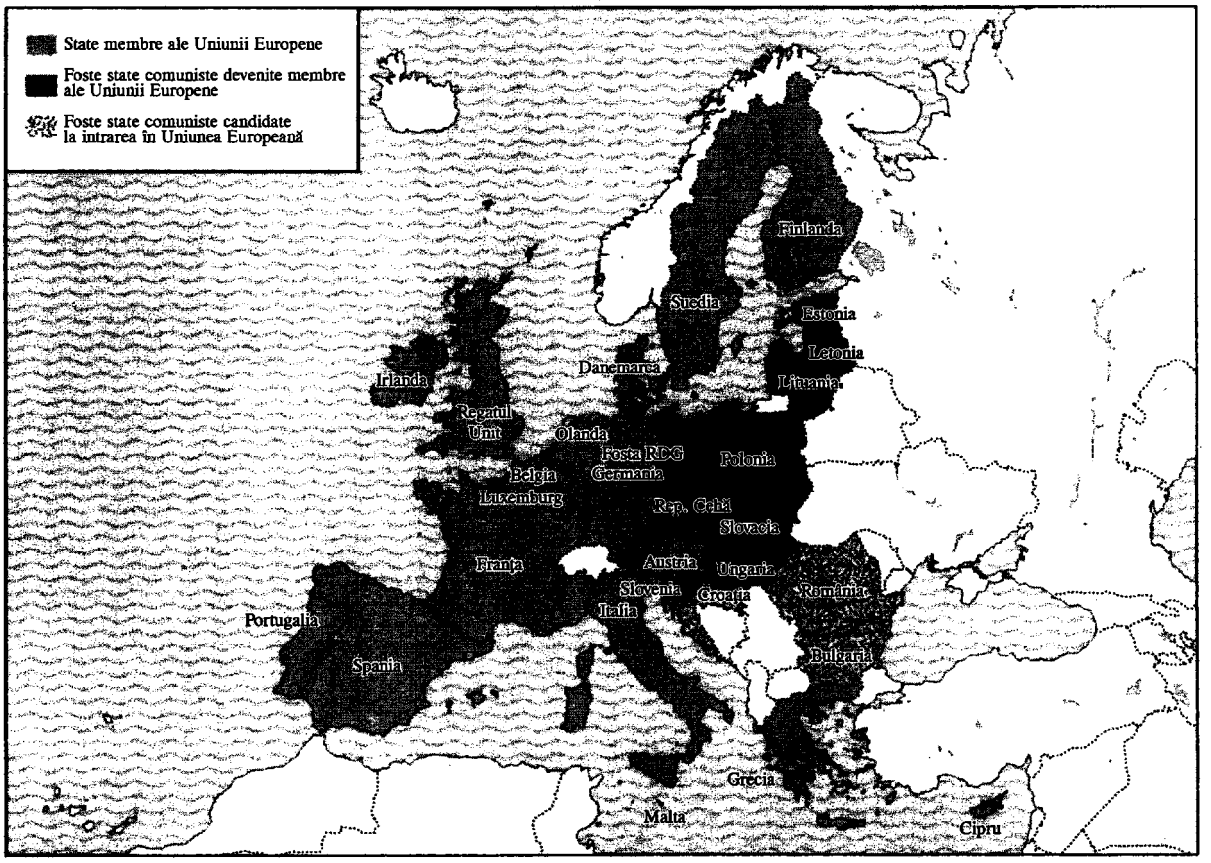

Harta 3. *Fostele țări comuniste și Uniunea Europeană în 2005*

Concluzie

Divizarea Europei, intervenită după război ca urmare a manevrelor expansioniste ale Uniunii Sovietice staliniste, nu a fost un simplu epifenomen. Timp de o jumătate de secol, partea estică a continentului a trăit aproape total ruptă de cea vestică. Ambele părţi au slăbit legăturile dintre ele şi, în unele cazuri extreme, le-au tăiat de-a dreptul. Preocupat de reconstrucţia lui, de obsesia dezvoltării economice şi de rezolvarea cât mai avantajoasă a problemelor coloniale, Vestul a avut tendinţa de a uita Estul. Chiar în cele mai grele momente – invaziile şi ocupaţiile sovietice din 1956 în Ungaria şi din 1968 în Cehoslovacia – singura reacţie a Vestului a fost să-şi încrunte sprâncenele în direcţia Moscovei. Rare (şi rău văzute) au rămas, până la sfârşitul anilor ’70, asociaţiile şi persoanele din Occident care îndrăzneau să denunţe imperialismul sovietic şi să ceară libertatea Europei de Est. În Franţa mai ales, erau imediat taxaţi cu toţii drept acoliţi ai CIA şi acuzaţi de „anticomunism primitiv“; încă nu trebuia „demoralizată clasa muncitoare“[22]; „viitorul luminos“ se afla în Est, nu în Vest. Ideea pe care o emite în 1976 un tânăr istoric, că sfera sovietică era în descompunere, le-a părut multora atunci pe cât de sacrilegă, pe atât de absurdă.

Căderea neaşteptată a Zidului, care a marcat desatelizarea „democraţiilor populare“ în 1989 şi apoi implozia URSS în 1991, a reprezentat o dublă revoluţie. Revoluţie, desigur, pentru ţările eliberate de sub tutela sovietică; dar şi revoluţie în raporturile dintre cele două părţi ale Europei. Imaginea miilor de berlinezi din Est năvălind, pe 9 noiembrie 1989, începând cu ora 22, pe *Bomholmer Strasse*, care făcea legătura dintre Pankow şi Wedding, primul punct de trecere unde barierele dintre partea de Est şi cea de Vest au fost ridicate, a rămas în memorie drept simbolul dorinţei populare de a reface unitatea distrusă: unitatea Germaniei, dar şi unitatea Europei.

Însă, odată trecută euforia din 9 noiembrie, s-a observat că fluxurile umane şi materiale, care puteau acum să circule între cele două Europe, erau mai puţin voluminoase decât se aştepta. Le împiedicau necunoaşterea, neîncrederea, prejudecăţile, dar şi inegalităţile dintre nivelurile de trai. În 2006, în pofida intrării în Uniunea Europeană a unui mare număr de state din

[22] În original, „Il ne faut pas désespérer Billancourt“ cuvinte rostite de J.-P. Sartre în faţa muncitorilor grevişti de la uzinele Renault din Billancourt, în mai 1968. (n.tr.)

Europa Răsăriteană, există încă sentimentul că între Est şi Vest persistă indiferenţa, jena şi suspiciunea. Dar în loc de „între Est şi Vest“ ar fi mai corect să scriem „între Vest şi Est“. Într-adevăr, după ce a aplaudat revenirea naţiunilor estice, Vestul a realizat că acestea au fost considerabil „stricate“ de 50 de ani, sau mai mult, de totalitarism: economii demodate şi ruinate, principii democratice uitate sau necunoscute, spirit de antrepriză atenuat, speranţa ca statul să se ocupe de toate. De atunci, satisfacţia iniţială de a vedea că i se deschide la picioare o imensă şi facilă piaţă s-a transformat la mulţi occidentali în reticenţă, proastă dispoziţie şi, uneori, dispreţ pur şi simplu.

Uitând că din 1989 încoace Europa de Est, după ce şi-a pansat rănile în mod remarcabil şi şi-a învins o parte din slăbiciunile economice şi politice, restructurând, privatizând, legiferând şi deschizându-se concurenţei, a devenit un partener cu drepturi egale, anumiţi responsabili occidentali au crezut că această parte a Europei, pierdută de recunoştinţă pentru ajutorul – real – acordat de către cealaltă Europă, nu va pierde de acum înainte ocazia de a-i da prioritate. Ce decepţie, ce furie când s-a aflat că Polonia, care îşi reînnoia avioanele de luptă, nu a ales nici SAAB Grippen suedeze, nici Mirage 2000 franceze, ci modelul F16 american, care avea avantajul de a fi fabricat pe teritoriul ei; sau când, în criza irakiană, aceeaşi Polonie a ales opţiunea Bush, trimiţând trupe de ocupaţie. A fost prea mult pentru unii şefi de stat occidentali, care au admonestat imediat impertinenta Polonie şi au regretat, cu voce tare, că a pierdut o ocazie să tacă. La fel, ce zarvă când s-a aflat, în primăvara anului 2005, în plină criză de delocalizare, că „instalatorii polonezi“ erau angajaţi în Franţa! Instantaneu, o parte a Franţei a trăit cu fobia sosirii masive a europenilor estici, gata să se năpustească asupra pieţei locurilor de muncă din Europa Occidentală.

Aceste fobii şi deliruri provoacă deseori râsul în ţările vizate; dar se întâmplă să le şi exaspereze. Cu ocazia lansării cărţii sale *Integrare si globalizare. Viziunea românească*, Ion Iliescu nu a ezitat să critice judecăţile pripite şi nedrepte cu privire la statele Europei de Est:

> Discutând cu cetăţenii occidentali – a declarat el – le spun deseori că ei adoptă câteodată o atitudine paternalistă, arogantă, rigidă, imperialistă faţă de cei care trăiesc la periferia Europei; le spun că au avut şansa istorică să intre în era renaşterii şi să se lanseze în marea aventură a societăţii industriale, în timp ce noi, în acea vreme, ne aflam încă sub dominaţie străină.

Ar fî catastrofal pentru viitor să considerăm că Europa actuală, care se confundă în parte cu Uniunea Europeană, este o construcţie piramidală, în care naţiunile bogate din „bătrâna Europă“ trebuie să domine naţiunile sărace, desprinse recent de pe orbita sovietică. Nu trebuie să negăm anumite inegalităţi sau anumite întârzieri, ci să luăm în considerare atât extraordinarul efort al ţărilor est-europene de a se ridica la cel mai bun nivel, cât şi enormul lor potenţial.

Suntem o generaţie de nerăbdători. De fapt, au trecut abia 15 ani de la

implozia Imperiului sovietic: foarte puţin pentru a suda sau resuda un ansamblu uman. E necesar mult mai mult timp pentru stabilirea, pe baze noi, a unor raporturi fructuoase şi egale. Trebuie ca ambele părţi ale Europei, care s-au regăsit după o lungă despărţire, să accepte cu realism şi luciditate că s-au schimbat, că au trecut prin experienţe specifice cu alte popoare, că au fost în contact cu alte ideologii, că şi-au schimbat concepţiile de viaţă. Numai cu preţul acestei acceptări a diferenţelor şi a experienţelor specifice fiecărei naţiuni, Uniunea Europeană va putea să se constituie şi să se lărgească, mai întâi la România şi Bulgaria, apoi poate la naţiunile din fosta Iugoslavie. Fără integrarea trecutului, inclusiv a celui mai recent şi mai dureros, nu poate exista o întreprindere comună de lungă durată.

Bibliografie

Capitolul 1

DULLEU, S., *Des hommes d'influence. Les ambassadeurs de Staline en Europe, 1930-1939*, Payot, Paris, 2001.

KAPPELER, Andréas, *La Russie, empire multiethnique,* Institut d'Études Slaves, Paris, 1994.

NAHAYLO, Bohdan, SWOBODA, V., *Après l'Union soviétique. Les peuples de l'espace soviétique,* PUF, Paris, 1990.

PLASSERAUD, Yves, *Les États Baltes*, Montchrestien, Paris, 1996.

REY, Marie-Pierre, MICHEL, B., PIETRI, N., *L'Europe des nationalismes aux nations*, SEDES, Paris, 1996.

SANTAMARIA, Yves, *Le pacte germano-soviétique*, Complexe, Bruxelles, 1998. *The Pact Molotov-Ribbentrop and its constquences for Bessarabia*, Chişinău, 1991.

Capitolul 2

DJILAS, M., *Conversations avec Staline,* Gallimard, Paris, 1962.

DJILAS, M., *Une guerre dans la guerre. Yougoslavie 1941-1945,* Robert Laffont, Paris, 1979.

LOVERDO, C. de, *Les maquis rouges des Balkans 1941-1945, Grèce, Yougoslavie, Albanie*, Stock, Paris, 1967.

MACLEAN, Fitzroy, *Eastem approaches*, Jonathan Cape, Londra, 1949.

PUADE, Moshe, *La fobie de l'aide soviétique à l'insurrection yougoslave*, Le livre yougoslave, Paris, 1950.

SCHREIBER, Thomas, *Enver Hoxha, le sultan rouge*, Lattes, Paris, 1994.

SHEHU, M., *La Bataille pour la libération de Tirana*, Norman Bethune, Paris, 1969.

Capitolul 3

CHIAMA, Jean, SOULET, Jean-François, *Histoire de la dissidence. Oppositions et révoltes en URSS et dans les démocraties populaires, de la mort de Staline à nos jours*, Le Seuil, Paris, 1982.
COURTOIS, Stéphane (coord.), *Une si longue nuit. L'apogée des régimes totalitaires en Europe 1935-1953*, Editions du Rocher, Paris, 2003.
DEVILLIERS, Philippe, *Guerre ou paix: une interprétation de la politique extérieure sovietique depuis 1944*, Balland, Paris, 1979.
DOCKRILL, Saki, FRANK, Robert, SOUTOU, Georges-Henri (coord.), *L'Europe de l'Est et de l'Ouest dans la guerre froide, 1948-1953*, Presses de l'Université de Paris Sorbonne, Paris, 2002.
FAURE, Justine, *L'Ami américain. La Tchécoslovaquie enjeu de la démocraţie américaine*, Tallandier, Paris, 2004.
FEJTÖ, François, *Le coup de Prague. 1948*, Seuil, Paris, 1976.
LEONHARD, Wolfgang, *Un enfant perdu de la Révolution*, France-Empire, Paris, 1983.
MARGOLIUS KOVALY, Heda, *Le premier Printemps de Prague: souvenirs: 1941-1968*, Payot, Paris, 1991.
MOLNÁR, Miklós, *La démocratie se lève à l'Est. Société civile et communisme en Europe de l'Est: Pologne et Hongrie*, PUF, Paris, 1990.
PAPP, Julien, „Révolution ou soviétisation: la Hongrie à la fin de la Seconde Guerre mondiale (septembre 1944-septembre 1947)", Communication à *Y Institut Pierre Renouvin*, Paris, 26 aprilie 2003.
SETON-WATSON, Hugh, *The East European Revolution*, Methuen, Londra, 1952.

Capitolul 4

ARNAULT, Jacques, *Finlande „Finlandisation" Union soviétique*... L'Harmattan, Paris, 1986.
BARTOŠEK, Karel, *Les aveux des archives, Prague-Paris-Prague, 1948-1968*, Seuil, Paris, 1996.
COURTOIS, Stéphane (coord.), *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression*, Robert Laffont, Paris, 1997 (trad. rom. *Cartea neagră a comunismului. Procesul comunismului*, Humanitas, Bucureşti, 1998).
COURTOIS, Stéphane (coord.), *Du passé faisons table rase! Histoire et mémoire du communisme en Europe*, Robert Laffont, Paris, 2002.
COURTOIS, Stéphane (coord.), *Une si longue nuit. L'apogée des regimes totalitaires en Europe 1935-1953*, Editions du Rocher, Paris, 2003 *(cf.* studiu de Elena ZUBKOVA).
DEDIJER, Vladimir, *Tito*, Simon & Schuster, New York, 1953.
DIENER, Georges, *L'autre communisme en Roumanie. Résistance populaire et maquis 1945-1965*, L'Harmattan, Paris, 2001.
GARLATTI, Ghislain, *Les manuels d'histoire bulgares de la période 1944-1989*, *mémoire de maîtrise d'Histoire*, Université Toulouse-11, Toulouse, 2003.

IERUNCA, Virgil, *Piteşti, laboratoire concentrationnaire*, Michalon, Paris, 1996 (*Fenomenul Piteşti*, Humanitas, Bucureşti, 1990).
JAKOBSON, Max, *Finnish Neutrality*, Hug Evelyn, Londra, 1968.
KRULIC, Joseph, *Histoire de la Yougoslavie, de 1945 à nos jours*, Complexe, Bruxelles, 1993.
NAHAYLO, Bohdan, SWOBODA, V., *Après l'Union soviétique. Les peuples de l'espace soviétique*, PUF, Paris, 1990.
TALABAN, Iréna, *Terreur communiste et résistance culturelle. Les arracheurs de masques*, PUF, Paris, 1999.
THIBAUT, Françoise, *La Finlande, politique intérieure et neutralité active*, Librairie générale de droit et de jurisprudence, Paris, 1990.
WERTH, Nicolas, *Histoire de l'Union soviétique*, PUF, Paris, 1992.

Capitolul 5

COURTOIS, Stéphane (coord.), *Du passé faisons table rase! Histoire et mémoire du communisme en Europe*, Robert Laffont, Paris, 2002. (*cf.* studiu de D. CHARLANOV, L. OGNIANOV, P. TZVETKOV).
DIENER, Georges, *L'autre communisme en Roumanie. Résistance populaire et maquis 1945-1965*, L'Harmattan, Paris, 2001.
FAYE, J.-P., FISERA, Claude, *La Révolution des Conseils ouvriers 1968-1969*, Seghers/Laffont, Paris, 1977.
FEJTÖ, F., *Budapest 1956*, Robert Laffont, Paris, 1971.
KENDE, Pierre, POMIAN, Krzyszetof (coord.), *1956 Varsovie-Budapest. La deuxième révolution d'Octobre*, Seuil, Paris, 1978.
MARTIN, André, *Lituanie, terre de foi*, Albatros, Paris, 1976.
MOLNÁR, M., *Victoire d'une défaite, Budapest, 1956*, Fayard, Paris, 1968.
NAHAYLO, Bohdan, SWOBODA, V., *Après l'Union soviétique. Les peuples de l'espace soviétique*, PUF, Paris, 1990.
SCHOLMER, Joseph, *La grève de Vorkouta*, Amiot, Dumont, Paris, 1954.
SOULET, Jean-François, *Histoire comparée des États communistes, de 1945 à nos jours*, Armand Colin, Paris, 1996.
TICRID, P., *Révoltes ouvrières à l'Est*, Complexe, Bruxelles, 1981.

Capitolul 6

BOGNÁR, József, *Nouvelles études hongroises*, 1973.
CHAVANCE, Bernard, *Le système économique soviétique: De Brejnev à Gorbatchev*, Nathan, Paris, 1989.
DURANDIN, Catherine, *Nicolae Ceauşescu, Vérités et mensonges d'un roi communiste*, Albin Michel, Paris, 1990 (trad. rom. *Nicolae Ceauşescu. Adevăruri şi minciuni despre un rege comunist*, Editura Nemo, Bucureşti, 1992).

GARDET, Claudie, *Les relations de la République populaire de Chine et de la RDA 1949-1989*, P. Lang, Berna, 2000.
KALINOVA, E., BAEVA, I., *La Bulgarie contemporaine entre l'Est et l'Ouest*, L'Harmattan, Paris, 2001.
NEUBERT, Ehrhart, în S. COURTOIS (coord.), *Du passé faisons table rase*, Robert Laffont, Paris, 2002.
RUPNIK, Jacques, *L'autre Europe: crise et fin du communisme*, Odile Jacob, Paris, 1990.
SOULET, Jean-François, *La mort de Lénine. L'mplosion des systèmes communistes*, Armand Colin, Paris, 1991.

Capitolul 7

BERNSTEIN, Cari, POLITI, Marco, *Sa Sainteté Jean-Paul II et l'histoire cachée de notre époque*, Pion, Paris, 1996.
BOCANCEA, Cristian, *La Roumanie du communisme au post-communisme*, L'Harmattan, Paris, 1998.
KALINOVA, E., BAEVA, I., *La Bulgarie contemporaine entre l'Est et l'Ouest*, L'Harmattan, Paris, 2001.
KENDE, Pierre, SMOLAR, Alexandre, *La Grande Secousse. Europe de l'Est 1989-1990*, Presses du CNRS, Paris, 1990.
LEVESQUE, Jacques, *1989. La Fin d'un empire*, Presses de Sciences Po, Paris, 1995.
RIOUX, Jean-Pierre (coord.), *Fins d'empires,* Pion, Paris, 1992.
RUPNIK, Jacques, *L'autre Europe: crise et fin du communisme*, Odile Jacob, Paris, 1990.
SOULET, Jean-François, *L'Empire stalinien. L'URSS et les pays de l'Est depuis 1945*, Le Livre de Poche, Paris, 2000.
TICRID, P., *Amère Révolution*, Albin Michel, Paris, 1977.

Capitolul 8

CARRÈRE D'ENCAUSSE, Hélène, *La gloire des nations ou la fin de l'Empire soviétique*, Fayard, Paris, 1990.
CATALOGUE DU MUSÉE DE L'OCCUPATION DE LETTONIE, Riga, 2001.
JACOB, A., *Les Pays Baltes. Indépendance et intégrations*, Alvik Editions, Paris, 2004.
LAAR, M., în S. COURTOIS (coord.), *Du passé faisons table rase*, Robert Laffont, Paris, 2002.
LOROT, P., *Le réveil balte*, Hachette, Paris, 1991.
NIES, S., *Les Etats baltes*, *une longue dissidence*, Armand Colin, Paris, 2004.
PLASSERAUD, Yves, MOULONCUET, Christian, *Les Pays Baltes*, Autrement, Série Monde, Paris, 1991.

SMITH, Graham, *The Baltic States*, Macmillan, New York, 1994.
TAACERERA, Rein, *Estonia Return to Independance*, Westview Press, Boulder, 1993.
VADROT, Claude-Marie, *L'URSS. La roulette russe des nationalismes*, Bayard, Paris, 1991.
YAKEMTCHOUK, R., *Les Républiques Baltes et la crise du fédéralisme soviétique*, Institut royal des relations internationales, Bruxelles, 1990.

Capitolul 9

CABANES, Pierre, CABANES, Bruno, *Passions albanaises, de Berisha au Kosovo*, Odile Jacob, Paris, 1999.
CHAMPSEIX, E., CHAMPSEIX, J.-P., *57 boulevard Staline. Chroniques albanaises*, La Découverte, Paris, 1990.
DIVJAC, Jovan, *Sarajevo, mon amour*, Buchet Chastel, Paris, 2004.
GARDE, Paul, *Vie et mort de la Yougoslavie*, Fayard, Paris, 1992.
LUKIC, Reneo, *L'agonie yougoslave (1986-2003), Les États-Unis et l'Europe face aux guerres balkaniques*, Presses Universitaires de Laval, Montreal, 2003.
MUSTAFAJ, Besnik, *Entre crimes et mirages, l'Albanie*, Actes Sud, Arles, 1992. ROUX, Michel, *Kosovo: dix clés pour comprendre*, La Découverte, Paris, 1999.
RUGOVA, Ibrahim, *La Question du Kosovo*, Fayard, Paris, 1994.
RUPNIK, Jacques (coord.), *Les Balkans: paysage après la bataille*, Complexe, Bruxelles, 1996.
SCHREIBER, Thomas, *Enver Hoxha, le sultan rouge*, Lattes, Paris, 1994.
SELL, Louis, *Slobodan Milosevic and the Destruction of Yugoslavia*, Duke University Press, Durham şi Londra, 2002.
SILBER, Laura, LITRE, Allan, *Yugoslavia: Death of a Nation*, Penguin Book, New York, 1997.

Capitolul 10

COMBE, Sonia, *Les intellectuels et la STASI*, Albin Michel, Paris, 1999.
COURTOIS, Stéphane (coord.), *Du passé faisons table rase! Histoire et mémoire du communisme en Europe*, Robert Laffont, Paris, 2002.
COURTOIS, Stéphane (coord.), *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression*, Robert Laffont, Paris, 1997 (trad. rom. *Cartea neagră a comunismului. Procesul comunismului*, Humanitas, Bucureşti, 1998).
Garlatti, Ghislain, *Itinéraire et images de Todor Zivkov (1911-1988)*, Mémoire de DEA, Université de Toulouse II, 2004.
KOTT, Sandrine, *Le communisme au quotidien. Les entreprises d'État dans la société est-allemande*, Belin, Paris, 2001.

KUK, Leszek, „Les aléas d'une entreprise de rééducation en Pologne", *Transitions* (Institut Européen, Université de Genève, ULB), vol. XLIV-2, pp. 93-110.

MAYER, Françoise, „Les historiens tchèques à l'épreuve du post-communisme" în *Post-communisme: les sciences sociales à l'épreuve,* Maxime FOREST, Georges MINK (coord.), Cefres/Dokoran, Prague, 2003; „Gestion du passé et mémoire du communisme en Europe Centrale. Le cas tchèque", *Cahiers français*, nr. 303, 2001; „Justice rétroactive et identification politique. Les Tchèques et leur passé communiste après 1989", *Matériaux pour l'Histoire de notre temps*, nr. 59, iulie-septembrie 2000.

PERRON, Catherine, „Le communisme dans les têtes. Rupture et permanences dans la société tchèque", *Raisons politiques*, Presses de Sciences Po, Paris, august 2001.

TOUYKOVA, Marta, „La genèse d'un parti successeur en Bulgarie", *Raisons politiques*, Presses de Sciences Po, august 2001.

Capitolul 11

BAFOIL, François, *Après le communisme. Faillite du systeme soviétique, invention d'un modèle économique et social en Europe de l'Est*, Armand Colin, Paris, 2002.

CHAVANCE, B., *La fin des systèmes socialistes. Crise, réforme et transformation*, L'Harmattan, Paris, 1994. GIULIANI, J.-D., *Quinze + Dix, le grand élargissement*, Albin Michel, Paris, 2003.

MINK, Georges, SZUREK, Jean-Charles, *La grande conversion. Le destin des communistes en Europe de l'Est*, Seuil, Paris, 1999. RADVANYI, Jean (coord.), *Les États postsoviétiques*, Armand Colin, Paris, 2003.

RUPNIK, Jacques, *Les Européens face à l'elargissement. Perceptions, acteurs, enjeux*, Presses de Sciences Po, Paris, 2004.

Index de nume proprii

N.B. Numele de persoane apar cu litere îngroşate.

A

Afanasiev, Iuri 155
Africa de Sud 181
Åland (insulele) 25
Albania 11-12, 29-39, 41, 43, 45-46, 58, 69-70, 73-74, 78-81, 104, 106, 109, 111-112, 115, 138, 161, 163, 165-166, 169, 177, 186
Alexandru (rege al Iugoslaviei) 30, 167
Alexandru al III-lea 19
Alexandru al II-lea 18
Alexandru I 17
Alia, Ramiz 161-166, 186
Alsacia şi Lorena 22
Anglia 20
Antall, József 209
Apostol, Gheorghe 141
Arendt, Hannah 69
Arkan 173
Asenovgrad 93
Asia 46, 111, 145, 149
Atlantic 49-50, 217
Austria 16, 129, 132-133, 167, 189
Azerbaidjan 158

B

Backis, Richard 199
Baeva, Iskra 59, 110, 140
Bafoil, François 203-205, 207
Bahro, Rudolf 130
Balcani 28, 36, 39, 46-47, 49, 127
Balcerowicz 202
Baluka, Edmond 98
Banja Luka 174
Banka Bystrica 207
Bartošek, Karel 73, 76, 78, 82, 183
Basanavicius, Jonas 19
Basarabia 15-19, 21, 23, 27, 29, 66-67, 90-92
Basso, Pietro 206
Bârlădeanu, A. 141
Becker, Wolfgang 197
Beeson, T. 106
Beijing (Pekin) 111-112, 163
Belarus 15-16, 20-21, 25, 66-67, 107, 153, 158, 206, 213
Belda, Josef 78
Belene (insula) 103
Belgia 50, 52, 54
Belgrad 31, 39, 42, 81, 116, 150, 162, 170, 173, 176-177
Bell, Andrew 18
Beneš, Edvard 27, 46, 50, 62, 189, 214
Beran (monseniorul) 74
Berat 106
Berisha, Sali 165-166
Berklaus, Eduards 113-114, 147, 152

Berlin 46, 50, 53, 95, 108, 111, 131-135, 139, 181, 186, 188, 197-198
Berlinul de Est 95, 108, 131, 133-135
Berlinul de Vest 95
Berman, Jakub 100
Berna 150
Berstein, Carl 127
Biermann, Wolf 105
Bierut, Bolesław 100
Bihać (Iugoslavia) 35, 39
Billancourt 223
Blagoevgrad 93
Blandiana, Ana 138
Bleiburg (Iugoslavia) 31
Boban, Mate 174
Bobrikov, N.I. 19
Bogdan, Henri 11
Bognár, József 117-118
Bohlen, Charles 50
Bohley, Bärbel 131, 133
Böll, Heinrich 132
Borac (Iugoslavia) 31
Bosnia-Herţegovina 31, 83, 108, 167, 172, 174-176
Brandenburg (Poarta) 132
Brandt, Willy 132
Braşov 99, 141, 143, 192
Bratislava 94, 209, 215
Bravicea 90
Brazauskas, Algirdas 152-153, 197, 213
Brejnev, Leonid 103, 139, 146, 148-149
Brkić, Dušan 83
Brno 94
Brucan, Silviu 141
Brus, W. 114-115, 117
Brzeziński, Zbigniew 75
Bucovina 15-17, 27, 92-93
Bucureşti 46, 53, 98-99, 113, 135, 142-143, 188, 191-192, 197, 215
Buda 79
Budapesta 46, 53, 57, 78, 83-84, 95-96, 101-102, 108, 125-126, 133, 150, 184, 192-193, 195, 215
Bug 16
Buharin, Nikolai Ivanovici 20
Bulatović, Ilja 83
Bulgaria 11-12, 46, 53, 57-61, 68-70, 72, 74, 76-77, 79-81, 92-95, 102, 104, 106-107, 110, 123, 137-140, 161, 182-183, 185, 197-198, 217, 221, 224
Bush, G.W. 224

C

Cabanes, B. 162
Cabanes, P. 162
Cakarov, Kostadin 183
Canada 193
Carpaţi 135
Carrère d'Encausse, Hélène 79, 156
Carter, Jimmy 196
Caucaz 149
Cazimir cel Mare 16
Ceauşescu, Elena 111, 141, 143, 181, 186
Ceauşescu, Nicolae 69, 98, 104-105, 107, 110-113, 137-138, 141-143, 164, 181, 186, 191, 197
Cebrikov, Viktor 154
Cehoslovacia 11-12, 23, 46, 48, 50, 52, 55-57, 59-62, 65, 68-70, 73-77, 79, 86, 89, 94, 96, 99, 102-103, 105-107, 112, 118, 123, 130-138, 183, 186-187, 194, 202, 210, 223
Champseix, Elisabeth 106
Champseix, Jean-Paul 106, 163-164
Charlanov, D. 76, 93
Chile 181, 186
China 36, 53, 81, 84, 102, 111-112, 139, 163, 205
Chişcăreni 90

Chişinău 18, 21, 27, 90
Churchill, Winston 28, 39, 41, 49-51, 54-55, 86
Cipariu, Timotei 191
Cipru 218
Clementis, V. 76
Confederaţia Livoniană 16
Copenhaga 150, 217
Cornea, Doina 105, 138
Cracovia 126
Crimeea 46, 51
Croaţia 12, 31, 35, 83, 108, 168-176, 183, 221
Curzon (linia) 21, 27-28, 50-51
Cyrankiewicz, Joseph 100-102
Czartoryski, prinţul Jerzy 18

D

Dakovo (Iugoslavia) 31
Dallek, R. 49
Danica (Iugoslavia) 31
Daniel, Jaroslaw 186
Danilowicz, Richard 202, 207
Daugavpils 147
Davies, Norman 54
Dayton 176
De Gaulle, Charles 21, 48, 138
De Maizière, Lothar 135
Debrecen 57
Dedijer, Vladimir 68, 81, 83
Deianova, Liliana 198
Deloy, Corinne 212
Deng Xiaoping 139, 205
Dérens, J.-A. 169-170
Devilliers, Philippe 54
Diener, Georges 72, 92-93
Dimitrov, Gheorghi 46, 48, 76, 81
Dimovski, Boris 138
Dinescu, Mircea 138
Divjak, Jovan 83, 175
Djilas, Milovan 31-34, 36-37, 40, 42-43, 47-48, 82, 116
Doležal, Bohumil 210
Doneţk 90
Dragoiceva, Ţola 46
Dragoş Munteanu, Aurel 138
Dresen, Andreas 197
Drnovšek, Janez 210-211
Dubček, Alexander 70, 96, 103-104, 130, 135-136, 183, 189
Dubrovnik 174
Dullin, S. 22
Dunăre 28, 133, 138
Durandin, Catherine 77, 111, 113
Durrës 165

E

Eden, Anthony 27
Elblag 98
Elţîn, Boris 158-159
Eppelman, Rainer 131, 133, 142
Europa 11-12, 15-17, 22-24, 27-29, 31, 45-53, 55-56, 58-60, 62, 65, 67-68, 71, 75, 77-78, 82, 86, 89, 96, 99, 107-108, 114-115, 123, 126-127, 131, 138, 148, 154, 161, 164-166, 171, 177, 183-184, 193, 202, 204, 206, 208-209, 211, 214-216, 219, 221, 223-224

F

Fagerholm 87
Faure, J. 49-50, 55-56
Fejtö, François 11, 33, 58, 62, 96
Fierlinger 62
Finlanda 17-20, 22-23, 25, 29, 46, 48, 65, 80, 84-87, 89
Fišer, R. 189
Fisera, V.-C. 96
Frank, Josef 77
Franţa 12, 21, 48, 59, 76-77, 138, 151, 165, 176, 181, 183, 195-196, 223-224
Frasheri, Mehdi 31
Frunză, Victor 105
Fulton (SUA) 55
Fundo, Zai 40

G

Galiţia 16-17, 21, 23, 25, 27, 54
Garde, Paul 167-168, 171
Gardet, Claudie 111
Garlatti, Ghislain 74, 138, 183
Gauk, Joachim 182, 187
Gazi Mestan 171
Gdańsk 98-99, 186, 190, 192-196
Gdynia 98, 186
Georgescu, Teohari 77-78
Georgia 158
Germania 11, 20, 22-23, 26, 28, 30, 35, 39, 46-48, 50-51, 53-54, 66, 69, 74, 76, 79, 83, 86, 96, 131-132, 133, 146, 151, 164, 165, 189-190, 195, 197-198, 204, 212-213, 223
Gerö, Ernest 102
Gheorghiu-Dej, Gheorghe 74, 77, 97, 102
Ghimpaţi-Vlaşca 92
Giedroyc, Jerzy 213
Gierek, Edward 98-99, 114, 119, 124, 113
Ginsburg, Hans Jakob 215
Giuliani, J.-D. 217
Gjirokastër 106
Golful Persic 158
Goli Otok 82
Goma, Paul 105
Gomułka, Władysław 48, 69, 76, 98-103, 119, 124
Gorbaciov, Mihail 111-113, 125-126, 128, 130, 132-135, 137, 139-140, 142, 147-149, 151-159, 163-164, 189
Gorbunovs, Anatolijs 153
Gottwald, Klement 48, 62, 76, 94, 103, 189
Grecia 30, 51, 54, 164
Grodno 21
Grósz, Károly 129
Groza, Petru 53

H

Haga 176-177
Haider, Jörg 214
Halle 94
Hangö 25
Haraszti, Miklós 97, 105
Harna, J. 189
Harriman (ambasador) 50
Havel, Václav 103, 136-137, 185, 189, 210-211, 215
Havemann, Robert 130
Hebrang, Andrija 82
Hegedüs, András 125
Heller, Ágnes 125
Helsinki 148-151, 218
Hensel, Jana 197
Hitler, Adolf 23-24, 30, 149, 190, 195
Hodja, Enver 29, 32-34, 37-38, 40-41, 43, 69, 76, 110, 112-113, 161-165, 186
Hodja, Nexhmije 111
Hollbrook, Richard 177
Holub, Petr 202
Honecker, Erich 70, 110-111, 113, 130-131, 1323135, 186, 198
Honecker, Margot 111
Horthy (amiralul) 53 Hoyerswerda 204
Hruşciov, Nikita 87, 100-102, 113, 116, 146-147, 163
Hull, Cordell 27
Humer, Adam 116
Husák, Gustáv 130, 135, 137, 119

I

Iakovlev, Aleksandr 114
Ialta 12, 42, 56, 51-56, 81
Iaşi 143, 192
Ierunca, Virgil 70
Ignalina 147
Iliescu, Ion 142-143, 182, 224
Illyés, Gyula 107
Ioan-Paul al II-lea (papa) 107, 125-127, 189
Ioniţă (generalul) 137
Israel 78, 112

Italia 30, 39, 43, 46, 51, 165
Iugoslavia 11, 29-43, 46, 48-49, 58, 68-69, 73, 75-77, 79-82, 95-96, 102, 107, 114-115, 117, 119, 161-162, 166-167, 169-170, 177
Izetbegović, Alija 172, 174, 176

J

Jachranka 196
Jacob, A. 150
Jakeš, Miloš 130, 135, 137, 186
Jakobson, K.R. 19
Jančar, Drago 191
Japonia 30, 51
Jaruzelski, Wojciech 58, 79, 95, 99, 111, 125, 127-128, 130, 183, 186, 196
Jasenovak (Iugoslavia) 31
Jdanov, Andrei 22, 26, 42, 62, 75
Jelev, Jelio 140
Jena 94
Jiu 97
Jivkov, Todor 69, 102, 110, 137, 139-140
Jović, Mirko 173

K

Kacmarek (Monseniorul) 74
Kádár, János 69, 102, 117-118, 123, 125, 129
Kadare, Ismail 163, 165
Kaganovici 101
Kairys, Algirdas 149
Kalanta, Romas 107, 192
Kaliningrad 19, 28, 158, 206
Kalinova, Evghenia 59, 110, 140
Kallas, Siim 152
Kappeler, A. 17
Karadžić, Radovan 174-176
Karantia 215
Karbunara 40
Kardelj, Edvard 82
Karelia 20, 25, 85
Katîn 54, 181
Kaunas 107, 192, 205
Kazahstan 195
Kekkonen, Urho 87
Kenghir 91
Kennan, Georges 84
Kentmani 189
Kessler (generalul) 186
Kidrić, Boris 82
Kiev 16, 21-22, 66, 213
Kim Il Sung 111
Kinel, František 186
Kis, János 125
Kiszłak, Czeslaw 186
Klaipéda 20, 158
Klaus, Václav 208, 211-212
Kohl, Helmut 132, 134, 219
Koniev (mareşalul) 101
Konrád, G. 125
Kopácsi, Sándor 78
Korçë (Albania) 39, 164
Košice 55, 207, 209
Kosovo 30-31, 38-39, 108, 116, 161-162, 165-173, 176-177
Kostov, Traicio 76-77, 83
Kovács, Bela 61
Kovály Heda, Margolius 57
Kozelsk 54
Kragujevac (Iugoslavia) 35
Kremlin 25, 28, 42-43, 45, 47, 54, 66, 70, 75, 77, 84-85, 113, 145, 148, 153
Krenz, Egon 134, 186
Kreuski 189
Kreutzwald, F.R. 18
Kruja (Krujë) (Albania) 37-38, 106
Krulic, J. 80
Kučan 172
Kucima, Leonid 213
Kuk, Leszek 187, 189-191, 195, 209, 213
Kundera, Milan 103
Kupi, Abas 31, 34, 40
Kuroń, Jacek 104, 124
Kursk 45
Kwaśniewski, Aleksander 189, 197, 211, 213

Kytka, Ivan 214

L

Laar, Mart 67, 90, 146-147, 150-151
Lancaster, Joseph 18
Landsbergis, Vytautas 152, 157, 213
Langer, Jo 94
Laužikas, R. 189
Lazić, Branko 78
Leipzig 94, 133-134
Lenárt, Josef 186
Lenin, Vladimir Ilici 20-22, 98, 114, 117, 188-189, 197
Leningrad 22, 25, 147
Leonhard, Wolfgang 53
Letonia 12, 16, 18-20, 22-23, 26, 67-68, 90-91, 113, 127, 145, 147, 151, 153-158, 184, 188, 192, 194, 201, 203, 207, 209-211, 215-216, 221
Lewandowski 211
Liebknecht, Karl 133
Linz 206
Ljubljana 191
Loach, Ken 197
Löbl, Evžen 76
Lódź 97
London, Arthur 76, 183
Londra 21, 31, 38, 41-42, 50-51, 139, 211
Lönnrot, Elias 18
Lübeck 55
Lublin 51, 54
Luca, Vasile 77-78
Lukács, György 125
Lukić, Reneo 169, 172-173, 175
Luxemburg 218
Luxemburg, Rosa 133
Luzaţia 204

M

Macedonia 12, 30-31, 43, 108, 167, 170, 172, 177
Mackevičius, G. 189
Madrid 150
Magdeburg 94
Malinovski (mareşalul) 46
Malta 218
Mannerheim (mareşalul) 20, 25, 84, 86
Mao Zedong 36, 53, 111-112
Marceva, Iljana 183
Marea Barents 16
Marea Britanie 21, 28, 30, 42-43, 46, 48-50, 54, 59, 85, 151
Marea Neagră 16-17, 89, 148
Margolius, Rudolf 77
Maria-Tereza a Austriei 189
Marković, Ante 172-173, 203
Marshall (planul) 60-61, 79, 86
Martin, A. 106
Masaryk, Jan 62
Masaryk, Tomáš 189, 210
Matlock, John 150
Maurel, Marie-Claude 72
Mazowiecki, Tadeusz 129, 185, 188
Mănescu, C. 141
Mečiar, Vladimír 208-209
Memel 20, 22, 26
Menciger, Jože 203
Michigan 196
Michnik, Adam 196
Mickevičius, K. 189
Mieszko I 212
Mihai Viteazul 110
Mihailović, Draža 29, 31, 34, 38, 40-41
Mikoian 101
Milošević, Slobodan 170-173, 175-177
Mindszenty (cardinalul) 60, 74, 126
Mink, Georges 11, 70
Minsk 21-22
Missouri 55
Mitterrand, François 134, 136, 140, 175, 219
Mladenov, Petar 139-140

Mladić, Ratko 175-176
Mlynář, Zdeněk 103, 135-136
Modrow, Hans 130, 134
Modzelewski, Karol 104, 124
Moldova 16, 21, 27, 66, 145, 153, 158
Molnár, Miklós 59, 117-118
Molotov, Veaceslav Mihailovici 22-23, 25, 55, 101, 142, 146, 151
Monnet, Jean 59
Moreau, Patrick 198
Moscova 20, 23, 25, 27, 42, 50, 54, 60, 67, 75, 79, 81-82, 84, 87, 98, 100, 113, 116, 133, 135, 137, 139-140, 142,145-147, 150, 153-154, 156-158, 213, 223
Mostar 175
Muntenegru 12, 30-33, 35, 38, 83, 108, 167, 169-170, 173, 177
Muraviev, N.M. 19
Murmansk 25
Mussolini, Benito 30, 37
Mustafaj, Besnik 163-166

N

Nagy, Imre 96
Nahaylo, B. 66, 90-91
Najman, M. 107
Napoleon I 35
Narew 23
Nasser 116
Nehru 116
Neisse 54
Neubert, Ehrart 71, 110-111
Neumayer, Laure 221
Nixon, Richard 138
Norilsk 91
Nova Varoš (Iugoslavia) 37
Novotný, Antonin 70, 102-103
Nürnberg 197
Nyers, Rezsö 125

O

Ochab, Eduard 100
Oder 46, 54
Odessa 91
Ognianov, L. 76, 93
Oleksy 210
Orban, Viktor 209
Organizaţia Naţiunilor Unite (ONU) 50-51, 68, 87, 106, 159, 174-177
Osijek 174
Ostasz Kow 54
Ostrava-Karviná 97, 204
Ottawa 150

P

Paasikivi, Juho Kusti 84, 86-87
Paczkowski, Andrzej 54, 99
Paksas, Rolandas 211
Palach, Jan 136, 189, 192
Pankow 223
Pannach, Gerulf 105, 182, 197
Papp, J. 57
Paris 21, 42, 60-61, 162, 176
Pas-de-Calais 204
Pashko, Gramoz 165
Patocka, Jan 131
Pauker, Ana 77-78
Paulus (von) (generalul) 45
Pavel I 17
Pavelić, Ante 30-31
Pavlov, Konstantin 138
Pătrăşcanu, Lucreţiu 76
Pârvulescu, Constantin 137, 141
Pecinka, Bohumil 203
Pehe, Jiří 212
Pelikán, Jiří 83, 103, 113
Peron, Catherine 198
Petkov, Nicolas 61
Petöfi (Cercul) 102
Petrescu, Dan 138
Petru al II-lea (al Iugoslaviei) 30, 41-42
Petsamo 84
Pijade, Moša 82
Piłsudski, Josef 20-21, 111

Pinochet (generalul) 111
Piteşti 70-71
Plasseraud, Yves 151, 155
Plovdiv 94, 139-140
Plzeň 94, 96
Podolia 17
Polesia 16, 18
Polonia 11-12, 16-19, 21-23, 26-28, 50-52, 54, 56-62, 65, 68-70, 72-76, 79, 84, 89, 94-95, 97-107, 111, 114, 116, 118-119, 123-132, 138-139, 141-142, 155, 182-183, 185-197, 201-213, 217, 221, 224
Pomian, K. 98
Pope, Ulrike 131
Popiełuzko, Jerzy 128
Porkkala 84, 87
Portocală, Radu 181, 183-184
Potsdam 53
Poznań 95, 100, 102
Pozsgay, Imre 125, 129
Praga 11, 55-57, 61-62, 74, 79, 89, 94, 96, 103, 105, 108, 117, 123, 130, 132-133, 135-137, 149, 183, 185, 189, 192, 215
Prekaz 177
Prešov 207
Pripet 16
Priština 169, 171
Provinciile ilire 215
Prusia 19
Przemysl 21
Pugo, Boris 153

R

Račak 177
Radkiewicz 100
Radom 97, 99
Radvanyi, Jean 210
Rajk, Laszlo 76, 83, 102
Rákosi, Mátiás 61, 71, 76, 101-102, 124, 183
Rakowski, Mieczylaw 125
Rambouillet 177
Ranković, Aleksandăr 33, 40, 82, 115-116
Răceanu, G.I. 141
Reagan, Ronald 126-127, 132, 150, 196
Reiman, Villem 146
Republica Cehă 12, 182, 184-186, 189, 198, 201, 203-205, 207-208, 211, 214-215, 217, 221
Republica Democrată Germană 11, 58, 61, 69-70, 79, 94-95, 97-98, 105, 109-112, 123, 129-138, 182, 187, 197-198, 201, 204, 213, 217-218
Republica Federală Germania 79, 112, 132-137, 139, 151
Rey, M.-P. 18
Ribbentrop, Joachim, von 23, 146, 151
Riga 20-21, 55, 97, 113, 146-147, 150-151, 153-155, 192-195, 207
Roatta, Mario 39
Rode Franc 216
Roehler, Oskar 197
Rokossowski (mareşalul) 79
Roller, Mihai 74
România 11-12, 16, 21-22, 27-28, 46, 48, 53, 56-58, 61, 68-70, 72-74, 76-79, 82, 89, 92-93, 97-99, 102, 105-107, 109-112, 123, 129, 137-143, 161, 164, 167, 181-182, 184-185, 191-192, 217, 221, 224
Roosevelt, Franklin Delano 27-28, 49-52, 55
Rostock 97, 198
Rugova, Ibrahim 169, 176-177
Rupnik, Jacques 11, 42, 49, 111, 118, 123, 217, 219
Rusan, R. 72
Rusch, Claudia 197
Rusia 16-22, 28, 35, 65, 68, 71, 74, 83, 146, 155, 158, 186, 190, 213

Rutenia 16
Ryti (preşedintele) 85

S

Saalfeld 95
Sachs, Jeffrey 202-203
Saharov, Andrei 155
Šàlčininkai 147
Samary, Catherine 169-170
San 23
San Francisco 51
Sankt-Petersburg 17
Santiago de Chile 186
Sarajevo 174-176
Sarandë 164
Sarel, Benno 96
Savisaar, Edgard 152
Schlöndorff, Volker 197
Scholmer, Joseph 91
Schreiber, Thomas 34, 162
Schuster, Rudolf 209
Serbia 12, 31, 38, 40, 108, 167, 169-174, 177, 183
Sfântul Imperiu 16
Sgard, Jérôme 202
Shehu, Mehemet 39, 162
Shkodër 162, 164-165
Siberia 27, 152, 157, 195
Sibiu 143, 192
Sik, Ota 206
Silezia 97, 124, 204
Šimečka, Martin 209
Sladkevičius, Viventas 152, 192
Slánský, Rudolf 77
Sliven 93
Slovacia 12, 46, 73, 182, 201, 205-209, 211, 215-218, 221
Slovenia 12, 31, 108, 115, 169-173, 175-176, 191, 201-204, 207, 210-211, 215-218, 221
Sofia 46, 81, 83, 135, 139-141, 202
Songaila 153
Sopot 98
Şopron 133
Soutou, G.-H. 48
Srebrenica 176
Stalin, Iosif Visarionovici 12, 15-28, 33-34, 38,41-43, 45-57, 60, 62, 65, 68-71, 75, 77, 80-86, 89, 91, 94, 102-103, 108, 117, 124, 145-146, 149, 163-164, 168, 190, 195
Stambolić, Ivan 171
Starobielsk 54
Statele Unite ale Americii 15, 28, 43, 49, 54, 61, 86, 116, 126-128, 132, 148, 150-151, 165, 171, 176, 193, 196, 213, 217
Stepinac (monseniorul) 73
Stöhr, Hannes 197
Štrougal, Lubomír 136
Šubašic, Ivan 42
Sudetă (regiunea) 23, 27, 214
Suedia 16, 147
Suez 126
Suvorov, Viktor 190
Sviridon (generalul) 46
Szelényi, Iván 125

Ş

Şeptiţki (monseniorul) 66
Ştefan cel Mare 110

T

Talaban, Irena 70
Tallinn 26, 67, 151-152, 154-155, 157-158, 189, 192
Tartu 20, 146, 151-152
Tbilisi 155
Teheran 15, 28, 39, 49-50, 86
Thaçi, Ashim 177
Thibaut, Françoise 85, 87
Tiananmen 134
Tigrid, Pavel 124-125
Tilsit 19
Timişoara 142, 191
Tirana 83, 109, 112, 163-165, 188
Tismăneanu, Vladimir 141
Tito, Iosip Broz 29, 31-36, 38-43, 45, 50, 69, 75, 80-84, 102, 107,

114-117, 123, 161-162, 167-170, 197
Titograd 162, 164
Târgovişte 98
Todorov, S. 140
Tökés, László 107, 191
Tömbi 189
Tomski, Nikolai 188
Transcarpaţia 66
Transilvania 107
Trencev, Konstantin 140
Trianon (Tratatul de la) 107, 214
Trieste 42-43, 50, 55
Troţki, Lev 20, 83
Truman, Harry S. 55, 60
Tudjman, Franjo 108, 172-173, 175-176
Tuikova, Marta 198
Tuiringia 95
Tzvetkov, P. 76, 93

Ţ

Ţannev, Todor 138
Ţanov, Stepan 138
Ţările Baltice 11-12, 16-17, 19-20, 22, 25-28, 48, 50, 65-67, 90, 92, 105, 113-114, 145-147, 150-151, 153-154, 156, 158-159, 187, 191, 195, 199, 203, 207, 216-217

U

Ucraina 15-17, 20-21, 25, 27-28, 46, 66-67, 89-90, 92, 107, 127, 145, 206, 213
Ulam, Adam 52
Ulbricht, Walter 53-54, 110, 112, 130
Ungaria 11-12, 46, 48, 53, 56-61, 68-70, 73-76, 79, 82, 84, 89, 94-95, 99, 101-103, 105-107, 114, 118-119, 123-127, 129-130, 132-133, 138, 141-142, 161, 182-183, 185-187, 193-194, 201, 203-206, 208-210, 214-215, 217, 219, 221, 223
Uniunea Europeană 12, 179-221
Uniunea Sovietică (URSS) 11-12, 15, 22-29, 33-35, 42-43, 45-50, 53-55, 57, 59-62, 65-71, 75, 78-87, 89, 91, 97-98, 102, 106, 108, 110, 112, 114, 116, 126, 132, 138-140, 145-158, 163-164, 183, 186, 189-190, 192, 194-196, 198, 219, 221, 223
Ursus 97-98
Uzbekistan 11, 158
Užice (Iugoslavia) 37-38

V

Vaino, Karl 153
Vajda, Mihály 125
Väljas, Vaino 153
Valk, Heinz 152
Várkonyi, Tibor 215
Vama 139
Varşovia 21-22, 53-55, 79, 95-96, 100-101, 104, 112, 128, 132-133, 136, 190, 192, 196, 202, 211
Vatican 74, 107, 127
Vichy 181, 183
Victor Emmanuel al II-lea 30
Vïķe-Freiberga, Vaira 210
Vilnius 18-20, 22, 26, 150-152, 154-155, 157, 159, 191-193, 195
Vimsi 189
Vistula 16, 23, 54
Vîborg 25
Vîşinski 26,53
Vllasi, Azem 171
Vojvodina 31, 167-168, 171
Volga 45
Volînia 16-18, 23-25, 27, 54
Von der Goltz (generalul) 20
Vorkuta 91
Voroşilov (mareşalul) 46

Vujović, Sreten 82
Vukovar 174

W

Walentynowice, Anna 98
Wałesa, Lech 99, 187, 194, 210
Warski, Adolf 97
Watson, Hugh Seton 52
Wedding 223
Weimar 197
Werth, Nicolas 66
Weygand, Maurice (generalul) 21
Wilson (preşedintele) 21
Wojtyła (cardinalul) 126
Wyszynski (monseniorul) 74, 126

X

Xoxe, Koçi 40, 43, 76, 78, 83

Y

Yakemciuk, R. 151, 158

Z

Zagreb 73
Zeligowski (generalul) 20
Žižkov 103
Zogu, Ahmed Bey Zogolli 30, 41
Zubkova, Elena 67

Cuprins

Cuvânt înainte.....7

Partea I
Trecerea la comunism

Capitolul 1 – Recuperarea de către Stalin a teritoriilor vestice ale Imperiului Ţarist (1939-1940).....11
Teritorii aprig disputate timp de secole.....12
Procesul de „recuperare“ a teritoriilor de către URSS.....18
Capitolul 2 – Preluarea puterii de către comunişti în Albania şi Iugoslavia (1941-1945).....28
State tinere distruse de război.....29
Atuurile comuniştilor.....32
Două războaie simultane.....37
Capitolul 3 – Marea cucerire (1944-1948).....45
Vânt puternic din Est.....45
O perioadă interbelică incertă (1945-1948).....53

Partea a II-a
Vremea comunismului

Capitolul 4 – Sovietizarea stalinistă.....69
Îngenuncherea noilor „republici-surori“ ale Uniunii Sovietice.....69
Satelizarea „fraţilor“ din Europa.....72

Veleităţile de tutelă asupra Iugoslaviei şi Finlandei.....86
Capitolul 5 – Revolte şi disidenţe.....96
Rezistenţa antisovietică în teritoriile cucerite şi recucerite.....96
Revoltele sociale.....99
Imposibilele revoluţii dinspre vârf.....108
Disidenţele.....113
Capitolul 6 – Replierile strategice ale puterii comuniste.....118
Soluţia naţional-comunistă.....118
Opţiunea liberală.....124

Partea a III-a
Prăbuşirea comunismului

Capitolul 7 – Desatelizările din 1989.....133
Desatelizarea dinspre vârf: Polonia şi Ungaria.....133
Desatelizarea de jos (RDG, Cehoslovacia).....140
Desatelizarea influenţată (Bulgaria, România).....148
Capitolul 8 – Independenţa Ţărilor Baltice (1989-1991).....157
Factori şi actori.....157
Fazele importante ale procesului de cucerire a independenţei.....163
Capitolul 9 – Implozia regimurilor comuniste din Europa de Sud.....175
Sfârşitul deplorabil al regimului comunist albanez.....175
Factorii dezintegrării iugoslave.....181
Războaiele de independenţă.....188

Partea a IV-a
Drumul spre Uniunea Europeană

Capitolul 10 – Moşteniri şi memorii ale comunismului.....197
Momentul adevărului?.....197
Vremea dreptăţii?.....200
Timpul amintirilor.....205

Capitolul 11 – Tripla provocare a intrării în Uniunea Europeană.....219
Provocarea economică: de la economia planificată şi colectivistă la economia liberalizată.....219
Provocarea politică: de la totalitarism la democraţie.....227
Provocarea geopolitică: de la blocul sovietic la Uniunea Europeană.....236

Concluzie.....243
Bibliografie.....247
Index de nume proprii.....254
Cuprins.....265

POLIROM

HISTORIA

O necesară privire de ansamblu asupra istoriei postbelice a statelor din estul Europei, desfăşurată sub semnul geopoliticii sovietice. Abordarea comparativă permite identificarea atît a particularităţilor ce au caracterizat fiecare ţară în parte, cît şi a liniilor directoare ale istoriei contemporane est-europene. Ieşirea „democraţiilor populare", în 1989, din sfera de influenţă a Uniunii Sovietice şi implozia acesteia în 1991 au revoluţionat legăturile dintre cele două părţi ale Europei. Aflate în postura de teritorii de frontieră între Est şi Vest, aceste state au cunoscut un parcurs excepţional, care le-a condus în cele din urmă de la totalitarism la democraţie şi de la blocul sovietic la Uniunea Europeană.

Recuperarea de către Stalin a teritoriilor vestice ale Imperiului ţarist (1939-1940) • Preluarea puterii de către comunişti în Albania şi Iugoslavia (1941-1945) • Marea cucerire (1944-1948) • Sovietizarea stalinistă • Revolte şi disidenţe • Replierile strategice ale puterii comuniste • Desatelizările din 1989 • Independenţa Ţărilor Baltice (1989-1991) • Implozia regimurilor comuniste din Europa de Sud • Moşteniri şi memorii ale comunismului • Tripla provocare a intrării în Uniunea Europeană

ISBN 978-973-46-1042-6

EDITURA POLIROM
www.polirom.ro

Foto copertă © Dreamstime.com